

# AJALOO LINE AJAKIRI



**N<sup>o</sup> 1/2**      **1930**  
**ÜHEKSAS AASTAKÄIK**  
**T O I M E T U S**

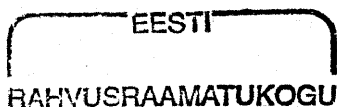
**P. TREIBERG**  
**PEATOIMETAJA**

**H. KRUUS / O. LIIV / M. SCHMIEDEHELM**

---

## S I S U:

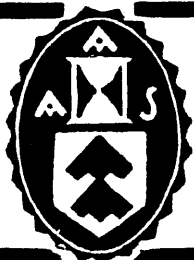
	Lk.
Akadeemiline Ajaloo-Selts aastail 1920—1930. P. Treiberg . . . . .	1
Eesti asustusuurimise ülesandeist. P. Johansen. . . . .	11
Meie sõjaajaloo uurimise seniseist saavutisist ja tuleviku ülesandeist H. Sepp. . . . .	19
Rootsi aja senisest uurimisest ja edaspidistest uurimisülesannetest, eriti Liivimaa suhtes. Juhan Vasar. . . . .	27
Meie arkeoloogilise uurimise seniseid saavutisi ja lähemaid ülesandeid. H. Moora. . . . .	36
Eesti etnograafia seniseid saavutisi ja tuleviku ülesandeid. F. Lein- bock. . . . .	42
Eesti riiklikust arhiivindusest. R. Övel. O. Liiv. . . . .	52
Allikpublikatsioonidest Eesti iseseisvuseaegses ajalookirjanduses. O. Liiv. N. Treumuth. . . . .	76
Kirikuloolise töö sihtjooned Tartu ülikooli usuteaduskonnas. O. Sild. . . . .	91
Eesti õigusajaloo senisest uurimisest ja tuleviku ülesandeist. Jüri Uluots. . . . .	98
Meie arhitektuuriajaloo seniseist saavutistest. O. Freymuth. . . . .	109
Eesti kihelkondade ajaloo koostamisest. Hans Kruus. . . . .	117
Varia. . . . .	120


  
EESTI
   
RAHVUSRAAMATUKOGU

EV 5724

# AJALOOLINE AJAKIRI

---



N<sub>o</sub> 1/2

1930

---

## Akadeemiline Ajaloo-Selts aastail 1920—1930.

19. aprillil s. a. möödus 10 aastat päevast, mil Tartu ülikooli juures asuv Akadeemiline Ajaloo-Selts avas oma tegevuse esimese avaliku ettekandekoosolekuga. Ajaloo-Seltsi asutamine on tihedasti seotud meie eesti ülikooliga ja seltsi tegevus on kogu oma 10-aastase kestvuse jooksul toimunud tihedas kontaktis meie kõrgeima rahvusliku teaduseasutisega. Alles eesti ülikooli asutamisega võis hakata kujunema ja juuri ajama eesti ajalooteadus selle sõna rahvuslikus mõttes. Enne seda toimus Baltimaade ja eriti ka Eestimaa ajaloo uurimine eeskätt balti-saksa ajaloolaste kaudu, kelle tegevus, olles mitmeski suhtes väärtuslik ja tunnustatav, siiski ei suutnud rahuldada rahvusliku iseteadvuseni jõudnud eesti rahva tarbeid ja huve. Juhitud teatavaist kitsaist erihuvidest, ei pühendanud need uurijad küllalist tähelepanu eesti rahva ajaloolisele minevikule ja kaldusid üldse eestlaste (ja lätlaste) osa Baltimaade ajaloolises minevikus alahindama ja saksa elemendi osa sageli ilmaaegselt ülistama.

Seetõttu said juba ärkamisaegse eesti rahvusliku liikumise juhid aru eestipäraselt orienteeritud kodumaa ajaloo käsitlemise vajadusest. Teiste rahvuste kultuurilist iseseisvumist jälgides nähti selgesti, et ajalooteadus on igalpool mõjuvalt soodustanud rahvuslike ideede arengut ja rahvusliku teadvuse kujunemist ja et ajaloolaste poolt tõlgendatud ja rahvamassidele lähedaseks ning omaseks tehtud ühine ajalugu on ikka olnud see jõud, mis on õigupoolest alles rahvad rahvaks teinud. Ärkamisaja juhtivail tegelastel tekkis asja nii olles rida kavatsusi kodumaa ajaloo süvendatud uurimise ja eesti orientatsiooni seisukohalt valgustamise alal. Kuid vaimsete jõudude vähesus, vajaliste aineliste vahendite nappus ja teostamist vajavate aktuaalsete päevaülesannete rohkus ei võimaldanud nende kavatsuste elluviimist kuigi suurel määral. Et Tartu vene ülikoolis polnud erilist õppetooligi kodumaa ajaloo jaoks, kuna teised ajaloo õppetoolid olid

sakslaste ja hiljemini venelaste käes, siis ei saanud tekkida eesti soost eriteadlasi ajaloo alal, kellel ainelise kindlustuse tõttu oleks võimalik olnud täie jõuga pühenduda kodumaa ajaloo uurimisele. Kõigil neil põhjusil näeme eesti ajaloo alal enne Eesti riikliku iseseisvuse saabumist ainult vähenõudlikke algeid, mille viljelejatena esinevad mitmed asjaarmastajad eesti isamaalased, peamiselt teoloogid (J. Hurt, J. Jung, M. Lipp, H. Prants, eriti aga V. Reiman).

Tartu eesti ülikooli loomisega otsekohe Eesti Vabariigi tekkimise järel kujunesid juba mitmeti soodsamad tingimused eesti elu ja omapära käsitlevate teaduste edendamiseks. Nende alade jaoks loodi ülikoolis erilised kateedrid, mis esialgu eesti eriteadlaste puudumise tõttu täideti kohaste jõududega soome vennasrahva hulgast. Samal ajal kujunesid vajalised eeldused edukale teaduslikule tegevusele — ohtramad ainelised vahendid ja tihedam vaimne keskkond ühes võrdlemisi suure rahvuslikest teadusist huvitatud üliõpilaste arvuga. Neis oludes tekkis peagi tarve akadeemiliste seltside järgi, mis moodustaksid loomuliku täienduse ülikooli õppetegevusele ja võimaldaksid suuremal määral rakendada asjast huvitatud noori jõude iseseisvamale teaduslikule teotsemisele. On täiesti loomulik nähtus, et esimesed säärased seltsid seadsid enda ülesandeks uurida just meie rahvusliku omapära tähtsamaid avaldusi — meie keelt ja meie ajaloolist minevikku: 1920. a. kevadsemestril kutsuti peaaegu ühel ajal ellu Akadeemiline Emakeele Selts ja Akadeemiline Ajaloo-Selts.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi algatajaks olid eeskätt Tartu eesti ülikooli ajaloo õppejõud Eesti ja Põhjamaade ajaloo õppetooli täitja prof. A. R. Cederberg'iga eesotsas. 11. märtsil 1920 peetud asutamiskoosolekust võtsid osa ülikooli õppejõud dots. P. Bauman (Haliste), prof. J. Bergman, prof. A. R. Cederberg, prof. H. Oldekop (†), cand. H. Sepp ja Tartu Õpetajate Seminari õpetaja P. Treiberg. Asutajad seadsid seltsile esialgu õieti tagasihoidlikud sihid, määrates selle ülesandeks esimese põhikirja järgi ainult: „edendada ajaloolist huvi ja uurimusi üliõpilaste seas“. Seltsi avalik avamiskoosolek, millest osa võttis ka ülikooli kuraator P. Pöld, peeti 19. aprillil 1920. Prof. Cederberg'i avakõnes rõhutati eriti eesti ajaloo uurimise vajadust: „kodumaa ajaloo alal on laiad väljad veel puudutamata ja tänulik tööpõld meelitab siin tööle“.

Akadeemiline Ajaloo-Selts pidi oma esialgsele sihile vastavalt esijoonel koondama ajalugu harrastavaid üliõpilasi. Et aga Eestis puudus eri selts meie kodumaa ajaloo teaduslikuks uurimiseks, koondusid üldse Eesti ajaloo teadusliku läbitöötamisega seotud ülesanded suurelt osalt Akadeemilise Ajaloo-Seltsi kätte, eriti sellest ajast peale, mil ülikoolilt, riigilt ja kultuurkapitalilt saadav toetus võimaldas laialisemate ja ulatuvamate ülesannete kallale asuda. Vastavalt sellele näeb

seltsi uus põhikiri, mis maksev 1928. a. sügissemestrist alates, seltsi eesmärgina ette: „a) elustada ajaloolisi huve, silmas pidades eriti kodumaa ajalugu, b) töötada Eesti ja üldajaloo uurimise alal“. Kuid juba enne selle põhikirja vastuvõtmist oli selts omas tegevuses tunduvalt kaugemale läinud esialgu endale võetud kitsaist ülesandest, teotesdes eesti ajaloo uurimistööd juhtiva ja selle tööga seotud eri-ülesandeid teostava keskse asutisena.

Seltsi tegevliikmeiks võivad olla Tartu ülikooli praegused ja endised õppejõud ja üliõpilased ja teised kõrgema haridusega isikud. Esimesel tegevusaastal oli tegevliikmeid 40, neist 11 ülikooli õppejõudu, 28 üliõpilast ja 1 väljaspoolt ülikooli, soo järgi 17 meest ja 23 naist. 1928./29. tegevusaastal oli tegevliikmeid 62, neist 9 ülikooli õppejõudu, 3 teaduslikku stipendiaati, 49 üliõpilast ja 1 väljaspoolt ülikooli, soo järgi 23 meest ja 39 naist. Aprilli lõpul 1930 oli seltsi tegevliikmete arv 71. Peale selle on seltsil mõned toetajad liikmed, kelleks võivad olla seltsi huve soodustavad isikud. Auliikmeid on seltsil üks, nimelt prof. A. R. Cederberg, kes oli seltsi asutajaid ja 8 aasta jooksul aa. 1920—1928 seltsi esimehena asjatundlikult ja energiliselt juhatas seltsi tegevust (valitud koosolekul 22. IV 1928 tema lahkumise puhul Eestist). Seltsi esimesse juhatusse kuulusid: prof. A. R. Cederberg (esimees), dots. P. Bauman (abiesimees), üliõp. Linda Metslang (sekretär), prof. H. Oldekop (laekur), prof. J. Bergman ja üliõp. E. Pedriks (ametita liikmed). 1929./30. aastal oli juhatuse koosseis järgmine: prof. P. Treiberg (esimees), mag. H. Kruus (abiesimees), üliõp. Helmi Ottenson-Kleis (sekretär), õpetaja R. Kleis (laekur), prof. J. Köpp ja mag. E. Blumfeldt (ametita liikmed).

Tegevusalaks, mis seltsi asutamisel oli mõeldud selle peamise ülesandena, kuid mis ka hiljemini, teiste tähtsate ülesannete esilekerkimise järel leidis püsivat ja alalist tähelepanu, oli ettekande-koosolekute korraldamine. Igal semestril on selts korraldanud 5—6 ettekande-koosolekut (mõnikord ka rohkem), kus igal ühel esineti ühe või kahe ettekandega ajalooteaduslike küsimuste üle. Üldse on seltsi koosolekuil möödunud 10 aasta jooksul peetud 152 ettekannet, nimelt: Eesti ja Põhjamaade ajaloo — 104, üldajaloo — 24, ajaloo teooriast ja ajaloo filosoofiast — 6, arhiivindusest — 6, arkeoloogiast — 3, etnograafiast — 2, kodumaa kunsti ajaloo — 2 ja muu sisuga 5 ettekannet. Sellega on Eesti ja naabermaade ajalugu leidnud kõige enam tähelepanu, mis meie oludes ka täiesti loomulik. Üldajalugu käsitlevaist referaatidest langesid 10 vanale ajaloole, 12 — uuele ajaloole ja ainult 2 — kesk-ajaloole. Ettekandjaina esines üldse 69 isikut, neist 47 mehed ja 22 naised. Ülikooli õppejõududelt oli 71 referaati 22 isiku poolt, üliõpilastelt — 66 referaati 44 isiku poolt, teistelt (õpetajailt, teaduslikelt sti-

pendiaatidelt jne.) — 15 ettekannet 9 isiku poolt<sup>1)</sup>. Oma ulatuselt olid ettekanded väga erinevad. Kuna paljud neist tugesisid ettekandja eriuurimistele ja pakkusid mõndagi uut, väärtuslikku ja teadust edasi- viivat, moodustasid teised aruande suvisest rahvatraditsiooni kogumise tööst, mõne teadusliku teose arvustuse või ülevaate mõnel uurimisalal saavutatud tulemustest jne. Koosolekuist osavõtnute keskmine arv aastas kõigub tavaliselt 30—40 isiku vahel, laskudes ühel korral (1921./22. a.) ka 20-ni ja tõustes ühel aastal (1926./27.) 43-ni. Suurem osa referaatidest äratas ka üldisemat tähelepanu, nii et ajalehed tõid sageli neist üksikasjalised ülevaated. Paljud referaadid on hiljemini ilmunud seltsi ajakirjas, kuna mitte-ilmunud ettekannete kokkuvõtted on aastate kaupa esitatud seltsi tegevuse aastaaruandeis, mis igal aastal avaldatud „Ajaloolises Ajakirjas“.

Teine tööala, mis pakkus soodsa võimaluse üliõpilaste rakendamiseks iseseisvemale tegevusele, oli rahvatraditsiooni kogumine ajalooliste sündmuste ja nähtuste kohta. Juba Villem Reiman oli aru saanud suulise ajaloolise rahvatraditsiooni suurest tähtsusest ja kavatsenud korraldada selle süstemaatilist kogumist. Kuigi rahva mälestus konkreetsete üksikasjade suhtes pahatihti võib eksida, kajastab rahvatraditsioon siiski rahva suhtumist eri ajaloolistesse nähtustesse üldiselt õieti ja moodustab seega kohase vahendi rahvahinge eri avalduste tundmaõpil. Eriti võib olustikulise ajaloo uurimisel see materjal ajaloolasele pakkuda väärtuslikke pidepunkte, seega tähtsal määral täiendades teistest allikaist saadavaid andmeid. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi asutamise järel kerkis peagi päevakorrale kavatsus terve Eesti maa-alal selles suhtes eriliste stipendiaatide kaudu süstemaatiliselt läbi töötada, millist üritust ka Eesti Kirjanduse Selts otsustas omalt poolt stipendiumide määramisega toetada.

1923. a. suvel algab korrapärane Eesti territooriumi läbitöötamine sellega, et viis stipendiaati Saare- ja Muhumaale lähevad suulist rahvatraditsiooni koguma, asjalisi ajaloolisi kinnismuistiseid kirjeldama ja kohalikkude arhiivide seisundi ja sisalduvusega tutvuma. Sama arv stipendiaate töötas 1924. a. Hiiu- ja Läänemaal ja 1925. a. Pärnumaal. Asja kiirema lõpuleviimise huvides suurendati Ajaloo-Seltsi stipendiaatide arvu 1926. a. alates kuni 10-ni igal suvel. Peale mainitud maakondade on seni läbi töötatud veel Viljandimaa, Valgamaa, Võrumaa, Tartumaa ja osa Järvamaast, kuna Harjumaa, Virumaa ja Petserimaa järke ootavad. Iga stipendiaat esitab seltsile süstemaatilisel kujul koostatud aruande oma töö tulemuste kohta. Need aruanded, millest mõned moodustavad mitmesajaleheküljelised mahukad köited, hoitakse köidetult seltsi arhiivis alal, kus neid iga-

<sup>1)</sup> Seejuures esines mõnel korral sama isik alguses üliõpilasena, siis teadusliku stipendiaadina ja lõpuks ülikooli õppejõuna või ülikoolist väljaspool seisvana.

üks võib uurimise otstarbeks kasutada. Lähemal ajal antakse nad üle Eesti Kultuuriloolisele Arhiivile.

Kuigi säärasele massilisele korjanistööle on omased mõned puudused (näit. ei puutu stipendiaadid aja lühiduse tõttu igakord kõigi nende isikutega kokku, kellelt oleks loota kõige rikkalikumat saaki), omab see töö üldiselt siiski suurt positiivset väärtust. Selle kaudu on teadusele päästetud mõnedki ajalooliselt väärtuslikud teated ja andmed, mis vanemasse sugupõlve kuuluvate inimeste suremisega ja linnakultuuri ühtlustava ja tasandava mõju levimisega oleksid vastasel korral paratamatult läinud kaotsi. Veel tähtsamaks osutub see töö üliõpilastele-stipendiaatidele endile. Vahenditus kokkupuutes meie maarahva vanemate põlvedega avaneb neile hea võimalus konkreetsemalt tutvuda masside omapärase suhtumisega ajaloolistesse nähtustesse ja ühes sellega lähemalt koduneda meie uuema ajaloo üksiksündmuste ja olustikuga, mis lihtinimeste vaateprismi läbi vaadatuna sageli omandavad mingi erilise šarmi ja omapärase emotsionaalse värvingu. Ka õpetab kogutud andmete süstematiseeriv läbitöötamine aruande jaoks omakord noori algavaid ajalooüriajaid iseseisvamalt teotsema ajaloolisel tööpõllul.

Järgmiseks teotsemisalaks seltsi esimese 10 aasta kestvusel olid seltsi publikatsioonid, mille hulgas seisab esikohal seltsi poolt väljaantav „Ajalooline Ajakiri“. Oma ajakirja väljaandmise küsimus tekkis seltsi asutamise järel kohe päevakorrale. Konkreetsema kaju omandas see kavatsus 1921. a. selle järel, kui Riigivanem K. Päts Scheeli panga annetusest seltsile määras 50.000 marka. Novembris 1921 otsustati kasustada see summa ajakirja käimapanekuks ja seltsi koosolekul 5. XII 1921 valiti selle toimetuse, mis koostus 7 isikust. Teiste maade vastavalt ajakirjelt („Historische Zeitschrift“, „Historisk Tidskrift“, „Historiallinen Aikakauskirja“) eeskuju võttes määrati pikemate kaalutluste järel uuele ajakirjale nimeks „Ajalooline Ajakiri“. Ajakiri, mille esimene number ilmus veebruaris 1922, seadis enda sihiks esijoonel „pöörda tähelepanu kõigile nähtustele Eesti ajaloo uurimise ja ajalookirjanduse alal“ ja jälgida vähemal määral, üldiseis joontes ka üldise ajaloo edusamme väljaspool meie kodumaad. Kinni pidades teaduslikkuse põhinõudeist, otsustati siiski ajakirja leviku huvides seda mitte üliväga raskepäraseks ja raskesti-arusaadavaks teha. Et ajaloo, eriti eesti rahva ajaloo vastu huvi äratada ka rahva laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajalooõppijate kitsaid rühmi, otsustati iseseisvad kirjutised esitada ilma liiga kaugele mineva teadusliku aparadita ja samuti arvustistes hoiduda liiga väiksest peenusist. Neile põhimõtetele on ajakiri kogu oma ilmumise aja truuks jäänud. Esialgu ilmus „Ajalooline Ajakiri“ õieti tagasihoidliku välimusega 10 trükipoogna suurusena aastas. Alates 3. aastakäigust parandati ajakirja välimust parema paberi

ja suurema kausta valimisega, alates 6. aastakäigust parandati ajakirja välimust veelgi ja suurendati selle mahtu 10 trükipoognalt 15 trükipoogna peale aastas, kuna numbrite arv (4 numbrit aastas) jäi endiseks. Ajakirja toimetuse on olnud õieti suurearvuline — 7—9 isikut, kusjuures tegelik töö on peamiselt lasunud peatoimetajal. Käesoleval aastal vähendati teiste ajakirjade („Eesti Kirjandus“ j. t.) eeskujul toimetuse liikmete arvu 4 isikuni, kes kõik osakondade toimetajatena (kodumaa ajalugu, üldine ajalugu, arkeoloogia, arhiivindus) teataval määral osa võtavad tegelikust toimetamistööst.

Mis puutub ajakirja sisulisse külge, siis esitatakse üldilmeliste pikemate või vähemate artiklite kõrval ka seni avaldamata allikmaterjali, jälgitakse vastavais ülevaateis nii meie kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme, arvustatakse eriartikleis tähtsaimaid uusi ajaloo teaduslikke uurimusi, iseloomustatakse nekroloogides surma läbi lahkunud väljapaistvamate ajaloo teadlaste elutööd ja pakutakse „Varia“ all väiksemaid andmeid jooksvate nähtuste kohta ajaloo teadusliku uurimistöo alal. Iseseisvaist üldise sisuga artikleist on esimeses kaheksas aastakäigus 37 pühendatud kodumaa ajaloole (umb. 530 lk.). Neist käsitlevad 6 artiklit (umb. 54 lk.) muistset iseseisvus-aega ja vabadusvõitluse ajast XIII sajandi alul, 7 artiklit (umb. 70 lk.) — orduaega, tervelt 14 artiklit (üle 300 lk.) — Rootsi aega ja 10 artiklit (üle 100 lk.) — Vene aega. Sellega langeb kodumaa ajaloo alal peaaegu märkatavalt viimaseile sajandele, alates Rootsi ajast, kuna eelmised ajastud on tähelepanu leidnud hoopis vähemal määral. Huvitaval kombel pole Poola aeg Liivis ühegi artikli kaudu käsitlemist leidnud. Kodumaa arkeoloogiat käsitlevad 3 artiklit (umb. 37 lk.), kuna kodumaa arhitektuuriajaloole on pühendatud samuti 3 kirjutist (umb. 45 lk.). Üldajalugu käsitlevad 13 kirjutist, neist 9 — vana (umb. 105 lk.), 1 — kesk- (17 lk.) ja 3 — uut aega (umb. 50 lk.). Väärrib tähelepanu, et keskaja kohta käib ainult üks kirjutis ja seegi käsitleb säärast päriskeskajast õigupoolest juba väljaulatuvat nähtust, nagu seda oli renessanss. Ajaloo teooria ja filosoofia on käsitlemist leidnud 3 artiklis (umb. 27 lk.), kuna mitmesugustele historiograafilistele küsimustele on pühendatud 5 artiklit (umb. 75 lk.) ja arhiivindusele — 7 artiklit (umb. 72 lk.). „Ajaloosises Ajakirjas“ avaldatud dokumendid on iseloomustatud ühes teises käesoleva numbri kirjutises<sup>2)</sup>.

„Ajaloosisele Ajakirjale“ on kaastööd teinud nii Tartu ülikooli õppejõud ja üliõpilased kui ka mitmed kodu- ja välismaa teadusmehed ja uurijad. Kui arvestada ajakirjas avaldatud üldise sisuga artikleid, dokumente, ülevaateid, arvustisi ja nekrolooge, kuid välja jätta „Varia“ osas avaldatud vähemad teated, siis saame ajakirja kaastööliste kohta järgmise pildi. Ülikooli õppejõududest on 18 isi-

<sup>2)</sup> Vt. O. Liivi ja N. Treumuth'i kirjutist allikpublikatsioonidest.



kut avaldanud ühtekokku 80 numbrit, üliõpilastest on kaastööd teinud 15 isikut 26 korral, kuna teistest autoritest on 16 isikut ilmutanud 31 numbrit (neist 2 numbrit 2 Rootsi autori ja 2 numbrit 2 Soome autori poolt). Üldse on ajakirjale kaastööd teinud 46 isikut<sup>3)</sup>, neist 5 naist (4 üliõpilast 10 numbriga ja üks väljaspool ülikooli 1 numbriga).

„Ajalooline Ajakiri“ rahuldab teatavat tarvet meie lugeva publiku, eriti üliõpilaste, õpetajate ja keskkooliõpilaste juures. Vahendajana nende ajalugu harrastavate ringide ja ajalooteaduse vahel on ta endale leidnud kindlailmelise ja püsiva lugejaskonna.

Teise osa seltsi publikatsioonest moodustavad toimetised (*scripta et opuscula*). Nende hulgas pärib esikoha nii mahult kui ka tähtsusest „Eesti Biograafiline Leksikon“, I, 1926, II, 1927, III, 1928, IV, 1929, kokku 643 + XX lk. petit-kirjas kahel veerul. Säärase teatmeteose vajadusest saadi juba ärkamisajal aru, kuid kõik selle kavatsuse teostamiseks ettevõetud katsed enne Eesti iseseisvust jäid kas teostamata või pooleli. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi asutamise järel tõusis Eesti biograafilise käsiraamatu väljaandmine prof. A. R. Cederberg'i algatusel peagi päevakorradele, kusjuures püüti kaasa tõmmata säärase teose väljaandmisele ka Eesti Kirjanduse Selts. Et aga viimane enam oli huvitatud tegeliku elu nõudeid rahuldavast elavate tegelaste albumist kui ajalooteadusliku ilmega biograafilisest teatmeteosest, siis ei andnud see katse tagajärgi.

Nii tuli Akadeemilisel Ajaloo-Seltsil üksi see üritus lõpule viia. 1923. a. sügisel, mil Haridusministeeriumist toetust saadi leksikoni eeltöödeks, asutigi täie energiaga tegevusse. Paar üliõpilast koostasid esialgse nimede-registri ja kogusid vajalisi bibliograafilisi andmeid. Dets. 1923 kuni veebr. 1924 teotses selleks moodustatud 10-liikmeline eritoimkond, millesse kuulusid A. R. Cederberg, H. Koppel, H. Kruus, J. Köpp, H. Oldekop, P. Pöld, A. Saareste, H. Sepp, P. Treiberg ja Fr. Tuglas, määrates kindlaks leksikonisse tulevate isikute nimistu ja otsustades rea teisigi küsimusi teose iseloomu ja ulatuse kohta. Selle järel kujundati veebruaris 1924 leksikoni toimetuse järgmises koosseisus: peatoimetaja A. R. Cederberg, liikmed H. Koppel, J. Köpp, A. Saareste, P. Treiberg ja Fr. Tuglas ja sekretärina R. Kleis. Seejuures jaotati töö toimetajate vahel nii, et igaüks neist kannaks teatava ala eest lähemalt hoolt ja vastutust (A. R. Cederberg — Eesti vanem ajalugu, Skandinaavia ja Soome tegelased, P. Treiberg — Eesti uuem ajalugu ja nüüdisaja eesti poliitilised tegelased, H. Koppel — eksakt-teadused, J. Köpp — kiriku- ja hariduslugu, A. Saareste — vanem vaimulik ja ilukirjandus, keeleteadus, folkloor, Fr. Tuglas — uuem ilukirjandus). Jooksva toimetustöö juhtimiseks ja töö kestes esile-

<sup>3)</sup> Mõned isikud esinevad alguses üliõpilastena ja hiljemini õppejõududena või väljaspool ülikooli seisvaina.

kerkivate üksikküsimuste lahendamiseks moodustati jaanuaris 1925 „väike toimetus“, koosseisus: A. R. Cederberg, R. Kleis ja P. Treiberg. Ka artiklite koostamise alal tehti suur osa tööd ära toimetusliikmete endi poolt. Nii on toimetusliikmeist leksikonis kirjutatud P. Treiberg — 9067 rida, J. Kõpp — 6321 rida, A. R. Cederberg — 6225 rida, R. Kleis — 5066 rida, A. Saareste — 4018 rida, Fr. Tuglas — 3329 rida ja H. Koppel — 463 rida. Väliskaastööd on saadud 101 isikult, m. s. mõnevõrra ka Lätist ja Soomest. Kõige agaramate kaastööliste hulka kuuluvad H. Kruus (3500 rida), A. Vaga (2575 r.), H. Sepp (2217 r.), prof. L. Arbüsov Riiast (2141 r.) ja H. Visnapuu (2056 r.). Biograafiate koguarv oli I köites 329, II — 288, III — 301, IV — 225. Oma suuruselt olid artiklid jaotatud viide liiki, alates 15 reast kuni 8—9 veeruni. Kõige pikem artikkel on pühendatud J. Tõnisson'ile (625 rida).

Leksikoni toimetamise ja koostamise põhimõtteil, millest on mujal juba pikemalt kirjutatud<sup>4)</sup>, ei ole käesolevas võimalik lähemalt peatuda. Olgu ainult tähendatud, et leksikonis ei leia käsitlemist ainult eesti soost tegelased, vaid kõik meie kodumaa minevikuga tähtsamal kujul seotud isikud, kelle tegevus on omanud mõju ja tähendust meie rahva käekäigus. Ka on leksikonisse võetud — selles suhtes kõrvale kaldudes teiste maade vastavate teoste eeskujust — rida praegu elavaid tegelasi; see on võimaldanud lähemalt silmas pidada ka eesti rahva elus äärmiselt tähtsate viimaste aastakümnete elu ja arengut. Paljudes artiklites esineb ühes teatava isiku ekuloo käsitlemisega ülevaade ajajärgust, mil see isik teotses. Mõned, eriti riigivalitsejate, nimed esinevad ainult märksõnadena, et võimaldada asjaomase isikuga seotud ajastu lähemat kirjeldamist. Kuigi see teos paljude meie elu alade teadusliku läbitöötamatuse, bibliograafiliste abiteoste vähesuse ja isikute valikuga seotud raskuste tõttu ei ole suutnud vabaks jääda mõningaist ebatasasusist ja puudusist, on selles siiski esmakordselt ja kavakindlalt läbi töötatud suur hulk andmeid meie kodumaa ajaloo ja kultuurilise arengu kohta. Sellega loob ta, nagu teose eessõnas öieti tähendatud, teatavad eeldused ja aluse tulevasele Eesti ajaloo teaduslikule üldkäsitlusele, süvendades ja ergutades meie ajaloo uurimistööd:

Kuna „Eesti Biograafiline Leksikon“, hoolimata paari aasta pärast ilmuva täiendusvihu puudumisest, juba praegu moodustab teatava avalikkusele kättesaadava terviku, ei ole Ajaloo-Seltsi teise tähtsama teadusliku ettevõtte tulemused veel avalikkuseni jõudnud. Meie ajaloolises uurimistöös annab end äärmiselt teravasti tunda Eestimaa ajaloo kohta käiva teadusliku kirjanduse süsteemaati-

<sup>4)</sup> Vt. R. Kleis, Mõningaid märkusi Eesti Biograafilise Leksikoni tekkimisloost ja kavatsetavast iseloomust, Ajalooline Ajakiri 1924, nr. 3, ja leksikoni eessõna, lk. X—XIII.

lise bibliograafia puudumine. Winkelmann'i eeskujuline *Bibliotheca Livoniae historica* ulatub vaid 1878. aastani, kuna Õpetatud Eesti Seltsi bibliograafilised aastaülevaated algavad 1918. aastaga. Vahepealse ajajärgu kohta on meil olemas ainult Poelchau ja Feuereisen'i bibliograafilised aastaülevaated, mis väga lünklikud ja seejuures raskesti kasustatavad. Neil põhjusil asus ajaloo-Selts 1923. a. kevadel 1878.—1918. aa. kohta käiva „Eesti Ajaloo Bibliograafia“ koostamisele. Kuni siamaani on seltsi ülesandel 1—2 isikut (alguses H. Kruus ja A. Oinas, siis M. Aschkevitz, J. Libe ja 1927. a. lõpust alates kuni praeguseni E. Blumfeldt ja N. Treumuth) püsivalt töötanud sel alal. Võeti läbi kõige pealt Poelchau ja Feuereisen'i aastaülevaated, korraldati see materjal süstemaatiliselt ja täiendati siis paljude bibliograafiliste teoste, teaduslike ajakirjade j. m. läbivaatamise teel. Nii on seni läbi töötatud kõikide nende riikide ajaloolised bibliograafiad ja Tartus kättesaadavad tähtsamad ajakirjad (viimaseid 130 eri ajakirja, neist 73 saksa, 25 soome, 20 rootsi keeles jne.), kellega meie kodumaa on ajaloo kestel olnud orgaaniliselt seotud — Soome, Rootsi, Taani-Norra, Saksa, Poola. Läti ajaloolist kirjandust käis 1930. a. alul seltsi stipendiaadina bibliografeerimas pr. E. Ariste. Bibliografeeritud on ka eestikeelne *periodica* (ajalehed, ajakirjad ja kalendrid, 529 aastakäiku, mis andsid 3467 sedelit) ja raamatukirjandus (andis umb. 700 sedelit). Praegu on käsikirjas üle 16.000 sedeli, millisest arvust teatav protsent langeb lõpliku korraldamistöö toimetamisel retsensioonide arvel välja. Et venekeelsete teoste bibliografeerimise kallal juba pikemat aega omal algatusel töötab raamatukoguhoidja K. Weltmann, kavatsedes avaldada vastava eriteose, siis jättis selts need oma kavast välja. „Eesti Ajaloo Bibliograafiat“ hakkab selts välja andma üksikute vihkudena, millest esimene läheb trükki 1930. a. sügisel.

Teine ülesanne, mille kallal kauemat aega on töötatud, on Eesti ajaloo oskussõnastik. Selle koostamise kavatsus tekkis päevakorra 1922. a. sügisel. Kutsuti ellu vastav komisjon cand. H. Sepa juhatusel ja keeleteadlase J. V. Veski aktiivsel osavõtul. Komisjon on teotsenud, peale mõne vaheaja, püsivalt ja loonud rea (seni umb. 4800) ajalooteaduslike oskussõnu, silmas pidades eeskätt kodumaa ajalugu. Loodud oskussõnadest on „Eesti Biograafilise Leksikoni“, „Ajaloolise Ajakirja“ j. t. kaudu juba suur hulk ellu viidud. Ajaloo Õppekorralduse Toimkonna soovil koostati koolide tarbeid silmas pidades „Valik ajaloolisi oskussõnu“, mis sisaldab 765 ajaloolist terminit, enamasti saksa keeles, eestikeelsete vastetega ja ilmus 1928. a. sügisel. Peale selle on paljud loodud oskussõnad J. V. Veski poolt sisse võetud „Eesti õigekeelsuse sõnaraamatusse“. Oskussõnastiku koostamistööd on praegu lõpukorral ja töö läheb trükki 1930. a. sügisel.

Seltsi publikatsioonest väärib veel tähelepanu seeria „Ajalooline Arhiiv“, milles avaldatakse algallikaid eriti eesti rahva ajaloolise mineviku tähtsamate nähtuste kohta. Selles seerias on H. Kruusi toimetusel ilmunud (Tartu 1927) H. G. v. Jannau „Vene-õigeusu tulekust Lõuna-Eestis 1845.—46. a.“, kuna praegu on trükis 2. köide „Materjale Maltsveti-liikumise kohta“, mida on toimetanud A. Kruusberg<sup>5)</sup>. Edasi on seltsi toimetistes ilmunud O. Liiv'i väärtuslik uurimus „Vene asustusest Alutagusel“ (Tartu 1928), ja äratrükkidena „Ajaloolisest Ajakirjast“: E. Laid, Kodumaa muistsed pelgupaigad, 1925, J. Vasar, Carl Schirren ajaloolasena, 1927, H. Sepp, Talupoegade kaitse Rootsiaja lõpul, eriti Liivimaal, 1929.

Ka mitmete ajalooteaduslikkude ürituste korraldamisest ja organiseerimisest on Ajaloo-Selts aktiivselt osa võtnud. Selts on mitmeti kaasa aidanud muinasvarade kaitse-seaduse teostamisel, toetades muinsusnõukogu tööd registreerimisele kuuluvate ajalooliste muinasvarade nimistu koostamisega jne. Mitmel korral on selts samme astunud meie arhiivindus-olude parandamiseks, esinenud vastavate ettepanekutega ja saatnud asjaomaseile asutisile märgukirju. Seltsi algatusel kutsuti a. 1927 ellu Ajalooliste teaduste rahvusvahelise komitee Eesti osakond, millesse kuuluvad kõik ajalooteadust edendavad Eesti seltsid ja asutised (Õpetatud Eesti Selts, Riigi Keskarhiiv j. t.). Rahvusvahelisele komiteele valmistab selts Eesti ajaloo bibliograafia aastaülevaateid 1926. a. peale. Aastail 1928 ja 1929 võttis selts osa Eesti Kultuuriloolise Arhiivi asutamisest ja on selle liige. 1930. a. alul astus selts ka Ida-Euroopa ajaloo-seltside föderatsiooni (Fédération des Sociétés Historiques de l'Europe Orientale) liikmeks ja võtab osa selle bülletääni väljaandmisest. Ka on selts väljaannete vahetuses mitme välismaa teadusliku asutise ja organisatsiooniga.

Nii on Akadeemilise Ajaloo-Seltsi esimesed kümme tegevusaastat möödunud visas ja püsivas töös, millele siiski olemasolev tööjõudude arv ja kasinad ainelised vahendid on pannud teatavad kindlad piirid. Tänu Vabariigi Valitsuse, Tartu ülikooli ja mitme teise asutise rahalisele toetusele on selts suutnud meie edaspidisele ajalooteaduslikule uurimistöole luua mitmed hädatarvilikud alused (leksikon, bibliograafia, rahvatraditsiooni kogud, oskussõnastik j. m.). Järgnevate detsenniumide ülesandeks jääb neil alustel edasi ehitada, läbi viies eesti rahva ajaloo süstemaatilise uurimise säärases suunas ja mõttes, nagu seda mõne üksikala suhtes püüavad tähistada käesolevale kirjutisele järgnevad artiklid.

**P. Treiberg.**

<sup>5)</sup> Vt. lähemalt O. Liiv'i ja N. Treumuth'i kirjutises allikpublikatsioonidest „Ajalooline Ajakirja“ käesolevas numbris.

# Eesti asustusuurimise ülesandeist.

Asustusuurimine (Siedlungsforschung) on ajalooteaduse kõige nooremaid harusid. Ta tekkis õieti alles 1895. aastast alates, mil ilmus A. Meitzen'i põhjanev teos<sup>1)</sup>. Siit peale arenes ta imestamisväärse kiirusega ja on alatasa enesesse vastu võtnud uusi huvialasid. Pea igal maal leidub praegu rida tähtsaid asustusuurijaid.

See tõsiasi ei pane imestama neid, kes teavad, kuivõrra tihedalt on seotud asustusajalugu just XIX ja XX sajandi vaimuga. Meie aeg, mil rahvuskultuurilised probleemid seisavad huvide tulipunktis, nõuab ajaloolaselt vastust raasside ja suguharude rahvusliku asukoha küsimusele. Tuleb näidata, millisel määral omab üks või teine rahvas teataval alal rahvuslikku või kultuurilist ülekaalu. Ilma ajaloolise tagasivaateta ei ole see teostatav. Teiste sõnadega: asustusajalugu on tähtis rahvuslik ülesanne.

Kuid ka teine uue aja riigi- ja kultuurielu tuumik — majandus — leiab omale tõelist tuge asustusküsimuses. See on iga enam arenenud majanduselu kondikavaks ja eelduseks. Eriti majandusajalugu nõuab põhitingimusena asustusolude selgitamist. Tema abil saame ka teateid majanduselu algelistest seisunditest — agraraajaloo. Nii näeme tänapäev asustusajalugu paljudes suhetes seisvat avalikkuse huvi tulipunktis.

Teatavas vastolus selle huviga seisab raskus, mida põhjustab aine käsitlemine. Eeldusteks otstarbekohaselt läbiviidud asustusuurimusele on kaunis laialdased eeltööd mitmekesistel aladel, nimelt kartograafias, nimedetundmises, muinasteaduses ja etnograafias. Kus need puuduvad, seal saab asustusajalugu alati ainult poole tööga toime.

Kui siirdume kodumaa oludesse, siis näib käega katsutav olevat, et asustusajalugu õieti erilisel määral peaks olema eesti ajaloolise uurimise objektiks. Sest teiste ajalooteaduste harude hulgas on just temal eestkätt ülesandeks käsitleda eesti rahva enese ajalugu, kuna poliitiline ajalugu näiteks peab eestluse kui poliitilise faktori mitmeks sajandiks hoopis välja jätma.

Nähtavasti on aga eelkirjeldatud raskustest tingitud, et kuni tänaseni õige vähe on tehtud Eestimaa asustusajaloo alal. Järgnevate ridade ülesandeks on tõuget anda asustusajalooliste teemade käsitlemisele ja näidata kõige ligematele eeltöödele.

Algame kartograafiaga. Eesti maamõõdu aluseks on nõnda nime-

---

<sup>1)</sup> A. Meitzen, Siedlung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slaven, Berliin 1895, 3 osa ühes atlasega.

tatud „üheverstalised kaardid“ (mööduga 1 verst 1 tollis või 1 : 42.000), mis läinud sajandi lõpul ja käesoleva alul (aa. 1895—1914) maastikult üles võetud Vene kindralstaabi poolt. Nad jäta-  
vad maastikumöödu täpsuse suhtes enamasti vähe soovida ja pakuvad ka puhtjoonistuslikust küljest head pilti. Kuid asustusajaloolise kasu-  
tamise mõttes on neil väga tunduval puudusi. Siia kuulub kõige pealt mitte alati küllaldase selgusega äramärgitud üksikute hoonete asukoht külates, siis täielik piiride puudumine, ükskõik olgu need kihelkonna-, valla-, mõisa- või külapiirid (ainult maakonnapiirid on neil näidatud) ja lõpuks puudulik tekst. Pole vististi tarvis seda eriliselt toonitada, et hoonete asetus kuulub asustusajaloo kõige tähtsamate tegurite hulka, ilma milleta see pole üldse mõeldav. Sama tähtsad on valduskondade piirid, sest nende abil võib ära tunda kogu maajaotust ja selle süsteemi, samuti rekonstrueerida vanu maakondade ja territooriumide piire. Ses suhtes peame veel ikka pöörduma Schmidti poolt 1871. a. väljaantud Eestimaa kaardi poole, kus märgitud mõisate piirid, ja endise Liivimaa osas üksikute maakondade teedekaartide poole (välja antud Liivi-Eestimaa maakultuuri-  
büroo poolt [Liv-Estl. Landeskulturbureau] aa. 1902—1914) või vastavalt L. v. Stryk'i teose „Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands“ (1877) lisa poole. Kõige pahem lugu on siiski kindralstaabi kaartide tekstiga. Jättes täiesti kõrvale kõikide eesti kohanimedega moondamise vene kirjas, puudub paljudes kohtades nimi üldse. Selle asemel seisab paljuütlev lühendis „Кр. дв.“, s. t. Крестьянскій дворъ, talu. Kohanimed on aga asustusajaloos eriti tähtsad. Hoopis vaikima peame väljanimedest, sest need on antud äärmiselt harva, õieti vististi küll mitte kunagi. Eeskujulised ses suhtes on näiteks endise Württembergi kuningriigi kindralstaabi kaardid, mis peale kogukonna- ja külapiiride märgivad ka iga üksiku väljanime ära ja on seega asustusajaloole esimese järgu tähtsusega allikaks. Oleks väga soovitav, et meie riiklik maamõõt selles mõttes kõrvale pöörduks vanalt vene teelt, mis ainult sinna poole oli sihitud, et loomulikku maastikku kaardile võtta, inimeste eluasemeid ja inimliku kultuuri jälgi arvestati aga alles teises järjekorras. Maamõõt peab teenima ühtlasi ka rahvusliku kultuuritöö ülesandeid.

Puuduval andmeid vanas vene maamõõdus asendavad leataval määral endised mõisakaardid. Seal leiame täpsat valdusvahetuskordade arvestamist, ilusaid üksikute külade väljakaarte ja enamasti ka palju väljanimesid. Kahjuks on aga paljud nendest mõisakaartidest kaduma läinud või hävitatud, eriti vanemad, XIX sajandi alult päritolevad. Tänapäev pole veel isegi õiget kogumiskohta leitud vanematele mõisakaartidele, mis on õieti eesti asustusajaloo elu ja surma küsimuseks. Rida Rootsi aja kaarte XVII sajandi lõpult on ulualuse

leidnud Tartus Riigi Keskarhiivis. Neil on hindamatu väärtus ajaloolole. Võime loota, et selle kogu Eesti peaarhiivi uus juhatus pöörab erilist tähelepanu kaartide kogumisele, luues sellega tõelise aluse eesti asustusajaloolole.

Oleme pidanud juba mitu korda rõhutama koha- ja väljanimedede tähtsust asustusajaloolole. Nimed etundmine moodustab tõesti väga tähtsa osa asustusuurimisest, sest temal põhineb sagedasti koha tekkimiseaja dateerimine, samuti asutaja rahvuse ja päritolu kindlakstegemine. Igatahes oleme praegu veel väga kaugel sellest, et võiksimel samal viisil, kui see sünnib välismaal, teatavate kohanimedede tüüpide põhjal järeldusi teha maa vanema asustusaja kohta. Selleks on kõige pealt tarvilik täiesti laitmatut kohanimedede läbiuurimist. Selle aluseks jällegi on kõikide asustusnimede kogumine, eeskätt praeguste, siis aga ka kõikide ajaloo kaudu edasiantute, ja nende koondamine ühte suurde kohanimedede nimistusse kogu Eesti jaoks. Kuid see oleks siiski vaid esimene algus. Sellele peaks järgnema materjali keeleteaduslik läbiuurimine, selle sõelumine, jaotamine nimerühmade järele jne. Töö saaks poolik, kui arvestada ainult kohanimed ja mitte ka väljanimed. Millise aarde need moodustavad nii keelelises kui ka ajaloolises suhtes, see on igaühele selge, kes on nendega ligemalt tegemist teinud. Kui need nimed osaliselt leiduvad ka vanadel mõisakaartidel, siis on meil ikkagi tegemist ainult õige väikese murdosaga, mis üles märgitud. Väljanimedede küsimus väärib erilist tähelepanu seetõttu, et praegu on kõige viimane aeg neid päästa täielikust unustushõlmast. Isiklike kogemuste najal võib alati veenduda, kui väga ükskõikne on noorem põlv maal kohanimedede vastu. Kui näiteks küsida mõne põllu nime, siis näeme vaid imestunud nägusid. Vastatakse: „Säärastel asjadel pole ju nime, see on vaid lihtsalt põld“. Kõige paremal juhtumil teab soovitud vastuse anda mõni vana mees, kuid ka seda juhtub ainult harva. Tuleb väga kahetseda, et need rohkearvulised stipendiaadid, keda meil seni on saadetud maale keeleteaduslikule või ajaloolisele kogumistööle, pole küllaldaselt määralt arvestanud vanu väljanimesid asustusajaloolisest seisukohast. Loodetavasti hoolitsetakse selle eest tulevikus paremini. Muidu seisame pea rahvatraditsiooni täieliku vaikimise tõsiasja ees. Oleks väga soovitatav, et saadetakse maale stipendiaate ka väljanimedede kogumise eriotstarbel, ja, mis väga tähtis, et nad kogutud nimed märgiksid täpsatele erikaartidele. Sellest tohiks suur tulu olla niihästi ajaloolastele kui ka keeleteadlastele. Näitena tahaksin siin tuua ainult ühe vana lahingukoha kindlakstegemise juhtumi. Renner-Hoencke (lk. 89) järgi oli 1343. a. saksa orduväe ja eestlaste vahel lahing „Kannever“ raba (broke) ääres. Kanavere küla (Kuivajõe vallas, Kose klk.) juures, sellest lõuna poole leidub tõesti soo

„Kanavere raba“. Krooniku jutustuse järgi taganesid eestlased sohu, kuid nad said siiski lüüa ordurüütlitelt selle järel, kui viimased olid kuni vööni soosse läinud. Ja veel tänapäev leiduvad Kanavere rabas soosaared, mis kannavad nimesid: „Suur ja Väike Surma võhmas“ ja sealsamas kõrval veel „Putke mägi“ (põgenemise mägi). Nende nimede põhjal võib enesele selgesti kujutleda lahingu kohta kui ka strateegilist seisundit. Väljanimede tähtsus arkeoloogiale lõpuks on liigagi hästi tuntud juba J. Jung'i koguteose „Muinasaja teadus eestlaste maalt“, I—III ilmumisest saadik, mispärast siin enam pole tarvis midagi ligemat juurde lisada.

Väga olulised asustusajaloole on arkeoloogilise uurimise tulemused. Neil põhinevad vanemad teated maa asustusest ja leidude najal võib kindlaks teha rahvaskondade rändamisi ja kultuurilisi mõjustusi. Kodumaise arkeoloogilise uurimise suhtes võime vastandina kohanimedetundmisele rõõmustaval viisil juba toetuda kindlatele tulemustele, sest olulised eeltööd on tehtud. Siiski peaks asustusajaloo kasu nimel soovima kodumaa uurimises suuremat intensiivsust. Siin mõtlen ma eriti kaarte arkeoloogiliste leidude jagunemisest Eestis. Asustusajaloolasele ei jatku ainult õige väikesemõõduliste kaartide tarvitamisest, nagu J. Sitzka vananenud kaart (Archeologische Karte von Liv-Est- und Kurland, Tartu 1896) või dr. Friedenthal'i kaardid „Mannus'es“ (1922, lk. 113 j. j. — 5 kaarti) või mujal ilmunud kaardid (näit. H. Moora, Die Eisenzeit in Lettland, Ö.E.S. toimetused, XXV, lk. 17, Eestlaste kultuur muistsel iseseisvus-ajal, Tartu 1926, lk. 68 jne.), vaid leiukohtade äramärkimine peaks sündima õige täpsatel erikaartidel nii, et tulemusena saaksime usaldusväärse ülevaate asustatud ja tühjade maa-alade kohta eelajaloolisel ajal. Sellele küsimusele muisteasustatud (osalt metsast lageda) maa ulatusest omistatakse välismaal erilist tähelepanu. Arkeoloogiline uurimine käib siin käsikäes geoloogia ja paleontoloogiaga, et kindlaks teha maapinna kõlbulikkust põllupidamiseks, viljasortidele ja puuliikidele. Eestis näib küsimuse lahendamine muisteasustatud maa suuruse kohta õige raskeks kujunevat. Iseloomustava näitena tahaksin ainult Muuksi küla (Kuusalu klk., Kolga vald) nimetada. Siin leidis A. Spreckelsen rea kivikasthaudu II sajandist p. Kr. (vt. Beiträge zur Kunde Estlands, XI, lk. 42). Sellele vaatamata näib, et Muuksi küla ei olnud XIII sajandil olemas, sest *Liber Census Daniae's* ei esine ta mitte. Alles a. 1290 (UB, I, 537) mainitakse teda „Mukenkulle“ (munga küla) nime all. Nähtavasti oli ta alles Kolga munkade asustatud, kes valdasid seda maad juba esimesest Taani ajast alates. Siin on meil niiviisi tegemist väga selge juhtumiga, kus vana II sajandist päritolev asustusmaa tühjaks on jäänud ja alles XIII sajandil uuesti asustatud.



Arkeoloogialt ootab asustusajalugu ka teisi tulemusi. Oleks väga tähtis üles leida muistsed eluasemed ja vabaks teha üksikute majade asemel. Kuid ka mõne linnamäe viimaste peenusteni läbi viidud väljakaevamine oleks suure väärtusega. Kahjuks pole esialgsed teostunud ei üht ega teist.

Seoses eelpool puudutatud küsimusega muisteasustatud maa suuruselt jõuame Eesti ajaloolise maateaduse ja topograafia juurde. Siin seisab veel väga tähtis töö ees, mis seda raskem, et aluse sellele saab luua ainult õige vaevarikka ja lõpmata pisitöö abil. Välja arvatud Harju- ja Virumaa, millele õnn osaks langenud esineda juba XIII sajandil nii tähtsas nimestikus, kui seda on *Liber Census Daniae*, tuleb teiste maaosade kohta enne alles suure vaevaga kõik ürikmaterjal kokku koguda ja selle põhjal siis koostada ajaloolised kohanimestikud ühes täpsate topograafiliste seletustega andmetega. Selleks on küll juba mõningad eeltööd tehtud (eriti n. n. „ajaloolise atlase“ jaoks), kuid puudub veel süstemaatiline läbitöötamine. Lisaks sellele tulevad juurde võtta rohkearvulised Riigi Keskarhiivi, Tallinna linnaarhiivi, Stokholmi ja Kopenhageni riigiarhiivi seni trükis avaldamata ürikud. Seisab veel ees hiiglasuur üllitustöö, sest endisel Eestimaa kubermangul puuduvad sellelaadilised „mõisateürikud“ (Güterurkunden), nagu neid omab Liivimaa v. Brunnink'i väljaande näol, vaid tal on olemas ainult juba ammu vananenud ja mitte küllalt usaldusväärne parun Toll'i „Brieflade“.

Eriti tähtsa osa ajaloolisest topograafiast moodustab nii nimetatud „Wüstungsforschung“. Endiste paikade, üksikõik kas külade, mõisade või üksikute talude asukohad, mida praegu enam olemas ei ole (nii nimetatud „Wüstungen“), tulevad täpsalt kindlaks teha, osalt vanade kaartide, väljanime või ajalooliste allikate najal. Selle juures on paiga tühjaksjäämise põhjuste selgitamisel suur tähtsus. Põhjuseks võis olla sõda oma laastamistööga, katk või näljahäda (küll palju harvemini), siis mõisa külge liitmine, et mõisa põldu suurendada, edasi veepuudus, mitme vähema asustuse kokkütõmbamine üheks suureks külaks (mis näiteks väga sagedasti on juhtunud Kesk-Saksamaal), elanikkude väljarändamine. Siin seisab ees veel pea täiesti söödis põld, mis töötab anda huvitavat vilja sellele, kes vaevaks võtab temal töötada.

Ajaloolise topograafia alal on Lõuna-Eesti kohta viimastel aastatel tähtsaid tulemusi saavutanud A. Westrén-Doll (vt. Ö.E.S.-i aastaraamatud ja „Güterurkunden“, II) ja F. v. Stackelberg (vt. Ö.E.S.-i aastaraamat 1927 ja Pärnu Muinsusuurimise Seltsi [Pern. Alttertumforschend. Gesellschaft] aastaraamat VIII). Kuid pea täiesti tähele panemata on jäänud vanade liiklemis- ja kauba-

teede uurimine, ehk küll allikad paljudel juhtumitel sisaldavad väga huvitavaid viiteid. Tuletan siin meelde nii nimetatud „*via Ruthenorum'i*“ (a. 1234, UB, I, 140) Väikesel Emajõel põhja pool Valka (arvatavasti Tõlliste kohal), edasi sagedaid Läti Hendriku juures kirjeldatud sõjaretki läbi Eesti. Hilisema aja kohta tulevad arvesse orduvisitaatorite (näit. UB, IX, 846, a. 1442) ja raesaadikute (näit. Akten u. Rezesse der livl. Ständetage, I, lk. 326) itineraarid maalinnade-päevadele, kiirkäskjalgade märkused ordumeistrikirjade tagaküljel jne. Kui enne kindlaks teha vana teedevõrk, siis selguvad paljudki seni lahendamata küsimused maakondade, üksikute lahinguväljade ja kokkutulekute asukohast. Ühtlasi saaksime ka tähtsa juhtnööri mõningate eelajalooliste leidude seletamiseks, mis tunnistavad kaubavahtuse olemasolust.

Kõige tähtsamate allikate hulka tuleb lugeda vanu maaraamatuid — vakuraamatuid ja hilisemaid revisjone. Vakuraamatuid on säilinud nii suurel hulgal, et vaevalt kunagi mõeldav on kõikide raamatute väljaandmine. Ennem peaks neist küll asjaomased väljavõtted valmistama ja need avaldama kronoloogiliselt tabelite kujul. Talupoegade kohustised võiks koondada lühikestesse ülevaatlikkudesse tabelitesse, kusjuures tuleks arvestada ka kultuurilooliselt huvitavaid üksikasju, ja siis loendada mõisate, külade ja talude nimed. Igatahes talupoegade nimesid ei tohi milgi tingimusel välja jätta. Kõrvale jättes keeleteadusliku huvi, võib ainult nende najal kindlaks teha rahvastiku päritolu. Ja see oleks tähtis mitte ainult genealoogile, vaid eriti etnoloogile. Igauhele, kes ligemalt teotsenud kodumaa ajaloo, on teada, kuivõrra kirju peab osaliselt olema eesti rahva koosseis etnilises suhtes. Siiski puuduvad selle kohta tänaseni dokumentaalsed tõendid, mida meie ootame just vakuraamatutest. Väga väärtusliku näitena tuleb Põhja-Eesti kohta mainida eriti maanimistu a. 1636—1637 (Kindr.-kuberm. arhiiv, XII, 2, RKA-s). Selles on iga küla juures ka talupojad nimetatud, ja pealegi pea alati tähendatud, kas nad on pärustalupojad, uuestiasustatud või võõrad. Võib kindlaks teha, et sellal 1602. a. katku, nälja ja järgneva laastava Rootsi-Poola sõja tagajärjel oli endisest rahvastikust vähe üle jäänud. Uuestiasustatute ja võõraste hulgas leiame erakordselt suure arvu (umbkaudse hindamise järgi ligikaudu üks viiendik) mitte-eestlasi, eeskätt loomulikult venelasi, soomlasi, rootslasi, lätlasi, kuid ka isegi üksikuid sakslasi, poolakaid ja leedulasi. Siit võib näha, kuivõrra tähtis on eesti asustasajaloole kui ka üldse kodumaa ajaloo selle allika avaldamine. Loodetavasti avaneb Riigi Keskarhiivi uuel juhatusel juba lähemas tulevikus võimalus avaldada see maanimistu ja seega avalikkusele kättesaadavaks teha täiesti kindlad andmed äärmiselt tähtsa küsimuse kohta. Säärastes oludes tekib ju iseenesest küsimus, kui palju eesti rahvast kuulub veel tõeliselt endisesse ugro-soome algrahvas-

tikku, sest XVII sajandi algus on ainult lühike ajajärk maa asustusajaloos. Erilise tähtsusega oleks näiteks ka Eestimaa uuesti asustamine 1710. a. katku järel. Kui veel juurde arvata juhuslikud verese-  
gunemised naaberrahvastega rahuaeagadel, siis peaksime lõpptulemusena jõudma selgusele, kuivõrra on eestlased veel ajaloolisel ajal muutnud või mitte muutnud oma rahvuslikku koosseisu. Segarahvaste hulka kuulub ju tegelikult vaadates rõhuv enamus kõikidest inimestest meie maakeral.

Selle rahvastesegunemise vastaspoolena näeme aga siiski seisuslikkude ja korporatiivsete seostiste erakordselt püsivat ilmet, mis mõjustasid, et rahvastiku rahvuslik ja seisuslik seisund jäi endiseks, hoolimata mittehomoogeense inimesmaterjali juurdevoolust. See tähendab, mittevaba talupoeg pidi olema eestlane, linnakodanik ja aadlik aga sakslane ja vaba talupoeg kui ka linna väikekodanik maa põhjas osas rootslane. Sellisest rahvuslikkude ja seisuslikkude tegurite ühinemisest tekivad teaduslikult töötavale genealoogile äärmiselt huvitavad probleemid, mida siin võimata ligemalt vaadelda. Üksikute talupojaseisusest perekondade juures tuleb mõnikord vastandina verese-  
gunemisele ilmsiks imestamisväärne püsivus asukoha ja raassi suhtes. Ma nimetan siin Laipea perekonda Rae vallas Tallinna ligidal, kes siin paigustumas juba 1493. a. saadik (vt. Tallinna linnaarhiivi väljaanded, nr. 2, lk. 30 ja 36), siis Oorna perekonda samas vallas, kes küll tagasi ulatub Hinrik Horen'ini, kes 1495. a. valdas maatüki Nabala mõisa juures (ürik a. 1495, RKA-s) ja Trossi perekonda Viru-Nigulas, kellel nähtavasti esiisaks vabatalupoeg Henne Trusz Pada külast, kus see esineb a. 1421 (vt. UB, VI, regist nr. 2984 d). Kuid need genealoogilised üksikasjad viivad meid peateemist kõrvale. Tahtsin vaid näidata, millised tähtsad ülesanded ootavad eesti genealoogilist uurimist, kui ta käsikäes käib asustusajalooga.

Muidugi ei ole siin antava lühikese ülevaate raamis võimalik puudutada kõiki alasid, mis on tähtsad eesti asustusele. Mõeldagu ainult säärasele probleemidele, nagu adramaa mõiste, vakus (Wacke), seisustevahed talupojaskonnas, endine maajaotus (kihelkonnad ja saraskonnad), ühiskasustised (gemeinsame Nutzungen), mõisa ja küla vahekord, külade ja väljade-jaotuse tüübid, rootsi rannikasustus j. m., ning meie ees avaneb päris ülesannete küllus, mida seni vaevalt on riivatud või ainult esialgselt käsitletud. Siin pole mõeldud teha mingit etteheidet selle ala võrdlemisi vähearvulistele uurijaile, vaid ainult virgutada edasitöötamisele. Ei saa küllalt kõrgelt hindamata jätta seda, millega on toime tulnud H. v. Bruiningk, H. v. Engelhardt, A. v. Gernet, A. Korhonen, A. v. Tobien, A. v. Transehe-Roseneck j. t. Ainult puudub neil agrar-  
ajaloolastel kindlasti väljakujunenud asustusajalooline huvi, mis paljudes suhetes tähendaks vaatevälja suurenemist. Asustusajaloo

tähtsust on rõhutanud käesoleva kirjutise autor omas Õ. E. S.-i toimetustes (XXIII köide, Tartu 1925) ilmunud töös „Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter“ ja enne teda prof. J. G. Granö artiklis „Eesti maastikulised üksused“ („Loodus“ 1922, nr. 2, 4 ja 5). Väga rõõmustav asustusajalooline üksikteos on hiljuti juurde tulnud mag. O. Liivi raamatu „Vene asustusest Alutagusel“ näol (Tartu 1929), mis on väga põhjalik ja mitmekülgne töö ja mis eriti tugevasti puudutab ka endise vene rahvastiku poliitilist, kiriklikku ja majanduslikku seisundit Alutagusel. Suurt huvi pakub eriti kujutis, kuidas need venelased eestistusid. Kahju ainult, et mag. Liiv mitte pole kaasa haaranud asustusküsimuse peapunkti ennast, nimelt uurinud kohalikku küla-väljade jaotust ja asustuse iseloomu (s. t. kas on tegemist tänav-, rida- või sumbkülagaga).

Just üksikuurimused on need, mis meil puuduvad. Ma mõtlen siin veel spetsiaalsemaid töid kui ülalnimetatud mag. Liivi oma. Eesti küla ajalugu on seni veel kirjutamata. Mõisate ajalugusid on meil juba olemas, kihelkonnaajalugusid ja maakondade kirjeldisi ka, samuti mõningad üldised tööd asustus- ja agraarajaloos, puudub aga teos, mis oleks pühendatud eriliselt eesti külale. Tuleks valida täiesti konkreetne juhtum, teatav kindel küla keskmise suurusega, mis oleks iseloomulik Eesti kohta, ja läbi uurida ta arkeoloogiline eelajalugu, seletada ta nimi, edasi koguda kõik väljanimed ja jälgida väljadejaotust küla vanade ja uute kaartide järele kuni käesoleva ajani, võrrelda talude ja nende kõrvalhoonete asetust kui ka ehitusviisi teiste naaberkülade omadega, kujutada tarvitusel olnud endist tulunduskäitust (Wirtschaftsbetrieb) ühes kõikide üksikasjade ja tarberiistade nimetustega ja eriti alla kriipsutada kõikidele külaelanikkudele ühised kasustised. Juurde lisama peaks veel küla välise (poliitilise) ajaloo, tema valdajad, vahekorra mõisaga, talupoegade avalikud ja erakohustised, nende päritolu (genealoogia) ja lõpuks nende keele murdelised iseärasused. Kui meie omaksime sellist ümmardatud ühe küla kujutist, ütleme näiteks ühe Saaremaalt, teise Järvamaalt või Virumaalt, kolmanda Lõuna-Eestist ja neljanda Harjumaalt, siis seisaksime nende nelja üksikkujutise põhjal palju kindlamal pinnal kui praegu. Alles sellega, ilma et liialdaksime, oleks põhi pandud teaduslikule eesti asustuse uurimisele. Kui vähehuvitav ja tähtsuseta esimesel pilgul ka ei paistaks seda laadi külakirjeldis, siiski suudab ainult tema meie silmad avada mineviku tõelise elu jaoks maal. Ja lõpuks olgu veel kord rõhutatud, et meil on siin tegemist tähtsa rahvusliku ülesandega.

**P. Johansen.**

# Meie sõjaajaloo uurimise seniseist saavutisist ja tuleviku ülesandeist.

Eesti- ja Lätimaa geograafiline asend on säärane, et sõjad on etendanud olulist osa mõlema maa ajaloos. Naabruses elavad rahvad ja riigid on Eesti ja Läti pinnal võidelnud osalt enesekaitse, osalt uute maa-alade hankimise, osalt võimu pärast Läänemerel. Kui Vana-Liivimaa kokku varises, püüdis Taani säilitada ja edasi arendada oma soodsat asendit Läänemerel, saades seega hädaohtlikuks hiljuti unioonist lahkunud Rootsile. Viimane, kartes oma maade sulgemist Läänemerel Taani-Norra poolt, ruttas omakorda Taanile ette Harjus ja Virus. Rootsi poolt hiljemini saavutatud võidud, siin ja Saksamaal, viisid Rootsimaa suurriiklikusse seisundisse. Põhjasõja ebaedukus Rootsile aga tõi kaasa Venemaa juurdepääsu Läänemerele Eesti- ja Liivimaa kaudu. Nende maa-alade üleminek Venemaa kätte ja Vene riigi tõus suurriikide hulka märgitseb ka Rootsi suuruseaja lõpu. Arusaadavasti omavad meie kodumaa pärast ja suurelt osalt Eesti pinnal peetud sõjad alates Vene-Liivi sõjast XVI sajandi keskel kuni Põhjasõjani XVIII sajandi alul väga suurt üldpoliitilist ja rahvusvahelist tähtsust. Sellest seisukohast väärivad nad ka ajaloolaste poolt täit tähelepanu. Järelikult kuulub mainitud ajastu sõjaliste ja poliitiliste sündmuste ning kombinatsioonide keerises meie ajalugu Üld-Euroopa ajalukku. Samuti ei puudu üldisem tähtsus ka varemaste aegade, eriti XIII sajandi, kestvusel meie pinnal peetud sõdadel.

Kuid sõdade tähtsust ja osa meie ajaloos ei tule hinnata ainult nii-öelda üldeuroopalisest seisukohast, vaid ka maa sisearengu joonelt. Pikad, kestvad ja kurnavad sõjad on väga tähtsal määral mõjustanud ka eesti rahva saatust. Sõjad XIII sajandi alul murdsid eesti rahva poliitilise iseseisvuse. Hiljemini tähendas eesti rahva kuulumine ühe või teise võimu alla erisuguste kultuuriliste traditsioonide sissejuurdumist, rahvusliku omapära säilitamise eri võimalusi, sotsiaalmajandusliku arengu suundumist ühele või teisele poole. Sõjad ühes nendega kaasaskäivate rüüstamiste ja hävitamistega mõjusid äärmiselt retardeerivalt rahvaarvu tõususse, jättes ühes sellega sügavad jäljed rahva majanduslikku ja sotsiaalsesse olukorda. Viimastest seisukohast tulevad esikohale asetada muistne Eesti iseseisvuse sõda XIII sajandi alul, siis sõja-ajastu XVI sajandi teisel poolel ja XVII sajandi alul ja lõpuks Suur Põhjasõda, mis kõik tugevasti kahandasid Eesti ala rahvaarvu. Ja sõdade tulemuseks kõigil neil juhtudel oli, et rahvas pidi sõja lõppemisel oma elu jälle nagu uuesti peale algama.

Kõigil neil põhjusil on Eesti ja samuti ka Läti ajaloo seisukohalt Baltimaal või Baltimaade pärast peetud sõdade uurimisel

õieti suur tähtsus. Lähtudes Üld-Euroopa ajaloo vaatekohast tuleb kahtlemata eriliselt rõhutada vajadust meie maa-alal olnud sõdasid uurida mitte ainult poliitilisest, vaid ka puhas-sõjalisest küljest, just neist vaatepunktidest, mida, avavad ja võimaldavad uuemad sõjaajaloolise uurimise meetodid. Ainult sel teel on üldse võimalik meie sõjasündmuse õieti hinnata. Kitsamast siseajaloo seisukohast võime aga puhas-sõjaajaloolisele uurimisele omistada vähema tähtsuse ja, kõrvale jättes sõjasündmuste taktikalise ja strateegilise jälgimise, piirduda ainult sõdade laastava mõju ja eestlaste saatust mõjustavate poliitiliste tagajärgede konstateerimisega. Kuid sel korral ei saavutaks meie Eesti ajaloo täielikku ja igakülgset valgustamist. Juba meie kodumaa geopolitiline asend sunnib meid pühendama tähelepanu ka sõjaajaloole kitsamas mõttes. Ka osutuvad sõjaajaloo meetodilise uurimise tulemused tähtsaks isegi maa siseajaloolise arengu jälgimisel, nagu näit. küsimuse lahendamisel, miks jäid eestlased sakslastele alla XIII sajandi alul: ei ole ju võimalik seda küsimust rahuldavalt vastata muidu, kui pole jälgitud muistset Eesti vabadusesõda ka sõjaajaloolisest seisukohast.

Meie sõjaajalooline uurimine on praegu alles algastmetes. Balti-Saksa uurijaist, kes seni kõige enam teotsenud Eesti- ja Liivimaa ajaloo uurimise alal, pole keegi omanud meetodilist ettevalmistust sõjaajaloo suhtes ja pole nad ka siis sellest seisukohast meie ajalugu uurinud. Võõrastest, kes meie ajalugu käsitlevad, on vastavat huvi olnud mõnel Vene ja Rootsi sõjaajaloolasel, vähemal määral ka soomlastel, kellelt viimastelt on lähemal ajal oodata suuremat lisa Soome sõjaväe osade osavõtu kohta Eesti- ja Liivimaa kaitsmisel XVI ja eriti XVII sajandil. Meie sõjaajaloo uurimise vähestele tulemustele põhjuseks on olnud vast ehk ka seegi asjaolu, et sõjaajalooline uurimine üldse alles viimaseil aastakümneil on teinud tähelepanuväärseid edusamme ja alles Saksa sõjaajaloolase Hans Delbrück'i kooli mõjul on lähemalt hakanud jälgima sidemeid sõjakunsti ja riigikorra, taktika ja strategia vahel.

Oma põhilaadilt kuulub meie sõjandus peale eestlaste iseseisvuse kokkuvarisemist Lääne-Euroopa sõjandusse ja omab selle iseloomulikke jooni. Mõnevõrra näib läänepoolseid mõjustusi leiduvat meie sõjanduses juba Muinas-Eesti ajastul, osalt relvade tüüpides j. m., osalt ka mõnedes võitlusviisides, eriti merisõjas, mis näivad olevat Skandinaavia algupära: koolitas ju esijoones Läänemeri eestlasi meriretklemisel ja õpetajaiks ning eeskujuks võisid siin olla vikingid. On põhjust arvata, et ka valveteenistuses j. m. võiks leiduda Skandinaavia sõjalise kultuuri jälgi. Vana-Liivimaa keskaegne sõjandus oli oluliselt lääne-euroopaline nii oma koosseisult (ordurüütlid, vassallid j. t.), relvadelt, kindluste konstruktsioonilt jne. Samasugune lääne-euroopalisus on iseloomustav ka Poola ja Rootsi aegadele.

Ule minnes küsimusele, mis seni ära tehtud meie maa sõdade uurimisel, olgu kõige pealt rõhutatud, et allikate aines nii sõja- kui ka poliitilise ajaloo uurimiseks erineb eri ajastute ja sajandite jooksul. Kuna hilisemate sajandite jaoks omavad peatähtsust arhiivid, langeb sõjaajalooliseks uurimiseks kohase arhiivimaterjali nappuse tõttu esikoht vanemate sajandite suhtes sageli peamiselt kroonikaile. Kroonikaid on Vana-Liivimaa ajaloo kohta ilmunud võrdlemisi palju. Paaegu kõik enam-vähem mõõduandvad neist, muidugi nii palju, kui neid meil teada, on välja antud ja seega kättesaadavaks tehtud. Mõned kroonikate vanemad väljaanded ei vasta aga küllalisel määral neile allika- ja tekstikriitilistele nõuetele, mis on püstitatud moodsa ajaloo uurimise poolt.

XIII sajandi sõjasündmuste jälgimisel tuleb anda esikoht sajandi alguse suhtes Läti Hendriku kroonikale ja sajandi teise poole suhtes n. n. vanemale Liivimaa riimikroonikale. Kumbki neist allikaist pole seni sõjaajaloolise uurimise seisukohast leidnud vääri list kasutamist. Neile järgneksid oma tähtsuselt XIV sajandi kohta n. n. noorem Liivimaa riimikroonika, mis on säilinud Johann Renner'i kroonika „Liflendis cher historien negen boker“ osana, siis sajandi keskosa ja teise poole algust puudutav Hermann de Wartberge „Chronicon Livoniae“. XIV sajandi lõpp ja XV sajand on kehvad kaasaegsete Balti algupära sisukamate kroonikate poolest. Alles XVI sajandi algaastad on saanud võrdlemisi sisurikka algallika Christian Bomhower'i „Eynne Schonne hysthorie...“ näol, mis jälgib Plettenbergi-aegset Vene-Liivi sõda. Sellele järgnevad aastakümned on kaasaegseilt kroonikailt jällegi kehvad. Võrdlemisi tihedasti on kaasaegsete kroonikate poolt käsitletud ajastu Vana-Liivimaa kokkuvarisemisest — Vene-Liivi sõja ajast — kuni XVI sajandi lõpuni. Esijoones võiks mainida üldtuntud Balthasar Russow'i, Johann Renner'i, Salomon Henning'i, Dionysius Fabricius'e ja Franz Nyenstedt'i kroonikaid. Edasi omavad meie sõjaajaloo suhtes tähtsust osalt juba XVI sajandi lõpu, eriti aga XVII sajandi ja XVIII sajandi alguse kohta Thomas Hiärn'i ja Christian Kelch'i kroonikad, esimene — sõjasündmuste valgustamisel kuni XVII sajandi 30-date aastateni, teine, kaasa arvatud ka n. n. „Continuation“, — kuni aastani 1707.

Ka Vene kroonikate avaldamisega on meie sõjaajalugu saanud tähtsat lisa, eriti Pihkva ja Novgorodi kroonikate näol. Tähtsus ei puudu ka teistelgi Vene kroonikail, nagu Nestori, Sofia, Voskresenski, Nikoni j. t. omadel. Vene kroonikad erinevad vanemaist Vana-Liivimaa kroonikaist selles suhtes, et nad jälgivad Vene ja Vana-Liivimaa vahelisi sõdu pidevamalt kui viimased. Loomulikult ei puudu teatav tähtsus ka Skandinaavia allikail, eriti Eel-Saksa aja

jaoks, mille kohta nad on Vene kroonikate kõrval peaaegu ainsamaiks sõjaajaloolisiks allikaiks meie maa sõjasündmuste suhtes. Skandinaavia allikaist on esijoones mainitavad mitmesugused saagad.

Kroonikate kõrval omavad sõjaajaloo uurimisel suurt tähtsust ürikute ja muude dokumentide kogud. Balti ürikute kogudest tuleb esikohale asetada F. G. v. Bunge poolt alustatud „Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch“, mis sisaldab rikkalikku materjali ka sõjaajaloolise uurimise jaoks. Edasi omavad tähtsust ka teised Balti kogud, nagu „Akten und Recesse der livländischen Ständetage“ j. t. Hansa allikaist väärivad mainimist „Hansisches Urkundenbuch“ ja „Hanserecesse“, Vene allikate kogudest — „Акты исторические, собранные и изданные Археологическою Комиссією“ j. t. Peale selle on avaldatud uurimisele tähtsat ainet üksikute sõjasündmuste — kindluste piiramise, sõjarefekte j. m. — kohta mitmesugustes eriteostes ja perioodilises Balti kui ka välismaa väljaandis. Eriti tuleb selle ala suhtes rõhutada rootslaste teeneid, kes on viimasel ajal avaldanud Põhjasõja kohta käivat ainet sõdurite päevaraamatute, relatsioonide j. m. näol. Säärast allikmaterjali on näit. ilmunud Rootsi teaduslikus perioodilises väljaandes „Karolinska Förbundets Årsbok“ ja A. Quennerstedt'i poolt toimetatud „Karolinska krigares dagböcker'i“ nimelises seerias. See aines annab olulist lisa 1700. a. Narva operatsioonile, Tartu piiramisele 1704. a. ja Tallinna piiramisele 1710. a.

Suureks ja möödapäästamatuks varaaidaks meie sõjaajaloo uurimisel, eriti aja kohta XVII sajandist alates, jäävad ikkagi arhiivid, nii meie kodumaa omad kui ka välismaised — Vene, Rootsi, Taani, Poola j. t.

Üle minnes uurimuste juurde tuleb konstateerida, et Eesti sõjasündmuste uurimine on seni toimunud poliitilise ajaloo eriteadlaste poolt, kel on puudunud sõjaajaloolasele tarvilik meetodiline koolitus. Sõjaliste sündmuste kujutamist ja hindamist leiame Balti, Vene, Rootsi, Soome ja teiste rahvaste ajaloolaste üldteostes, Balti ajaloolastest näit. A. v. Richter'il, Th. Schieman'n'il, E. Seraphim'il, Vene ajaloolastest Karamsin'il, Solovjov'il, Kostomarov'il j. t.

Eri ajajärke käsitlevaist töist tuleb mainida mitmeid Balti, Vene, Soome ja Rootsi uurimusi. Muistse Eesti vabadussõja kohta on seni kõige täielikumaks teoseks Soome uurija A. H. Virkkunen'i „Itämeren suomalaiset saksalaisen valloituksen aikana 1159—1229“ (ilmunud a. 1907) ja Taanimaasa osa kohta Eesti vabadussõja ajal Balti-Saksa uurija R. Hausmann'i „Das Ringen der Deutschen und Dänen um den Besitz Estlands bis 1227“ (1870). Kuid puhtsõjaajaloolisest seisukohast või-



maldab tolle aja kohta käiv Läti Hendriku kroonika palju kaugemale ulatuvaid tulemusi. Vana-Liivimaa ja Pihkva vahelise võitluse kohta käivaist uurimustest oleks kõige pealt mainimisväärsed P. v. Osten-Sacken'i „Der erste Kampf des Deutschen Ordens gegen die Russen“ (Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, XX) ja sama autori „Livländisch-Russische Beziehungen während der Regierungszeit des Grossfürsten Witovt von Litauen (1392—1430)“ (ibid., XX, 1910). Mõlemad teosed on hinnatavad kõige pealt poliitilise ajaloo uurimise seisukohalt. Väärtuslikumaks uurimuseks Vana-Liivimaa ja Pihkva sõjaliste suhete kohta XV sajandi teisel poolel on H. Cosack'i töö „Zur Geschichte der auswärtigen Verwicklungen des Ordens in Livland 1478—1483“ (Baltische Studien zur Archäologie und Geschichte, 1914).

Plettenbergi sõdade suhtes on seni ilmunud eriuurimustest kõige väljapaistvam trükitud arhiivandmeil põhjenev Ruth Kentmann'i teos „Livland im russisch-litauischen Konflikt“ (Beiträge zur Kunde Estlands, XIV, Heft 3/4 1929). Loomulikult vääri- vad meie sõjaajaloos XV sajandi teine pool, iseäranis aga selle sajandi lõpp ja järgmise algus sõja- ja poliitilise ajaloo uurijate erilist tähelepanu just nende suurte muudatuste tõttu, mis tol ajal toimusid meie sõjanduses. Neist muudatustest võiks mainida palgasõdurite suuremarvulist kasutamist Vene-vastastes sõdades, tulirelvade tähtsuse kasvamist ja talupojaskonna sõdadest osavõtu lakkamist.

Meie maa saatuse suhtes ülitähtsat Vene-Liivi sõda XVI sajandi keskel on võrdlemisi vähem uuritud. Seni tuleb sel alal pidada parimaks teoseks H. Kruusi „Vene-Liivi sõda“ (1924), mis põhjeneb osalt allikail, osalt kirjandusel. Kuid just sõjaajaloolisest seisukohast on see sõda põhjalikumalt uurimata. Vene-Liivi sõja kui ka järgnevate sõdade jälgimisel kuni XVII sajandi keskpaigani pakub tuge G. V. Forsten'i uurimus „Балтийскій вопросъ въ XVI и XVII столѣтїяхъ“ (1893—94). See teos toeb küll võrdlemisi rikkalikul allikatehulgal, kuid on üldiselt siiski pealiskaudne ega osuta küllalist süvenemist asjakohastes uurimustesse. Rootsi teostest XVI sajandi teise poole alguse kohta omab väärtust Cl. Annerstedt'i „Grundläggningen af svenska väldet i Livland 1558—1563“ (1868), milles arhiivmaterjali najal on jälgitud Rootsi sõda Magnuse ja Poola vastu aastail 1561—1563. Cl. Annerstedt'i teost jätkab aja poolest Th. Annerstedt omas uurimuses „Svenska väldet i Livland 1564—70“ (1877). Mõlemas teoses leiame andmeid Eestimaal võidelnud Rootsi väeosade suuruse, liikide, kulutatud summade j. m. kohta.

XVI sajandi teise poole hilisemate sõdade kohta käivaist teostest tuleb esijoones mainida Soome uurija W. Tawaststjerna suurt

tööd „Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota“ (esimene osa aa. 1918—1920, teine osa a. 1928), mis üksikasjaliselt käsitleb sõjasündmusi Eesti- ja osalt Liivimaal aastail 1570—1595, ja Vene uurija V. Novodvorski teost „Борьба за Ливонию между Москвою и Ръчью Посполитою“ (1904), mis jälgib Poola kuninga Stephan Bathory ja Vene tsaari Ivan IV vahelist võitlust Liivimaa pärast. Viimane teos sisaldab üksikasju ka linnade piiramistest, mis pakuvad huvi ka puht-sõjaajaloolasele. Karl IX sõda Poolaga aastail 1600—1605 jälgivad kolm mõnevõrra juba vananenud Rootsi uurimust: C. Rogberg'i „Konung Carl den niendes fälttåg i Lifland år 1600 och förberedelserna dertill“ (1859), G. Tranér'i „Kon. Carl IX:s fälttåg i Livland år 1601“ (1872) ja sama uurija „Kon. Carl IX:s krig i Livland åren 1602—1605“ (1876). XVI sajandi teise poole ja XVII sajandi esimese aastakümne sõdu valgustab sõjaajalooliselt seisukohalt võrdlemisi lühidalt Rootsi uurija G. Petri oma suure teose „Kungl. Första livgrenadjärregimentets historia“ esimeses andes (1926). Siiski võib selles huviga jälgida Karl IX katset Hollandi eeskujul reformeerida siin Poola vastu teotsevaid Rootsi vägesid. See reformitöö algaski Eesti alal, nimelt Pärnus.

Gustav II Adolphi aegsete sõdade kohta puuduvad üldse eriliselt väärtuslikud uurimused. Selle eest on Rootsi uurijail enam huvi olnud Karl X Gustavi aegse Vene sõja vastu. 1903. a. ilmus Rootsi arhiivmaterjali najal koostatud M. Carlon'i „Ryska kriget 1656—58“, milles eeskätt silmas peetakse selle sõja poliitilist ajalugu, kuid milles ei puudu ka üksikasjalised hindavad ülevaated ja andmed sõjasündmustegi kohta.

Põhjasõja ajaloo kohta Eesti alal terves selle ulatuses sisaldavad ohtraid andmeid säärased suuremad üldteosed, nagu Solovjov'i Vene ajalugu ja Rootsi ajaloolase A. Fryxell'i teos „Berättelser ur svenska historien“, eriti aga Karlite ajaloo uurijate Fredrik Ferdinand Carlson'i ja Ernst Carlson'i teose „Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset“ VI ja VII osa. Karl XII üle ilmunud üldteostest tuleb esijoones mainida G. Adlerfeld'i „Histoire militaire de Charles XII“ (1740) ja J. Nordberg'i „Konung Carl XII:s historia“ (1740). Adlerfeld'i ja Nordberg'i teosed pole uurimused praeguse aja mõttes, vaid nad moodustavad peamiselt just mitmesugust algupära materjalide rikkalikud kogud ja väärivad säärastena Põhjasõja ajaloo uurijate tähelepanu. Väärtusliku ainese kogudena on neid ka hilisemagi aja ajaloolased kasustanud. Olles hinnatavad peamiselt Karl XII enese sõjakäikude uurimisel, pakuvad need teosed Rootsi kõrvalsõjaväljadel toimunud sündmuste valgustamiseks juba vähem. Vene üldteostest

Peetri aja üle kuulub Põhjasõja jälgimisel kahtlemata esikoht N. Ustrjalov'i teose „Исторія царствованія Петра Великаго“ kolmandale (1858) ja neljandale (1863) andele. Eriti on tähtsad selle kaasas äratrükitud kirjad, dokumendid j. m.; käsitus ise on juba tublisti vananenud, kuid sisaldab siiski mitmeidki väärtuslikke andmeid.

Põhjasõda puudutavaist eriuurimustest võiks eeskätt mainida Rootsi kindralstaabi teoses „Karl XII på slagfältet“ ilmunud Narva lahingu käsitlust, mis hästi täidab sõjaajaloo meetodilisi nõudeid. Kahtlemata on see üldse üks paremaid Eesti alal aset leidnud lahingute uurimusi. Narva lahingu vastu on huvi tundnud ka mõned Vene sõjaajaloo uurijad, nagu A. Petrov, D. Maslovski j. t. Vene sõjaretkesid Eesti-, eriti aga Liivimaale kujutab Rootsi uurija O. Sjögren omas teoses „Försvarskriget i Lifland 1701 och 1702“ (1883) ja täiendavalt „Historisk Tidskrifti“ 1896. aastakäigus ilmunud kirjutises „W. A. v. Schlippenbachs livländska här“. Sõjasündmusi eeskätt Liivimaal aastail 1704—1709 käsitleb Fr. Bienemann jun. uurimuses „Die Katastrophe der Stadt Dorpat während des Nordischen Krieges“ (1902). Nii Rootsi kindralstaabi kui ka Sjögreni ja Bienemanni teostes on tarvitatud allikmaterjali arhiivist ja paljusid muid allikaid. Üsna väärtuslikuks lisaks Põhjasõja ajaloo uurimisel osutub ka Rootsi uurija A. Munthe teose „Karl XII och den ryska sjömakten“ esimene osa (1924), nimelt Emajõe-Peipsi laevastiku tekkimise ja selle osa ning tähtsuse jälgimisega Põhjasõjas. Ka muidu leiame selles raamatus üsna huvitavaid seisukohti meie maa kaitse kohta Põhjasõja ajal.

Ühenduses Rootsi aja lõpuga ja Põhjasõjaga ei pääse me mööda ka neist vajalistest abiraamatutest, mis viimaseil aastakümneil on Rootsis ilmunud ja mis pakuvad tunduvalt abi Põhjasõja ajaloo uurimisel. Neist võiks mainida L. Munthe õieti materjalirikast tööd „Kungl. Fortifikationens historia“, mis sisaldab üksikasjalist ainet meie kindluste kaitseseisundisse seadmise kohta Karl XI ja Karl XII valitsuse ajal, andmeid selle üle, mis eri aastail kulufati meie kindluste peale, milliste bastioonide kallal töötati, kes töötasid jne. Vähemal määral väärib samas suhtes tähelepanu Erik Dahlbergh'i 300. surmaaasta mälestuseks ilmunud E. Ericsson'i ja E. Vennberg'i poolt toimetatud teos „Erik Dahlbergh“ (1925). Eriti suureks kasuks on Põhjasõja ajaloo uurijale A. Lewenhaupt'i koostatud „Karl XII:s officerare“ (1920 ja 1921), mis sisaldab umbes 20 000 Karl XII ohvitseri biograafia. Samuti ei ei saa väikides mööduda Rootsi sõjaajaloo uurija C. O. Nordensvan'i uurimustest „Svenska armén åren 1700—1709“ (Karolinska Förbundet Årsbok 1916) ja „Svenska arméns rege-

menten 1700—1718“ (Karolinska Förbundets Årsbok 1920), mis sisaldab Põhjasõja ajaloo uurimiseks tarvilikke andmeid Rootsi sõjavägede komplekteerimise, väeosade koosseisu, suuruse, asutamisaaja j. m. kohta. Need abiraamatud ja uurimused hõlbustavad tähtsal määral uurimistööd, võimaldades vajaliste andmete hankimist ja neis orienteerumist.

Asjaesitatud lühike ülevaade näitab, et meie sõjaajaloo uurimine on seni toimunud peamiselt poliitilise ajaloo vaatekohtadelt. Eesti alal peetud sõdade uurimisel on teeneid Balti-Saksa uurijail, kelle tähelepanu on kõige enam paelunud orduaegsed, nimelt Vana-Liivimaa ja Pihkva ning Moskva vahelised sõjad. Rootsiaegsete sõdade jälgimisel kuuluvad peateened rootslastele, osalt ka soomlastele. Puht-sõjaajalooliste uurimuste suhtes seisavad rootslased kindlasti esikohal. Vene uurijad on peatunud meie maa sõjasündmusil peamiselt endi suurtes üldistes ajaloolistes teostes. Kui arvestada tehtud tööd ja kujunenud traditsioone, siis tuleb konstateerida, et rootslastel on siiski kõige kindlamad ja väärtuslikumad eeldused meie sõjaajaloo lähemaks uurimiseks ka tulevikus. Kindlate põhitraditsioonidega Rootsi ajalooline uurimistöö, mis, toetudes moodsaile meetodilistele nõudeile, on iseäranis viimaseil aastakümneil süvenenud Rootsi suuruseaja poliitilisse ja sõjalisse ajalukku nii Rootsimaa enese, kui ka Rootsi tolleaegsete provintside, loomulikult ka Rootsist idapool asuva Transbaltika, suhtes, on kahtlemata üks võimelisemaid tegureid meie sõjaajaloo uurimise süvendamisel tulevikus. Tingimata pakub Rootsi uurijaile suurt tuge ka see asjaolu, et nad üldiselt on hästi tuttavad meie ajaloo uurimisalaga ja et nad omavad väärtuslikke abiraamatuid, mille olemasolu on jäänud teiste maade uurijaile, välja arvatud soomlased, enam-vähem tundmatuks, nii et neid väljaspool Rootsit on vähe kasutatud. Peale rootslaste on oodata tunduvat lisa ka Soome uurijailt, kelle huvi on suunatud Soome vägede osale meie maa kaitsmisel Rootsi ajal. Ja see osa pole olnud just väike. Vene uurijailt pole lähemas tulevikus nähtavasti palju oodata. Üldse pole Vene uurijad viimaseil aastakümneil olnud silmapaistvamalt seotud Balti ajaloo uurimisega. Peale Forsteni ja Polievktov'i pole keegi neist enam pikemalt peatunud Balti probleemide käsitlemisel.

Sellest võib ka järeldada, et meie uurijad peavad alatasa silmas pidama ajaloolist uurimistööd eriti Põhja riikides, esijoones Rootsis ja Soomes. Pealegi võib Põhja riikides toimuv uurimistöö ka muidu ergutavalt mõjustada meie ajaloo uurimist, seda enam, et suur osa meie ajaloo alal esinevaist probleemidest on aktuaalseks uurimisaineks ka teiste Põhjamaade ajaloouurijaile.

Kokku võttes tuleb rõhutada, et meie sõjaajaloo uurimisel, nagu mitmel teiselgi meie ajaloo alal, seisab suur töö alles veel ees. See ala on küllaltki laiaulatuslik. Ülesanded on suured, kuid nende

lahendamine töötab palju. See töö vajab eriliselt põhjalikku ja mitmekesist ettevalmistust, peamiselt muidugi põhjalikku tutvumist poliitilise ja sõjaajaloolise uurimise meetoditega ja vastava rikkaliku materjaliga. Jääme lootma, et Eestigi ajaloolasist leiduks mõningaid, kes võtaksid aktiivselt ja kaasaaitavalt osa selle suure ja tähtsa töö teostamisest.

H. Sepp.

## Rootsi aja senisest uurimisest ja edaspidistest uurimisülesannetest, eriti Liivimaa suhtes.

Kui meil ei ole seni veel kirjutatud Eesti ajalugu, mis täiesti rahuldaks iseseisva rahva huvi oma mineviku vastu, siis ei ole see kaugeltki juhuslik nähtus. Küll ei ole vist kusagil mujal provintsiajalugu leidnud rohkem uurijaid kui Baltimaadel. Näit. võib vaevalt mõni teine sama väikene maa-ala uhkustada sellise kõhuka ajaloolise bibliograafiaga, milline meil on olemas Winkelmann'i töö näol ja millele lähemas tulevikus veel lisagi on oodata<sup>1)</sup>.

Enamiku senisest uurimisest Baltimaade ajaloo alal moodustavad aga Balti-Saksa ajaloolaste ja ajaloo-dilettantide tööd. Praeguse Eesti ja Läti asemel seisid veel hiljuti autonoomsed seisuslikud aadliprovintsid, teataval määral anakronistlikud nähted modernimas ümb-ruskonnas. Võitluses uemate, vabamate põhimõtetega oma elu-õiguse eest neid iganud riikkehandeid kandev rahvastik ammutas ja oli sunnitud omale ammutama võitlusjõudu minevikust: tulevik neile olemasolu ei õigustanud. Eriti XIX sajandi keskelt peale algas nende riikkehandite intensiivsem murenemine, mille Balti sakslus oli ajaloolistest tormidest hoolimata seni XVII sajandist pea muutu-matult säilitanud. Vähe lootustäratavalt tulevikult ja olevikult pöör-dusid Balti-Saksa rahvastiku silmad minevikku, kus eriti ordu ajal oli olnud nende suuruse hiilguse-ajastu. Nagu Rootsi ajalookirjandus võlgneb oma suhtelise kogukuse möödunud Rootsi suuruseajale, samuti võlgneb ka Balti-Saksa ajalooline literatuur Baltimaade saksluse suuraegadele oma kvantitatiivse ulatuse.

Balti-Saksa ajalookirjandust ei saa kogu ulatuses nimetada dilet-tantlikuks; kuid ikkagi ei saa salata, et tavalisest suurem protsent selle teostest ei vasta moodsa ajalouuurimise nõuetele. Peab tunnus-tama, et valdava enamiku bibliograafias loendatud teostest moodus-tavad väikesed uurimusekesed, mis, kui nad pole puudulikud meeto-dilt, siis on seda vähemalt ajaloolise perspektiivi laiuselt.

Balti ajalookirjanduses ei puudu mõistagi tööd ja autorid, kellele ei

<sup>1)</sup> Vt. ülal, lk. 8.

või keelda tunnustust; enamik neist käsitleb aga Balti provintside ajalugu kas enne või pärast Rootsi ja Poola aega. Rootsi ja ka Poola aja uurimisel ei ole Balti-Saksa ajalookirjandus kaugeltki suutnud lähendada oma ülesannet — anda mingisuguselgi määral rahuldava ülevaate Baltimaade valitsevate klasside poliitilisest, majanduslikust ja kultuurilisest ajaloost sellel ajastul.

Modernse meetodilise ajalookirjutamise algust Rootsi aja kohta Baltimaadel võib vast dateerida G. F. v. Bunge esiktööde ilmumisega sel alal 1820-dail aastail. Rootsi aja teaduslik uurimine ei olnud suutnud veel jalgu alla võtta ja juuri ajada, kui XIX sajandi keskel Balti sakslus sattus Vene panslavistidega raskesse võitlusse oma seisuslikkude institutsioonide, oma autonoomia ja olemasolu eest. Oma iganud seisusliku riikkehandi eluõiguseks võis neid riikkehandeid kande rahvastik leida kaitset ainult sama iganud printsiipest — rajada oma eluõiguse paberlikele õigustele ja privileegidele, küsimata sellest, kas mitte ajalooline areng ja muutunud olusuhed pole neilt privileegidelt võtnud aluse ja sisemise õigustuse.

C. Schirren elustas oma „Livländische Antwort“ teravmeelselt ja osava dialektikaga laiemal alusel Balti aadli seisuslikud traditsioonid, mis olid edasi kantud Rootsi ajast C. F. Schoultz von Ascheraden'i, A. Richter'i, Friebe, Wernich'i j. t. poolt. Schirren'i „Livländische Antwort“ ei saa pidada ajalooliseks teoseks: see on poliitiline väieluskiri. Kuid Schirreni väited said pikemaks ajaks terve Balti saksluse *credo*'ks, sest panslavistide kallaletung ei olnud sihitud ainult seisuslikkude institutsioonide, vaid kogu Balti saksluse vastu. Aru saades, et aadli privileegid rajatud seisusliku autonoomia kadumisega kogu sakslus Baltimail kaotab oma juhtiva positsiooni, võttis valdav enamus ka sellest Balti-Saksa rahvastikust, kes ei kuulunud aadli hulka, „Livländische Antwort“i mõjul omaks aadli seisuslikud traditsioonid.

Balti aadel rajas oma eluõiguse positiivsele õigusele, ajalooliselt omandatud õigustele ja eesõigustele, mille murdmine, (valest või õigest) sisemisest õiglustundest tekkinud printsiipeidest juhitud, kuulutati kisedavaks ülekohtuks. Oma seisukoha kaitsmine positiivse õigusega põhjustas iseendast asjaolu, et relvu otsiti ajaloost. Balti saksluse arsenaaliks panslavistliku kallaletungi vastu saigi iseloomulik ajalooline konstruktsioon, mis püüdis väita, et Baltimaad ei ole kunagi olnud sõjaliselt alla heidetud. Baltimaade vahetõrje siin valitsenud riikidega — Poola, Rootsi ja Venega — olevat orduajast peale olnud pidevalt reguleeritud vabatahtlikkude lepingutega, millest valitsejad, keisrid ja kuningad, ei tohtinud üle astuda. Baltimaid püüti kujutada emariikidega ainult personaalunioonis seisvaina ja väideti, et emariikidel enestel ei ole Balti provintsidest olnud midagi õelda.

„Livländische Antwort'i“ ja sellele järgneva poleemika kaudu sai see enimini ebakindlamate piirjoontega seisuslik konstruksioon terve Balti saksluse ilmavaate integreerivaks osaks. Kui Balti-Saksa ajaloo uurimine just järgneval poolsajandil ja hiljemini intensiivsemalt pöördus Rootsigi aja käsitlemisele, oli ta tugevamini kui kunagi enne paelustatud Balti aadli seisuslikust traditsioonist. Muidugi ei ole kõik Balti-Saksa uurijad ühesugusel pimedal kombel kinni pidanud sellest „ametlikust“ seisukohast, nagu seda teinud kõige hilisemad — E. Seraphim, A. v. Transehe-Roseneck ja A. v. Tobien. Kui mõned ajaloolased (J. Eckardt, H. v. Bruiningk) ongi sisuliselt kõrvale kaldunud offitsiaalsest seisukohast, on ometigi ka nende uurimise lähtekohad ja mõttekategoriad olnud seotud eelnimetatud traditsioonilise konstruksiooniga. Uurijate huvid on keerelnud õiguslike hindamispunktide ümber: Rootsi aja sisemist ajalugu vaadeldi kuningavõimu võitlusena Liivimaa „Landesstaat'i“ vastu, põhilisi küsimusi käsitleti seisukohalt: „kummal oli õigus?“

Kuivõrra vildak võib olla niisugune probleemiseadlus ja kuivõrra ühekülgne, õiguslikult orienteeritud uurimissuund juba eos on summutanud teised olulised uurimissuunad, illustreerigu kas või ainult näide suurest mõisatereduktsioonist 1680-dail aastail. Balti ajaloolased käsitlevad seda reduktsiooni ainult seisukohalt, kas oli Karl XI õigus seda ette võtta või ei, ja rahulduvad enamasti problemaatilise ei-ga. Aga kuivõrra reduktsioon puudutas Balti aadlit, kuivõrra otstarbekohane oli Liivi aadli jonnakas vastupanu reduktsioonile, kuivõrra oli see ühemeelne, millised olid reduktsiooni tagajärjed riigi- ja rahvamajandusele, millist mõju avaldas see reduktsioon aadli seisusliku riigi väljakujunemisele Peeter I ajal, — kõigile neile küsimusile jätab Balti-Saksa ajaloo uurimine meile vastuse võlgu.

Liivimaa mõisatereduktsioon ei ole kaugeltki nii suureulatuslik sündmus, nagu seda oli Prantsuse revolutsioon. Kuid mõeldagu, mis meil järele jääks Prantsuse revolutsiooni ajaloost, kui me seda Balti ajalookirjanduse eeskujul käsitleks ainult seisukohalt, kas Prantsuse rahval maksvate seaduste järgi oli õigus ette võtta revolutsiooni või mitte!

Erandliku nähtena Balti-Saksa õiguslikult orienteeritud ajalookirjanduses Rootsi aja suhtes olgu nimetatud Fr. B i e n e m a n n jun., kes on üle saanud Balti-Saksa ametlikust traditsioonist ja näeb Karl XI võitluses Balti aadliga mitte riigiõiguslikku konflikti, vaid võitlust kuninga ja seisusliku korporatsiooni vahel.

Eesti rahva poliitiline ärkamine tekitas tarbe ka oma rahvusliku ajaloo järele. Villem Reiman'ile jääb teene, et ta esimesena fikseeris need nõuded, mis eestlastel on oma ajaloo suhtes, ja püüdis nii palju kui võimalik neid rahuldada. Ei ole kahtlust, et see oli

äärmiselt raske ülesanne, mis Reiman võttis oma peale, eriti just meid huvitava Rootsi aja suhtes. Eriuurimuste abil tervel Eesti ajaloo rindel läbi murda ei seisa ei üksiku inimese ega ka üksiku sugupõlve võimete piirides. Andmestik, mis Reiman'il oli käepärast Rootsi aja suhtes Balti-Saksa uurijate päranduse näol, oli Eesti rahva ajaloo seisukohalt äärmiselt kasin ja ebaproportsionaalne. Rohkest arhiivmaterjalist, kaootilisest ajalooliste andmete segust oli Balti-Saksa ajaloo uurimine kõige pealt loomulikult välja valinud ja päevavalgele toonud need osad, mis teda esijoones huvitasid. Loomulikult suundus Balti-Saksa uurijate huvi eeskätt valitseva kihi eluolu kujutamisele, kuna eesti ja läti rahva ajaloo suhtes huvituti ainult nii palju, kui see otse tarvilik oli nende kihtide elu mõistmiseks. Oleks Reiman'il kasutada olnud mõni enam-vähem korralik Balti saksluse ajalugugi, oleks ta töö olnud palju kergem. Lähtudes esijoones õiguslikust huvist ei suutnud aga Balti-Saksa ajalookirjandus anda oma ajaloo kohta muud kui moonutatud kõverpeegli pildi.

Kõnelemata eesti rahva ajaloo kohta, on Balti-Saksa ajalookirjandus jättnud sööti paljud alad ka saksluse enese ajaloolisest minevikust. Pikalt ja laialt on käsitletud seisusliku *status provincialis*'e tekkimist Liivimaal Gustav Adolphi ja Kristiina ajal, tehes seda nagu näib enam-vähem rahuldavalt; teataval määral on valgustatud ka Karl XI maa-revisjoni. Vähemal määral on tähelepanu leidnud linnade ja hariduse ajalugu. Mõisatereduktsioon on aga sama hästi kui käsitlemata, samuti mõisate ajalugu, mis ometi moodustab seisuslikule ajaloole lähedal seisva probleemi. Kirikuajaloo eest on hoolitsenud peamiselt Rootsi uurijad. Esimese Rootsi kindralkuberner Johan Skytte põhjapanevast administratiivsest tegevusest ja seadusandlusest on Balti-Saksa ajaloo käsitlejail ainult ebamäärased aimused. Rootsi valitsuse tegevust meie maal iseloomustatakse ainult Liivimaa järele. Eestimaa suhtes on küll üksiku uurimusi tehtud, kuid neid ei ole kasustatud paralleelide tõmbamiseks.

Kombineerides uuel vaatekohalt peamiselt neid andmeid, mis laiali pillatult esinesid Balti-Saksa ajalookirjanduses, kirjutas Reiman oma Eesti rahva ajaloo. Kuigi ta faktistiku suhtes piirdus peamiselt Saksa ajalookirjanduse pärandusega, ei olnud ta ometi seotud Rootsi aja kohta säärase eelarvamusega, nagu need omased olid Balti-Saksa uurijaile. Seetõttu esineb Reiman'i juures ka iseendast Balti saksluse ajalukku kuuluvail aladel mõnigi endastmõistetav süntees, mille tekkimist Balti-Saksa ajaloolaste juures olid takistanud mainitud eelarvamused.

Otseselt on Villem Reiman'i Eesti rahva ajaloo avaldamise järel K. O. Lindequist'i „Üleüldises ajaloo“, mis ilmus aastail 1903—1911, meie ajalooline teadmine Eesti rahva ajaloo kohta Rootsi ajal võrdlemisi vähe rikastunud. Lähemalt on aga Rootsi uurijad



käsitletud Eesti rahva olukorda sel ajajärgul nii administratiivajaloo (J. A. Almquist) ja kirikuajaloo (E. Hj. J. Lundström) seisukohalt kui ka otseselt (G. O. F. Westling, S. Schartau). Olulisemaid lisandeid on selles suhtes hiljuti juurde toonud eesti ja läti ajaloolased — H. Sepp Karl XI revisjoni kohta ja üldiselt A. Schwabe oma Läti agraarajaloo ülevaates.

Rohkem aga kui otsesed uurimused on V. Reiman'i Balti ajaloolastelt ülevõetud andmeid aidanud korrigeerida Rootsi suuruse ajastu ikka enam süvenev uurimine. Suhtumine Liivimaasse on siin küll otseselt endiseks jäänud. Mõõduandvad on praegugi veel Balti allikate poolt mõjustatud A. Fryxell'i ja F. F. Carlson'i kirjeldised, mida on kasustatud ka Balti ajalookirjanduses, kuid kaudsed andmed, eriti Rootsi donatsioonipolitika ja finantspolitika üle Kristiina ja Karl XI eestkostjate ajal (S. Clason, G. Wittrock j. t.) lubavad neid seisukohti tublisti korrigeerida.

Uued andmed tõstavad tõsiselt üles probleemi, kuivõrra võime Eesti rahva ajalooos Rootsi ajal peatuma jääda selle sünteesi juurde, mis meile on andnud Villem Reiman, ja kas ei tule tema teost pidada juba vananenuks. Kahtlemata mahub suurem osa otseseist uutest andmeist orgaaniliselt Reiman'i teose struktuuri, seda täiendades, kuna teine osa muudab Reiman'i tööd küll eri- mitte aga peaküsimustes. Sünteesi muutmise tarvidus ei johtu aga niivõrra üksiküsimuste lisaandmestikust Villem Reiman'i tööle, kuivõrra Reiman'i ajast saadik kaugenenud distantist käsitlevate sündmuste kohta.

Balti-Saksa ajalookirjandusel puudus peale mõne üksiku erandi, nagu Fr. Bieneman jun., pea igasugune distantis vaadeldavate rootsiaegsete sündmuste suhtes. Rootsi aega käsitlevate Balti-Saksa ajaloouurijate mõtlemiskategooriad ühtusid kui mitte sisuliselt, siis ometi vormaliselt pea täiesti Liivi aadli ideoloogiaga Rootsi ajal. Liivi aadli seisukohad XVII sajandil Baltimaade riikliku kuuluvuse suhtes Rootsisse j. t. küsimustes langevad täiesti kokku Balti-Saksa ajalookirjutajate *credo*'ga. Kui mõne üksiku probleemi suhtes näemegi teatavat distantisi, üleolekut arvustamises (näit. osalt Karl XI maade-revisjoni küsimuses), esineb see siiski erandliku nähtena.

Villem Reiman'i töö tähendas distantisi mõttes võrratut edusammu. Kuid ka Reiman oli oma aja laps. Iseseisvuse saavutamine ja sellega kaasas käiv maareform on tunduvalt muutnud meie suhtumist Balti sakslusse üldse ja mõisnikesse eriti. Kui Villem Reiman'i ajal veel mõisnikud olid mõõduandvaks teguriks meie oludes, kui Eesti rahvuslik tõusuaeg alles võitles oma eluõiguse eest nende vastu, siis on arusaadav, et eesti rahva õiguste innukal eestvõitlejal pidi ajaloolisegi vaatlusse tungima ebateadlik tendents vaenlase vaenlast pidada sõbraks. Eriti Rootsi aja viimast poolt iseloomustab võitlus Rootsi kuningate ja Balti aadli vahel, mida Balti-Saksa aja-

lookirjandus on kujutanud teravamana, kui see tõeliselt esines. Nii tekkis Reiman'il kalduvus näha Rootsi valitsuses erilist eesti rahva sõpra ja kaitsjat. Selle tagajärjel on Reiman otsustavalt mõjutanud, kui mitte algatanud, Rootsi aja apoloogeerimist, mis meie ajaloolises *credo's* on muutunud piirituks „hea Rootsi aja“ ülistamiseks.

Kahtlemata on meil paljugi tunnistusi Rootsi kuningate pidevaist püüdeist parandada talurahva seisundit Eesti- ja Liivimaal. Rääkimata Erik XIV sellekohaseist katseist Eestimaal, on meil Karl IX katse näol Liivi talupoegadele vabastust muretseda ja talupoegade üle kaelakohtuliku kohtupidamisõiguse mõisnikelt äravõtmises Gustav Adolphi poolt näiteid küllaldaselt selleks, et Rootsi kuningad olid harjunud omal maal nägema vaba talupojaseisust ja vaatasid võõrastavalt talupoegade kohtlemisele „Liivimaa kombel“. Kuid peetagu ikkagi silmas, et Rootsi kuningad tegelikult võrdlemisi väga vähe mõjutasid talurahva olukorra kujunemist paremusele. Rootsi kuningail oli kalduvus aidata talupoegi paremale järjele, kuid niipea, kui poliitiline arvestus seda nõudis, jäeti need kalduvused otsekohe kõrvale. Niipea, kui Karl IX-al tuli arvestada Liivi aadli poolehoiuga, ei jäänud ta katsest talupoegi vabastada enam midagi järele; sama teed käis 1681. a. Karl XI. Gustav Adolf võttis küll mõisnikelt kaelakohtulise karistusõiguse talupoegade üle, kuid on vägagi kaheldatav, kas see määrus ei jäänud lihtsalt paberile. Talupoegade majanduslik ja õiguslik seisund läks Rootsi ajal kuni mõisatereduktsioonini Liivimaal järjest halvemaks. Eriti torkab see nähe silma aga Eestimaal, kus Rootsi valitsusaeg oli olnud pikem. Karl XI maareformide läbi võitsid küll talupojad õigusliku kaitse suhtes, kuid nende maksukoorem tõusis ikka raskemaks.

Kui me siiski peame Karl XI agraarreformide pidama talupoegade olukorras edusammuks, siis ei tähenda see veel, et kogu Rootsi aega tuleb pidada „vanaks heaks ajaks“. See tähendaks sama, kui me Aleksander I aegsete reformide tõttu ristiksime heaks ajaks terve Vene aja. Mitte kõik Rootsi valitsejad ei ole heatahtlikult suhtunud Baltimaade talupoegadesse. Gustav Adolphi surmast Karl XI tegeliku troonile astumiseni aastail 1632—1672 ei ole meil mingeid tõendavaid andmeid selle kohta, et ka sel ajal Rootsi keskvalitsus oleks püüdnud parandada talupoegade olukorda. Küll aga teame, et sel ajal Rootsis eneses, eriti kõrgearistokraatlikkude eestkostjate valitsusaegadel, talupoegade olukord halvenes ja Rootsi talupojad tundsid tõsist kartust, et neid hakatakse käitama „Liivimaa kombel“. Põlisaristokraatliku Liivi kindralkuberneri Clas Tott'i maapolitsei-korraldus 1671. aastast suurendas aga tähtsal määral mõisnikkude eestkostmisõigust talupoegade üle.

Mõisniku ja talupoja suhe edenes sisemiste tegurite sunnil Rootsi ajal samas suunas kui ennegi. Rootsi kuningate suhtumistes enne

Karl XI sellesse küsimusse ei olnud võrreldes Poola ja ordu ajaga mingit olulist vahet. Piiskoppide, ordumeistrite ja Stephan Batory poolt talupoegade kaitseks ettevõetud katsed kannavad täitsa sama iseloomu kui Rootsi kuningategi omad enne a. 1680. Rootsi valitsuse asumisega Liivimaale ei sündinud mingit murrangut talupoegade õiguslikus ja majanduslikus seisundis.

Balti-Saksa ajalookirjanduses esineb tendents kujutada Rootsi aja esimest poolt, mil uuel kujul rajati seisuslik „Landesstaat“, rootsilise kontrastina Poola ajale, mil olevat Balti aadli privileege süstemaatiliselt vägistatud. Teadliku või alateadliku tendentsi teenistusse rakendused ka usulised vastolud. Liivi aadli ärapöördumist Poolast püüti moraalselt ja õiguslikult põhjendada ülekohtu kõrval, mis Poola poolt sündinud Liivi aadli privileegide suhtes, ka Poola rekato-liseerimistendentsiga, millisesse suhtuti äärmise halvaks panuga. Sünte-sivaeses Balti ajalookirjanduses omandaski usuline vastolu sellise ulatuse, nagu oleks see olnud üheks mõjuvaks teguriks Liivimaa üleminekul Poola alt Rootsi alla. Balti ajalookirjandus on lõpmatu põhjalikkusega käsitlenud igasuguseid kalendritüüpe, seejuures aga unustanud vaatamast sügavamale nende algpõhjustesse. Kuigi võiks oodata, et ajastul, mil usulised ideed ka mujal Euroopas seisid esikohal, sama nähtus korduks Baltimaadelgi, ei ole see ometigi nii: Baltimaadesse haaras usuline võitlus kaunis pinnapealselt. Talupojad olid siin palju suuremal määral veel ristiusust läbi imbumata ja paganlus tungis nõrga välise ristiusu võõba alt tugevamini esile kui Euroopa vanades ristiusu maades. Kui ka talupojaskond aktiivselt osa võttis võitlusest ühe või teise usu vahel, siis sündis see küll erandliku nähtena. Valitsev klass, mõisnikud (jätame linnakodanikud välja), oli küll paremini sisemiselt valmistatud usulisteks võitlusteks, kuid veel tugevamal määral kui mujal laskis see kiht meil end juhtida peamiselt areligioosseist motiivest.

Väide, et Balti-Saksa mõisnikud Liivimaal olevat Rootsi poole üle läinud Poola rekato-liseerimissurve tõttu, on sellega põhjendamatu konstruktsioon. Esiteks jäi suurem osa Liivi aadlike poolakaile truuks ja taganes ühes nendega maalt välja, tulles Rootsi alla tagasi alles siis, kui oli enam-vähem selge, et Poolasse jäädes nad igavesti kaotaks oma maavaranduse. Teiseks aga moodustasid suurema jao ülejoosikuist Balti aadlimehed, kes olid Stephan Bathory ja Sigismundi reduktsiooni läbi oma mõisad kaotanud ja lootsid Rootsi abiga nad tagasi saada.

Et Reiman kui kirikuõpetaja kaldus omistama usundlikele tegu-reile suuremat tähtsust Eesti rahva ajaloos, kui see just õigustatud, selles ei tohiks nüüd olla mingit kahtlust. Muidugi aga tähendas Liivimaa Rootsi alla sattumine protestantismi lõplikku võitu, kindlustades edaspidiseks alused protestantlikele maadele omase laiades

massides leviva kultuuri tekkimiseks. Protestantismi püsijäämisega oli loodud üks eeldus tulevasele ärkamisajale ja võib-olla selle kaudu iseseisvusele.

Balti-Saksa ajalookirjanduses on avaldatud mõtteid, et juhul, kui meil poleks olnud Rootsi valitsemisaega, tervele Liivimaale oleks osaks saanud nii öelda kultuuriline setustumine, millist näeme Poola alla jäänud vana Liivimaa osas, Latgalias. Jäägu siin arutlemata, kas see setustumisprotsess siin sündis enam Poola või Vene valitsuse ajal. Selge tohiks aga olla, et Liivimaa talurahva faktiliselt omandatud kultuurilise edenemise raamid ja sihi määras esijoones protestantliku saksa aadli seisusliku autonoomse riikkehendi püsijäämine, alles sekundaarselt aga Rootsi valitsusaeg kui säärane. Kuramaa ei kuulunud kunagi Rootsi alla, kuid ometi sammus ta kultuuriliselt vähemalt samal tasapinnal kui teisedki Läänemeremaad.

Igatahes tuleb kultuuriliseltgi alal väga ettevaatlik olla Rootsi aja apologiseerimisega enne Karl XI ajastut. Enne seda aega on Rootsi valitsusel võrdlemisi vähe teeneid rahva valgustamise suhtes. Gustav Adolf asutas küll Tartu ülikooli, mis pidi olema määratud ka talurahva jaoks, nagu ülikooli avamiskõnes eriti alla kriipsutas kindralkuberner Johan Skytte. Kuid kindlasti oli Gustav Adolphi ülikoolil, mis suleti lühikese kestvuse järel ja rahapuuduse tõttu jäi kaua uuesti avamata, kuni Liivi maapäev lõpuks omalt poolt soostas talle ülalpidamise, palju vähem tähtsust eesti rahva kultuuri seisukohalt kui mõnel Karl XI aegsel algkoolil. Teoreetiliselt võis ülikooli pääseda ka talupoeg, praktiliselt aga mitte, sest puudusid asutised, kus ta oleks võinud omandada tarviliku eelhariduse.

Liivimaa Rootsi valitsuse alla sattumine oli sel määral eelduseks eesti rahva tulevase kultuuri aluspõhja loomisele, et nüüd lõplikult välja kujunes Balti-Saksa seisuslik „Landesstaat“, omakorda määrates need olusuhed, mille soodustusel ja mille vastu võideldes Eesti rahva kultuur saavutas aluse oma tänapäevaseks arenemiseks.

Eelpool oli võimalik fikseerida ainult mõned mõtted, mis tahes või tahtmata esile kerkivad, kui milgi määral mõtiskella Eesti rahva ajaloolise saatuse üle Rootsi ajal. Kuigi ajaloo üldjooned ja arengu põhitegurid alati jäävad vaieldavamaks osaks ajaloos, tohiks vähemalt selge olla, et Eesti ajaloos Rootsi ajal ei ole võimatu teissugune süntees kui see, mis meil praegu valitsemas V. Reiman'i mõjul. On kindel, et uute üksikuurimuste arvu kasvades tarve Rootsi ajastu uue üldkäsitluse järele muutub järjest suuremaks.

Kuid kas on võimalik ja otstarbekohane asuda juba nüüd üldise ülevaate koostamisele Rootsi aja kohta? Kahtlemata peab sellele vastama eitavalt. Kujuka näite sellest, kui suurte raskustega sellise ajaloo koostajal on võidelda läbiuurimata ajastu läbikundmata põllul,

pakub läti ajaloolase A. Schwabe katse kirjutada Läti agraar-  
ajalugu<sup>2)</sup>). Läti ajalugu Liivimaa osas ühtub pea täiesti Eesti omaga:  
see, mis maksab läti, käib sellega vahetumalt ka eesti ajaloo uurimise  
kohta. A. Schwabe on katsunud kokku võtta läti rahva agraarajaloo  
muistsest vabadusajast talupoegade vabastamiseni XIX sajandi alul.  
Ordu aja ja Vene aja kohta on töö enam-vähem õnnestunud, Poola  
ja Rootsi aja suhtes aga, nagu teisiti ei või oodatagi, osutub see  
täitsa katkendlikuks. Põhjus on juba ette selge: selle ajastu kohta  
puuduvad eelkäivad monograafilised uurimused. Asjaolu, et Schwabe  
töö Poola ja Rootsi aja suhtes on väga ebalproportsionaalne, ei saa  
autori süüks panna. Autor on püüdnud omaltki poolt tuua lisa  
üksikuurimuste abil. Kahtlemata on ta andmed Liivimaa talupoegade  
seisundist 1620—1630-dail aastail, Clas Tott'i maapolitsei-korralduse  
ja Karl XI mõisaterevisjoni üle väärtuslikud ja huvitavad. Aga üldi-  
selt näitab töö siiski, kuivõrra läbi uurimata on Poola ja Rootsi  
aeg oma kogu-ulatuses ja kuivõrra varajane on ainult üksikute  
selgete andmete järele hakata tegema üldist kokkuvõtet. Enne mono-  
graafiad ja siis süntees.

Töötades paar aastat Liivi reduktsiooni küsimuse uurimisel Tartu,  
Stokholmi ja Riia arhiives oli käesolevate ridade kirjutajal võimalus  
konstateerida, kui suur hulk arhiivaale, esijoones neid, mis vahenditult  
puudutavad Eesti rahva elu-olu Rootsi ajal, seisab veel suurelt osalt  
täiesti läbi uurimata. Rootsiaegsed maaderevisjoni-raamatud ja eriti  
revisjoni inkvisitsiooniprotokollid aastaist 1627, 1638—1641, 1687—1690  
on oma olulises osas uurimata, kuigi nende statistiline läbitöötamine  
ja neis leiduvate andmete võrdlemine omavahel ning hilisemate  
ja varemate revisjonide andmetega kergesti annaks pildi Eesti rahva  
majandusliku ja õigusliku seisundi arenemisest, rääkimata neis laiail-  
pillatud üksikandmeist muudegi küsimuste kohta.

Rootsi keskvalitsuse Liivimaa politika kohta omavad Rootsi riigi-  
nõukogu protokollid, riigiregistratuur ja kindralkubernangu kirjavahe-  
tus esmajärgulist tähtsust. Neid allikaid on küll tarvitatud, kuid niivõrt  
pealiskaudselt, et see võrdub tarvitamata-jätmisega. Rootsi kammer-  
kollegiumi protokollid ja aktid annavad jälle pildi Rootsi kõrgema  
ametkonna suhtumisest talupojasse ja Rootsi ametlikust fiskaalpoliti-  
kast välisprovintside suhtes. Eriti aastail 1687—1690 antud talurahva-  
seaduste teostamise motiivid ja mitmesugused kaalutlused poolt ja  
vastu on siin fikseeritud, seni aga uurimises kasustamata. Mõisate-  
ajaloo alal peituvad Rootsi-, Liivi-, Eesti- ja Saaremaa reduktsiooni  
komisjonide arhiives mõisate valdustõendite revisjonides aastaist  
1638, 1663—1664, 1681—1683 määratu hulk andmeid, mis seni ei ole  
päevavalgust näinud, kuigi mõisate ajalugu lähedal seisab talurahva

<sup>2)</sup> Vt. tema töö „Grundriss der Agrargeschichte Lettlands“, Riia 1928.

ajaloole. Samas seisukorras on ka kaubandus- ja haridusajalugu ning muud säärased alad.

Kui veel arvestada asjaolu, et ka valitsevate kihtide ajalugu Baltimaail ei ole tarvilikul määral uuritud ja et ka Eesti rahva ajaloo õigeks mõistmiseks on paratamatult tarvilik seda teha, siis jõuame paratamatult järeldusele, et Eesti rahva ajalugu Rootsi ajal selle olulistest osades tuleb alles kirjutada.

Seni kui spetsiaalne uurimistö ei ole kas või pealiskaudseltki suutnud läbi töötada sellekohast määratud arhiivimaterjali, ei ole mõtet koostada Eesti ajalugu Rootsi ajal uuel kujul. Seetõttu peame vist küll veel paarkümmend aastat läbi ajama sellega, mis meil on selles suhtes päranduseks jätnud Villem Reiman ja Balti-Saksa sünteesivaene ajalookirjandus.

**Juhan Vasar.**

## Meie arkeoloogilise uurimise seniseid saavutisi ja lähemaid ülesandeid.

Enne Eesti iseseisvumist oli muinasteaduslik töö meie maal koondunud eeskätt saksa asjaarmastajate seltsidesse, millisteks olid Õpetatud Eesti Selts Tartus, Eestimaa Kirjandusselts Tallinnas, Saaremaa Uurimise Selts Kuressaares, Viljandi Kirjandusselts, Pärnu Muinasaarimise Selts ja Järva Muististe Kaitse Selts Paides. Neil kõigil olid suuremad või vähemad muuseumid ja omad publikatsioonid, milles avaldised muinasaja kohta seisid üsna tähelepandavalt kohal. Avaldati peaaesjalikult vähemaid aruandeid omist kaevamisist, koosolekuil peetud ettekandeid ja leuteateid. Seda kõike tegid, nagu öeldud, enamasti asjaarmastajad, mispärast nende seltside töö teaduslik väärtus jätab üsna palju soovida.

Ainult Tartus ja Tallinnas võttis nende tööst osa ka teadusemehi sõna täies mõttes ja seepärast ilmus siin mitte ainult suuremaid töid, vaid ka sisult kaugelt väärtuslikumaid kui mujal. Tartus töötanud uurijaist ei saa jätta mainimata kaht nime: C. Grewingk'i ja R. Hausmann'i. Grewingk oli mineraloogia professor, aga tema geoloogilised uuringud viisid ta lõpuks üle kiviaja uurimisele, mis esimestega ju lähedalt kokku puutuvad, ja viimati töötas ta ka hilisemate ajajärkude materjali alal. Oma muinasteaduslikud tööd avaldas ta peaaesjalikult Õpetatud Eesti Seltsi väljaandis. Hausmann oli teatavasti ajaloolane, aga siirdus lõpuks peaaegu täiesti muinasaja uurimisele. Tema suureulatuslikum töö on 1896. a. Riias peetud X ülevenemaalise arkeoloogilise kongressi näituse katalog<sup>1)</sup>, mis

<sup>1)</sup> Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga 1896, Riia 1896.

tänini on tarvitusel meie suurima pildiatlasena. Selle katalogi sissejuhatus annab ühes 1908. a. I balti ajaloolaste päeva töödes ilmunud täiendisega <sup>2)</sup> teatava määrani kokkuvõtliku ülevaate Hausmanniaegsest muinasteaduse seisust ja saavutisist meil. Mõnedes vähemates monograafiates ja artiklites andis ta tähtsaid lisandeid üksikküsimuste kohta. Hausmann on aga etendanud suurt osa ka muuseumide korraldajana. Isiklikult korraldas ta enne kõike Õpetatud Eesti Seltsi kogud, aga nende eeskujul ja osalt tema nõuannete kohaselt korraldasid oma kogud ka teised mainitud seltsid.

Tallinnas on muinasteaduse alal kõige suuremate tagajärgedega töötanud arst dr. A. Friedenthal ja tema kõrval ka koolidirektor A. Spreckelsen. Esimese töö viljana ilmus 1911. a. tüse monograafia Tallinna lähedal olnud Kurna varema rauaaja kalmistu üle, mis tegelikult oli läbilõige kogu tolle ajajärgu kultuurist <sup>3)</sup>. Spreckelsen'i varemaist töist tuleks mainida eriti tema poolt täiendatud ja 1914. a. uuesti väljaantud A. Buchholtz'i Baltimaade muinasteadusliku kirjanduse bibliograafiat, mis ulatub kuni 1913. a. aluni <sup>4)</sup>. Viimane ühine Baltimaade muinasteadusliku materjali peaasjalikult loendavat laadi ülevaade ilmus „Præhistorische Zeitschrift'is“ 1913. a. M. Ebert'i poolt <sup>5)</sup>. Selle saksa seltside ümber tehtud uurimistöö lisaks tuleb mainida ka Jaan Jung'i kogutud materjali meie kinnismuististe kohta, mis osalt ilmus tema raamatus „Muinasaja teaduse eestlaste maalt“, II ja III osas (ilmunud a. 1898 ja 1910). See oli küll võhiku töö, täiendas aga saksa uurijate tööd just sellest küljest, mis neil jäi peaaegu täiesti tegemata.

Need oleksid mõne sõnaga enne maailmasõda ja Eesti iseseisvust tehtud töö tagajärjed <sup>6)</sup>. Võib öelda, et põhi oli pandud, üksikküsimuste alal rohkemgi tehtud, aga kõiges valitses siiski teatav juhuslikkus, sest polnud ei päris eriteadlasi ega töö keskust ega ühist organisatsiooni. Maailmasõja ajal olid pealegi enamasti kõik saksa seltsid suletud, kogud osalt segi paisatud, jõud laiialt läinud või surnud. On raske öelda, kuidas oleks kujunenud asjad, kui mitte Eesti ülikool poleks loonud arkeoloogia õppetooli (a. 1920) ja sellega ühenduses

---

<sup>2)</sup> Arbeiten des Ersten Baltischen Historikertages zu Riga 1908, Riia 1908.

<sup>3)</sup> A. Friedenthal, Das Gräberfeld Journal, Tallinna 1911.

<sup>4)</sup> A. Buchholtz u. A. Spreckelsen, Bibliographie der Archäologie Liv-, Est- u. Kurlands von den Anfängen bis 1913, Baltische Studien zur Archäologie u. Geschichte, hrsg. von der Gesellschaft für Geschichte u. Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands, Riia 1914.

<sup>5)</sup> M. Ebert, Die baltischen Provinzen Kurland, Livland, Estland, Præhistorische Zeitschrift, B. V, H. 3/4, Leipzig 1913.

<sup>6)</sup> Üksikasjalikumalt muinasteadusliku töö ajaloost meil vt. A. M. Tallgren, Zur Archäologie Eestis, I, lk. 5 jj., Tartu Ülikooli Toimetused, B III, Tartu 1922.

keskset uurimisinstituuti — Arkeoloogia Kabinetti (a. 1921). Sellega algas ühtlasi muinasteaduse alal meil päris uus ajajärk.

Peab kohe veel märkima, et järgneva töö edukus sõltus suuresti sellest, et uuele õppetoolile saadi soome muinasteadlase A. M. Tallgren'i isikus jõud, kes polnud mitte ainult rahvusvaheliselt välja paistev teadusmees, vaid ka andekas pedagoog ja laia silmaringiga organisaator. Suur osa alamal kirjeldatavast tööst on kas tema tehtud või vähemalt tema algatatud. Peale otsese õppetegevuse ja uute jõudude ettevalmistuse, mil me siin ei peatu, on töö muinasteaduse alal õppetooli loomise järel seisnud: 1) keskse muuseumi ja instituudi korraldamises, 2) teaduslikus uurimistöös ja selle avaldamises, 3) töötulemuste populariseerimises ja 4) muististe kaitse korraldamises.

Muuseumile ja Arkeoloogia Kabinetile pandi alus seega, et 1921. a. varemni ülikooli juures olnud „Centralmuseum'ile“ lisaks toodi siia üle Õpetatud Eesti Seltsi arkeoloogilised, osalt ka vastavad käsikirjalised kogud. Hiljemini on siia liitunud veel Eesti Rahva Muuseumi, Tallinna Eesti Muuseumi, osalt ka Kuressaare Muuseumi muinasteaduslikud kogud. Kaunis palju uut materjali on saadud oma kaevamiste kaudu. Ning viimati on siia kui keskmuuseumisse 1925. a. alates üle antud muinasvarade kaitseaduse põhjal riigile tulevad uued maaleid. Niiviisi on saadud kokku muuseumikogud, mis sisaldavad ligi 20.000 eset kodumaa, osalt ka liivi ja läti, muinasleide ja võivad nüüd anda täieliku pildi meie maa muinasajast. „Centralmuseum'il“ oli ka oma väike raamatukogu. Seda on osalt ostude, osalt suuremate (prof. Tallgren'i ja Nermani kaudu saadud) kingitustega täiendatud sel määral, et see ühes teiste Tartus olevate kogudega suudab enam-vähem täita jooksva töö vajadusi. Teistes, väljaspool Tartut olevais muuseumis säilivaist ja suurelt osalt ka välismaistes kogudes alalhoitavaist, Eestist päritolevaist leidudest on valmistatud kirjeldisi ja pilte, milline asjaolu võimaldab siin töötamist kogu meie muinasaegse ainekogu alal. On hakatud koguma kirjeldisi ja pilte ka meie naaberlade muinasleidudest, mis vajalised oma ainekogu valgustamiseks, sest muinasteaduslik töö teatavasti põhineb peaaesjalikult võrdleval meetodil. Muuseumikogud on uuesti ajakohaste nõuete järgi korraldatud ja suurelt jaolt samuti uuesti kataloogitud, milline töö mõne aasta pärast peaks olema lõpetatud. Selle järele võiks meie ülikooli arkeoloogiline muuseum kuuluda eeskujulisemate hulka. Võiks veel mainida, et muuseumile on hangitud kõige vajalisemad abinõud muinasleidude konserveerimiseks, mis mitte ei kindlusta ainult esemete pikemaajast alalhoidu, vaid ka nende püsivat väärtust uurimistööl.

Töist, mida Arkeoloogia Kabineti poolt on teostatud, mainitagu esiteks üliõpilaste abil toimetatud kinnismuististe registreerimist ja kirjeldamist. Kuidas seda tehti, sellest on lähemalt juba „Ajaloosises



Ajakirjas“ kõneldud ega tarvitse seda korrata<sup>7)</sup>. See töö kestis 1921. kuni 1928. aastani ja on andnud meile kaunis täieliku ja rahuldava pildi meie maal leiduvaist kalmetest, muinaslinnadest, pühadest kohtadest jne., nende levimisest, tüüpidest, alalhoiu-seisundist. Peale kõige muu on sellest tööst see kasu, et nüüd muinasaja uurimine võib sündida palju süstemaatilisemalt kui siis, kui seda oleks tulnud teha ainult üksikute juhuslikkude leidude ilmsikstulekul või muude teadete põhjal.

Kaevamistest, mida viimasel aastakümnel toimetatud, tuleb eeskätt mainida varema rauaaja kalmete uurimisi. Kaevatud on nüüksi rooma kui eelrooma ajastu kalmeid<sup>8)</sup>, peaaesjalikult Põhja-Eestis. Need kaevamised on andnud mitte ainult rohkeid leide, vaid on palju aidanud kaasa ka mainitud aja kalmete ehituse selgitamisele. Tõsi küll, just kõnesoleva aja kalmeid oli ennegi kõige enam uuritud, aga nõuetekohaseid plaane ja pilte oli varemini vaid harva valmistatud; paljad kirjeldused jätavad aga ikka mõndagi soovida. Leidude hulgas on m. s. seni kõige vanemad raudesemed (a. 500—300 e. Kr.) Eestist ja Läänemeremaadest üldse. Samuti on need kaevamised andnud esimesed dateeritavad leiud n. n. kivistkalmetest, mille põhjal neid seni ajalt kaunis ebamääraseid muistiseid võib enam-vähem julgesti arvata pronksi- ja rauaaja ülemineku aega. On edasi enam-vähem lõplikult selgitatud, et Eesti kivistkalmistu rooma rauaajalt on arenenud noist kivistkalmetest.

Mõned uued leiud ja nendega seotud uurimised on palju rikastanud meie teadmisi järgmise ajastu, n. n. keskmise rauaaja (a. 400—800 p. Kr.), kohta. Õieti võib öelda, et alles nüüd meil saabki kõnelda sellest ajajärgust, mille kohal varemini valitses peaaegu täielik tühjus materjali puudumise tõttu, kuigi seda nüüdki on veel võrdlemisi vähe<sup>9)</sup>.

Nooremat rauaagega (a. 800—1200 p. Kr.) on kahjuks uuritud võrdlemisi vähe. On kaevatud mõningaid kalmistuid Kesk-Eestis ja saartel, mis aga pole andnud mainimisväärseid tagajärgi. Enam

<sup>7)</sup> Ajalooline Ajakiri 1922, lk. 121 jj.

<sup>8)</sup> Vt. A. Spreckelsen, Das Gräberfeld Strandhof (Rannamõis), Beiträge zur Kunde Estlands, XI, H. 1/2, A. Spreckelsen, Ausgrabungen in Neuenhof, ibid., A. Friedenthal, Ein Gräberfeld der Bronzezeit in Estland, ibid., XIII, lk. 94 jj., M. Schmiedehelm, Ein Grabfeld der vorrömischen Eisenzeit in Lügänuise, Öpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1925, lk. 119 jj., M. Schmiedehelm, Ein Grabfeld der älteren Eisenzeit in Lügänuise (Estland), Eurasia Septentrionalis Antiqua, III, Helsingi 1928, lk. 93 jj.

<sup>9)</sup> M. Schmiedehelm, Der Fund von Kirimäe in Estland, Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja, XXXV, 1, Helsingi 1925, A. M. Tallgren, Ett viktigt estländskt fornfynd från slutet av mellersta järnåldern, Finskt Museum 1923, lk. 1 jj.

uut on andnud Kagu-Eesti kääbaste kaevamised<sup>10)</sup>. Need ilmsesti slaavlasilt laenatud kalmed olid seni meil peaaegu täiesti uurimata, mispärast nende kohta saadud uus materjal, olgugi, et see pole isendast suur, on suhteliselt kaalukas.

Kiviajale on võrdlemisi metalliaegadega olnud pöördud vähem huvi. Uurimised, mis seda ajajärku puudutavad, on piirdunud peamiselt mõne asulakoha kindlakstegemisega ja mõningate proovikaevamistega, kuna põhjalikumaid kaevamisi pole toimetatud. Siiski on sel puhul saadud Põhja-Eestist esimene enam-vähem hästi säilinud kammkeraamiline savinõu<sup>11)</sup>. Tuleks mainida taimeajaloolisi uurimisi Kundas<sup>12)</sup>, mis selle vaidleva vanusega kiviaja leiukoha suure tõenäolisusega lasevad asetada aega aasta 5000 ümber e. Kr. või veel enne seda, mille järgi siis ka esimeste elanikkude ilmumine meie maale ulatub tagasi vähemalt nii vanasse aega.

Suuremal või vähemal määral puhtkirjanduslikku laadi uurimistöist seisab esimesel kohal A. M. Tallgren'i kogu Eesti muinasajaga käsitlev töö „Zur Archäologie Eestis“ I, II, Tartu Ülikooli Toimetused, B III ja VIII, Tartu 1922 ja 1926. Selles töös autor mitte ainult ei sõelu läbi kogu meie muinasaja materjali uute meetodiliste abinõudega, vaid näitab ka terve rea uusi suhteid selle ja välismaade materjali vahel ja annab kokkuvõtteis uusi vaatekohti. Lähemas tulevikus jääb meie muinasteadusel peaasjalikult üksikküsimusi uurida ja lahendada, üldine kokkuvõtte on peajoontes Tallgren'i poolt juba antud. Muist suuremaist uurimustest tuleks mainida B. Nerman'i tööd „Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit“, K. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, XL, 1, Stockholm 1929, kus jälgitakse Rootsi ja Eesti-Läti vahelisi ühendusi vikingiajal, kasutades muinasteadusliku aineistiku lisaks ka saagade andmeid.

Edasi oleks veel mainida rida töid, mis kannavad enam või vähem materjaliavaldiste laadi: A. Spreckelsen, „Das Gräberfeld Laakt“, Õpetatud Eesti Seltsi toimetused, XXIV; H. Moora, „Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr.“, I, *ibid.*, XXV; R. Indreko, „Die Rambachsche Sammlung“, Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau, VIII, lk. 283 jj. Vähemaid töid, mille loendamine viiks liiga pikale, on ilmunud Õpetatud Eesti Seltsi ja Eesti Rahva Muu-

<sup>10)</sup> Vt. näit. B. Nerman, Archäologische Untersuchungen bei Izborsk, Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1924, lk. 44 jj.

<sup>11)</sup> Vt. A. Spreckelsen, Der Burgberg in Jäggoval, Beiträge z. Kunde Estlands, X, H. 1.

<sup>12)</sup> P. W. Thomson, Das geologische Alter der Kunda- u. Pernau-funde, Beiträge z. Kunde Estlands, XIV, H. 1.

seumi aastaraamatuis, sarjas „Beiträge zur Kunde Estlands“, Soome ajakirjus „Suomen Museo“ ja „Eurasia Septentrionalis Antiqua“ j. m. Muinasteadusega lähedas ühenduses seisva numismaatika alalt ei saa jätta nimetamata W. Anderson'i suure Kohtla araabia rahade leiu avaldist „Der Chalifenmünzfund von Kochtel“, Tartu Ülikooli Toimetused, B VII, lk. 150 jj., samuti vähemaid töid sama autori ja R. Vasmer'i sulest juba mainitud Õpetatud Eesti Seltsi ja Eestimaa Kirjandusseltsi väljaandeis.

Kuna seni mainitud avaldised on eriteaduslikku laadi ja laiemaile ringkonnile raskesti kasutatavad, on Ülikooli Arkeoloogia Kabinett hakanud välja andma populaarteaduslikku sarja „Ülikooli Arkeoloogia Kabineti Toimetusi“, millest on ilmunud 5 köidet ja mille otstarbeks on laialisemaile haritlasringele pakkuda muinasteadusliku töö tulemusi. Seni ilmunud andeist on: I — E. Laid, „Eesti muinaslinnad“, II — „Saaremaa ja Muhu muinasjäänused“ (kogutöö), III — „Eesti kinnismuistised“ (kogutöö), IV — H. Moora, „Eestlaste kultuur muistisel iseseisvus-ajal“, V — A. M. Tallgren, „Euroopa muinasaeg“ (metalliajastud). Vähemaid töid on ilmunud Eesti Rahva Muuseumi aastaraamatuis, „Ajaloolises Ajakirjas“ j. m. Peale selle on arkeoloogide poolt peetud ettekandeid õpetajate kongressidel, rahvaulikoolides jne., mille kõige tagajärjena võib märkida meie esiajaloo tundmise tähelepanavat levimist viimase kümne aasta jooksul.

Vene ajal olid muinasmälestusmärgid väga puudulikult kaitstud ja mõisate maadel üldse kaitseta. Säärases olukorras poleks uurimistöö loomulikult olnud kuigi häid väljavaateid. Seepärast astuti prof. A. M. Tallgren'i poolt kohe tema saabumisel Eesti samme, et meil muististe kaitse viidaks ajakohase seadusega otstarbekohaselt läbi. Pikemate ettevalmistuste järel pandi meil maksma 1925. a. muinasvarade kaitse seadus, mis suurelt jaolt ülikooli vastavate õppejõudude poolt soovitatud kujul oli Riigikogus vastu võetud.

Kaitse teostati esiajalooliste muististe alal juba 1926. a. — tänu sellele, et eelmiste aastate jooksul peaaegu üle kogu maa olid kinnised muistised Arkeoloogia Kabineti poolt juba registreeritud. Sellest ajast peale on muistiseid põllu või ehitiste alla võetud ainult peale nende läbiuurimise, olgugi, et esialgu, peaasjalikult seaduse uuduse tõttu, on ka sellest kõrvalekaldumisi ette tulnud. Muinasvarade kaitse tarviduse selgitamiseks rahva seas on välja antud vastav brošüürikene, mida levitatakse koolidele j. m. Kahjuks pole seni vastavate summade nappuse tõttu kaitse teostamiseks sellekohast jõudu saadud ametisse võtta, mispärast kaitse läbiviimine on mitmeti juhuslik ja puudulik.

Need oleksid kõige olulisemad viimase aastakümne jooksul teh-

tud tööd. Mis puutub lähema tuleviku ülesandeid, siis on neid juba osalt eelmises riivatud. Tuleks uurida eeskätt neid ajajärke, mis seni enam või vähem jäänud kõrvale ja kust küllaldaselt ainestikku olemas, nagu kiviaeg ja noorem rauaaeg. Iseäranis viimase rohke ainestik on aga naabermaiski alles vähe uuritud ja selle ajastu uurimine viib meid tahtmatagi naaberalade vastava materjali läbitöötamisele. Ses mõttes on iseäranis lähedased meile liivi ja vadja noorema rauaaja muistised, esimesed eriti ka sel põhjusel, et neist võrdlemisi arvurikas kogu olemas meil endil, Õpetatud Eesti Seltsi muuseumis. Vadja muinasleiud on Eesti omile aga kõigiti sama lähedased nagu liivi muistisedki. On muidugi ainult loomulik, et meie teaduslik töö võimalust mööda laseb oma tähelepanu osaliseks saada teistegi soome sugu rahvaste mineviku. Noorema rauaaja uurimise seisukohalt oleks muinasteaduse huvides, et lähema ajaloolise ajastu — keskaja — kultuuri- ja majandusajaloole vastavate uurijate poolt pöörduks senisest rohkem tähelepanu. See aitaks meid palju tummade muinasleidude keele lugemises, nagu sellest ka ümberpöörduvalt oleks ajaloolastelegi kasu. Muudest teadustest oleksid veel kohanimedele uurimine ja asustusgeograafia need, mille edusammudest muinasteadus meil loodab kasu saavat.

H. Moora.

## Eesti etnograafia seniseid saavutisi ja tuleviku ülesandeid.

Etnograafilise töö kohta Eestis on viimaseil aastail ilmunud rida ülevaateid, eriti ühenduses Eesti Rahva Muuseumi tegevusega <sup>1)</sup>. Need kirjutised on ometi pea kõik võrkeelsed ja peamiselt määratudki vastava ala eriteadlastele välismail. Seepärast ei ole ehk üleearne veel kord puudutada neid meie ainelise rahvateaduse päevaküsimusi ka „Ajaloolise Ajakirja“ lugejaskonna ees, katsudes seejuures mitte üksi loendada senise töö tulemusi, vaid ka vaadata, mis veel jäänud tegemata ja mida siin tuleks käsile võtta esimeses järjekorras.

---

<sup>1)</sup> I. Manninen, Viron Kansallismuseo (Suomen Museo XXX, 1923, Helsingi 1924, lk. 12—22). (F. Leinbock), The Estonian National Museum, Tartu 1926. G. Ränk, Das estnische Nationalmuseum und die ethnographische Arbeit in Eesti 1922—27 (Eurasia Septentrionalis Antiqua III, Helsingi 1928, lk. 164—180). F. Leinbock, Le Musée National d'Estonie à Tartu (Museum, nr. 5, Pariis 1928, lk. 109—113). I. Manninen, Übersicht der ethnographischen Sammelarbeit in Eesti in den Jahren 1923—1926 (SB. der Gel. Estn. Ges. 1927, Tartu 1929, lk. 31—47). F. Leinbock, Le Musée National Estonien, Tartu 1929. F. Leinbock, Über die ethnographische Arbeit in Estland (Lud Slovianski I, IB, Krakov 1929, lk. 131—144).

Raske on nimetada otsekohe isikut, teost või sündmust, millega võiksime tähistada Eesti etnograafia sünni. Võrdlemisi noore teadusena on rahvateaduslik uurimine kõigis mais leidnud esimest viljelemist ainult kõrvalasjana ja nii on see ka meil. Üksikuid märkmeid eestlaste ainelise kultuuri kohta leiame näit. pea kõigis Balti kroonikais Läti Hendrikust alates, samuti paljudes vanemais reisikirjeldistes. Olgu mõlema liigi näitena siin mainitud B. R u s s o w'i „Chronica der Prouintz Lyfflandt“ (Rostock 1578) või A. Olearius'e „Offt begehrtte Beschreibung der Newen Orientalischen Reise“ (Schleswig 1647), mille tähelepanekud rahvaelu kohta veel nüüdki pakuvad mõndagi väärtuslikku. Kõik need andmed on saadud ometi n. ö. mööda minnes ja on kaunis pinna-pealsed. Rahvaelu jälgimiseks teadlikult teritatud pilku leiame meie vanemal autoreil alles XVIII ja XIX sajandi piirilt alates, mil Lääne-Euroopast sissevalguva romantismi mõjul ka Balti haritud ringkonnad hakkasid lähemat huvi tundma kohaliku maa ja rahva iseärasuste kohta. Eeskätt tuleks siin nimetada A. W. Hupel'it, J. Chr. Petri't, J. W. L. v. Luce't j. t., kelle töödes leidub juba rohkeid üksikasjalisi teateid eestlaste ehitiste, riietuse, tööriistade, arstimisvahendite jne. kohta. Esimene Balti arkeoloog, Tartu professor Fr. Kruse on ka üks teeavajaid etnograafias, avaldades oma „Necrolivonica“ lisa rea värvilisi pilte eesti, liivi ja läti rahva riideist (1842). Rohket lisa eelmisele annab Fr. S. Stern omas Saaremaa rahvariiete albumis (1865—1871). Eriti üksikasjalist käsitlust leiab aga Eesti saarte ja ranniku rootsi väestu C. Fr. W. Russwurm'i „Eibofolke“ nimelises teoses (1855), ühes atlasega ja H. Schlichting'i koostatud „Die Trachten der Schweden“ (1854) nimelise albumiga.

Kuid kirjeldised ja joonised, kui head nad oleksidki, on etnograafilisele uurimisele ikkagi teisejärguliseks materjaliks. Töötades loodusteadustele lähedal oleva tüpoloogilise meetodiga vajab etnograaf uurimisainena kõige pealt kultuuritooteid endid, et toimetada vaatlusi ja hinnanguid otsekohe nende põhjal. Selle töö eelduseks on siis esemete kogumine suuremal arvul, s. o. vastavate muuseumikogude loomine. See ala pidi aga ootama viljelejaid pea kuni XIX sajandi lõpuni. Õpetatud Eesti Seltsis asutakse küll juba 1840-dail aastail eesti rahvariiete ja nende kirjeldiste kogumisele, kuid selle ettevõtte hinge, kunstnik L. v. Maydel'i surmaga jääb see töö pea unustusse. Alles 1894.—1895. aastal asub selts dr. L. v. Schroederi algatusel uuesti etnograafilisele korjamistööle, mille teostab peamiselt O. Kallas, hankides umbes 700 numbrilise kogu Setumaalt ja saartelt, enamikus rahvariideid. See kogu esines koguni erinäitusena Riias arkeoloogilise kongressi puhul 1896. a. ja moodustas selle järel n. n. Eesti Etnograafilise Muuseumi

Õpetatud Eesti Seltsi juures. Sama seltsi kulul korjas 1906. a. paigu ka K. r. Raud mõnisada numbrit rahvakunsti esemeid. Umbes samal ajal algas oma tegevust ka arhitekt J. Gahlnbäck, kes omal kulul korjas Eesti saartelt mõne aastaga umbes 3000 numbrilise kogu hoolikalt valitud rahvakunsti tooteid ja a. 1912 korraldas neist erinäitusegi Riias. Tuleb veel mainida, et ka Soome õpetlane dr. A. O. Heikel hankis 1901. ja 1902. aastal Eestis suurema rahvateadusliku kogu, mis paigutati Soome Rahvusmuuseumi Helsingis. Heike'i „Volkstrachten“ (1909) on ka esimeseks, peamiselt Eesti materjali põhjal kirjutatud suuremaks uurimistööks. XIX ja XX sajandi vahetusel leiame siis Eesti etnograafiaie juba teatava aluse pandud olevat nii muuseumikogude loomise kui ka etnograafilise kirjanduse näol. Eestilist on selles töös ometi pea ainult niipalju, et Eesti rahvas siin esines uurimisobjektina, kuna eestlaste aktiivne osavõtt uurijaina oli minimaalne.

Et tekkiv eesti intelligents esialgu jäi sellest etnograafilisest korjamisest ja uurimistööst kõrvale, on seletatav osalt tema rakendumisega vaimlise rahvateaduse alale. Juba F. R. Fählmanni ja F. R. Kreutzwald'i päevilt oli rahvaluule kogumine saanud erilise tähelepanu osaliseks. Kestev „Kalevipoja“-vaimustus süvendas seda huvi veelgi. Ja kui siis 1888. a. alates J. Hurt ja veidi hiljemini M. J. Eisen alustasid oma suurejoonelist sõnalise vanavara korjamistööd, millele 1904. a. järgnes O. Kalda juhatatud rahvaviiside kogumine, kütkestas see töö terve tegelaskonna, kes vähegi võis tulla küsimusse.

Sajandi vahetusel näeme ometi etnograafiliste huvide tõusu ka eesti autorite töis. Nimetagem siin näiteks V. Reiman'i „Eesti põllutöö ajalugu“ (1901) ja „Eesti sepist“ (1902), J. Hurda kirjutist setude üle (1904), O. Kalda „Lutsi maarahvast“ (1894) ja „Kraasna maarahvast“ (1904), mitmeid J. Jung'i kirjutisi jne.

Ei puudunud koguni omade, saksa seltsidest rippumatute eesti muuseumikogude loomise katsed pea kõigis asutistes, mis tol ajal seisid eesti avaliku elu keskkohas, nagu Eesti Kirjameeste Selts, Eesti Üliõpilaste Selts ja koguni Eesti Põllumeeste Selts. Need algatused jäid ometi rohkem katseiks, sest ainelise vanavara kogumine nõuab juba ruumide, säilitamise j. m. nõuete tõttu suuremaid kulusid ja tehnilist erioskustki, kui seda tol korral eestlastel oli käepärast.

Kuid mida kauemini teatavad vajadused jäävad rahuldamata, seda hoogsamalt murravad nad kord esile. Seda näeme ka eesti etnograafiliste harrastuste alal Eesti Rahva Muuseumi tekkimise puhul (1908). Asutatud veel senise sõnalise vanavara kogumise võlu all ja selle suurejoonelise esindaja J. Hurda mälestuseks, siirdus uus

asutis endise rahvakultuuri esemete kiire hävimishädaohu surve all juba algusest peale etnograafilisele korjamistööle, mis on saanudki tema peateeneks. Samase hooga või hoogsamaltki kui seni sõnalise vanavara alal asuti nüüd ainelise vanavara kogumisele ja saavutati juba mõne aastaga õige tähelepanevaid tagajärgi.

Käesolevas puudub võimalus lähemalt kirjeldada selle korjamistöö käiku. Asjast huvitatud võivad sellest teisel leida üksikasjalisemaid ülevaateid<sup>2)</sup>. Mainitagu vaid nii palju, et oma tegevuse esimese aastakümne lõpul (1918) Eesti Rahva Muuseum võis omaks nimetada juba umbes 20.000 numbrilise eesti etnograafilise kogu. Peale selle olid siia koondatud kohe tegevuse alul ka kõik vanemad sellelaadilised kogud Tartus, nagu Õpetatud Eesti Seltsi ja Eesti Üliõpilaste Seltsi omad, kuna Eesti Põllumeeste Seltsi kogu saigi uue muuseumi alusvaraks. Eesti Rahva Muuseumi kõrvale asus 1918. aastal ka Muuseumi Tallinna osakond, mille tegevus aga esialgu piirdus peamiselt Tallinna linnaga ja selle lähema ümbrusega. Nende kahe eesti asutise kõrvale leidis mõnesajandumbrilisi eesti etnograafilisi kogusid veel Pärnus, Kuressaares ja Paides kohalikkude saksa muuseumiühingute hooles.

Eesti riikliku iseseisvuse alul olid siis olemas juba kaunis soliidsed etnograafilised kogud, kuna uurimistöö ise peaaegu puudus ja kogude muuseumitehniline korralduski jättis palju soovida. Puudusid vastavad ruumid ja siseseaded, puudus ka vilunud ja eriharidusega personaal, rääkimata majanduslikest raskustest, mis halvatasid igaühe ettevõtlikkuse.

Värskest loodud Eesti Vabariigi Haridusministeeriumi toetusel hakkas aga asi vähehaaval paranema. Kõige pealt elustus korjamistöö, mis ilmasõja aastail oli jäänud soiku. Ministeerium korraldas koguni ise 1920. a. maikuus kõigi koolide osavõtul n. n. muinasvara päästepäevad, mis tõid nii Tartu kui Tallinna muuseumile mitu tuhat numbrit esemeid juurde. Teiseks lahenes ruumide küsimus Tallinnas Kadrioru lossi ja Tartus Raadimõisa hoone muuseumile kasutada andmisega 1922. a. Paar aastat hiljemini korraldati ka tööjaotus mõlema muuseumi vahel sel teel, et Tallinna muuseum muutus eeskätt kunstimuuseumiks, kuna Eesti Rahva Muuseum Tartus jäi edasi peamiselt etnograafiliseks muuseumiks.

Saanud omale 1922. aastal esimese rahvateaduslikku koolitust omava juhataja dr. I. Manninen'is, kes sel kohal viibis kuni 1929. a. alguseni, on ERM neil aastail teinud tähelepanevaid edusamme ja lühikese ajaga arenenud endisest korraldamata vanavara-laost ajanõuete kõrgusel seisvaks teaduslikuks asutiseks. Sellele on

---

<sup>2)</sup> I. M(anninen) ja F. L(einbock), Rahvateaduslikud kogud Eesti Rahva Muuseumis, ERM-i Aastaraamat, I, 1925, lk. 134—144. Vt. ka ERM-i aruanded aa. 1911—1917.

muidugi suuresti kaasa aidanud rohked rahalised toetused nii riigilt kui seltskonnalt, kuid mitte vähemal määral ka juhataja isik, kes endas õnnelikult ühendas nii tubli uurija kui osava muuseumimehe omadused.

Võrreldes praegust ERM-i seisundit sellega, mis valitses kümme-kond aastat tagasi, näeme siin väliseltki rea põhjalikke muudatusi. Kõige pealt on Muuseumi kasutada endiste kitsaste üüriruumide asemel nüüd ruumikas ja muuseuminõuetele vastav ehitis Raadil. Seejuures on muuseumikogude korraldus väljapanekute osas läbi viidud moodsate teaduslikkude ja muuseumitehniliste nõuete kohaselt, nii et nad kuuluvad paremate hulka kogu Euroopas. Ja isegi n. n. dublettide kogude korraldus magasinides võiks äratada paljude eeskujulistegi välismaa muuseumide kadedust.

Selle välise külje kõrval on kogud rohkesti rikastunud ka seemiselt. Etnograafiliste eesti esemete arv tõuseb praegu juba 30 000-ni, kusjuures korjamise süstemaatiliseks muutumise tõttu kogud nüüd annavad palju mitmekülgsema ja ühtlasema pildi meie ainelisest rahvakultuurist, kui seda võimaldas omaaegne massiline korjamine. Peale eesti materjali on viimaseil aastail hangitud mõnesajandumbrilisi kogusid ka lähemalt hõimrahvailt, nagu liivlastelt, karjalastelt, soome-laplastelt j. t., mis võrdlevaks uurimiseks väga tarvilik. Peale esemete eneste on hakatud koguma ka põhjalikke teateid nende valmistamise, tarvitamisviiside, terminoloogia j. m. kohta, ilma milleta nende kasutamine uurimisel on raskendatud. Muuseumi arhiivis leidub praegu juba 4000 lehekülge selliseid kirjeldisi ja ligi 500 lehte jooniseid, mis kogutud peamiselt stipendiaatide kaudu aastail 1923—1926. Siia juurde tulevad veel koolidelt saadud vastused erilistele, selleks koostatud küsimuskavadele, mis 1925. a. töid kokku umbes 1400 vastust mitmekümnele küsimusele ja 1928. a. — üle 1000. Rohkesti on täiendatud ka Muuseumi päevapiltide kogu; samuti on neil aastail alus pandud etnograafilisele käsiraamatukogule (ligi 1000 köidet), valmistatud muuseumikogudest endist sadandeid jooniseid ja fotosid, koostatud rida abikatalooge ja kartoteeke jne.

Äsja loendatud tegevus omab uurimise seisukohalt vaadatuna rohkem ettevalmistavat laadi, mille tagajärjed ei saa igakord avalduda otsekohe trükiteostes. Kuid ka viimasel alal on saavutatud juba mõndagi. ERM-is tehtud teaduslik töö peegeldub peamiselt muuseumi aastaraamatus, mis ilmub 1925. a. alates ja sisaldab etnograafiliste tööde kõrval kirjutisi ka rahvaluule ja arkeoloogia alalt. Suuremaks seni neis aastaraamatuis ilmunud tööist on I. Manninen'i „Eesti Rahvariiete Ajalugu“ (1927), mis annab üksikasjalise ülevaate selle meie rahvakultuuri eriti iseloomuliku osa kohta. Sellelaadilisi suuremaid uurimusi on veel sama autori „Kannud“ ja „Kindad“, mis ilmunud erakirjastusel (Tartu 1925, 1927),



nagu ka tema „Etnograafiline sõnastik“ (1925) ja „Soome sugu rahvad“ (1929). Peale selle on etnograafia osakonna ametnikelt ilmunud rida kirjutisi nii Eesti kui välismaade, eriti Soome, ajakirjanduses. Suuremalt jaolt sisaldavad need tüpoloogilisi uurimusi eesti ainelise kultuuri eriküsimuste kohta, kuna regionaalseid ülevaateid maakondade viisi on ilmunud Eesti Kirjanduse Seltsi kodu-uurimise toimkonna toimetatud koguteoses „Eesti“.

Aastaraamatu väljaandmine on ERM-i võimaldanud ühendust luua ka välismaade teadusega. Praegu on ERM umbes 130 vastava asutisega väljaannete vahetuses, mis võimaldab nii eesti etnograafia tutvustamist välismaal kui ka sealse töö lähemat jälgimist.

ERM-i kõrval on teiseks suuremaks etnograafiliste kogude omanikuks Eesti Kunstmuuseum Tallinnas. Tekkinud a. 1925 endisest Tallinna Eesti muuseumist, mis 1920. a. omakorda tekkis ERM-i Tallinna osakonnast (asutatud 1918), on see muuseum oma eelkäijalt pärinud ligi 10 000 numbrilise etnograafilise kogu, mis korjatud peamiselt Põhja-Eestist ja saartelt aastate 1920—1925 vahel. Need kogud moodustavad nii suuruselt kui ka sisult üsna tähelepannava lisandi Tartu kogudele. Kahjuks pole aga neil kogudel kunagi olnud nõuetava koolitusega korraldajat ja kunstimuuseumiks muutumisega on etnograafiline personaal täiesti likvideeritud, mille tõttu kogud ise ähvardavad muutuda teaduslikult pea kõlbmatuks „vanavaraks“. — A. 1925 tekkis Tallinnas ka Eesti Vabaõhu Muuseumi ühing, mis aga senini pole organiseerumisajajärgust üle saanud.

Muudest etnograafilistest kogudest võiks nimetada veel mõnesajajumbrilisi vastavaid kollektioone Pärnu, Kuressaare ja Paide muuseumis, mis esialgu kõik veel ootavad korraldavat kätt, kõnelemata juba uurimistööst. Väljaspool ERM-i tegevuspiirkonda ilmunud etnograafilistest teostest võiks mainida üksi V. Päts'i „Eesti Rahvarie ja Ornament“ nimelist albumi (Tallinna 1926) ja A. Raudkats'i „Eesti Rahvatantse“ (Tartu 1926). Välismaalaste uuemaist töist Eesti etnograafia alal tuleks mainida eriti dr. E. Klein'i (Stokholmist) rootsikeelset teost „Runö“ (Upsala 1924) meie rannarootslaste kohta. Lühemaid rahvateaduslikke ülevaateid on ilmunud veel mitmes suuremas välismaa teoses, nagu G. Buschan'i „Illustrierte Völkerkunde“ (II Bd., II Teil, Stuttgart 1926, lk. 981—993), R. Karrutz'i „Atlas der Völkerkunde“, II (Stuttgart 1926) jne., mis aga oma täpsuselt sageli jätavad palju soovida.

Etnograafilisel alal näeme siis viimase aastakümne kestel rea silmapaistvaid edusamme, mis leidnud tähelepanu ka väljaspool muuseumi ringe. Olgu niisugusena märgitud ka etnograafia dotsentuuri asutamine Tartu ülikoolis a. 1924. Sellega saavutas etnograafia meil tunnustuse iseseisva teadusharuna ka ülikooli õpetegevuses, mis

tal tänini puudub veel mõnelgi maal, muuseumis ka meie lähemal naabritel Lätis ja Leedus. Erilist tähtsust omab etnograafia õppetooli loomine selles suhtes, et see võimaldab teadusliku erihariduse saanud järelepõlve pealekasvu, ilma milleta igasugune edu võib olla vaid ajutine.

Ei ole puudunud tunnustusi Eestis tehtavale etnograafilisele uurimistööle ka välismail, vaatamata sellele, et eesti etnograafiline kool, mille loojaks ja peamiseks esindajaks on olnud dr. I. Manninen oma Eestis viibimise ajal aa. 1922 — 1928, on praegu veel alles kujunemisel. Pea kõigi maade eriajakirjanduses on eesti etnograafia viimaste aastate töö leidnud elavat tähelepanu ja sageli otse ülistavat hindamist. Selle tagajärjel on märgata välismail huvi tõusu eesti rahvakultuuri, eriti rahvakunsti, vastu, mille tõttu välismaa organisatsioonide soovil on tulnud korraldada terve rida eesti rahvakunsti välisnäitusi, nii 1928. a. Stokholmis, 1929. a. Helsingis ja Brüsselis, 1930. a. Berliinis ja Kölnis.

Võiks samuti mainida osavõttu esimesest Rahvusvahelisest Rahvakunsti Kongressist Prahast 1929. a. sügisel ja seal loodud Rahvusvahelisest Rahvakunsti Komiteest, millesse allakirjutanu kuulub Eesti esindajana. Praegu on käimas eeltööd ka Eesti Rahvakunsti Komitee loomiseks; selle ülesandeks peamiselt olekski läbikäimise elustamine rahvusvahelise uurimistööga.

Lõpetanud senise etnograafilise töö ülevaate, asetaksime nüüd küsimuse, mil määral see töö on rahuldav ja mida tuleks märkida järgmiste aastakümnete ülesandena.

Siin ei ole ehk huvitusega meelde tuletada neid ülesandeid, mida on esitanud eesti etnograafilise uurimise senine juht dr. I. Manninen oma tegevuse algupoolel<sup>3)</sup>. Need peasihid on tema järgi järgmised<sup>4)</sup>:

1) ühtlase, võimalikult terve kirjeldava esituse loomine Eesti asjalisest vanavarast; 2) tüpoloogiliste tunnismärkide määramine ja tüüpide arenemise jälgimine tähtsamais rühmis; 3) tähtsamate asjade ja tüüpiliste teisendite maateadusliku levimise määramine Eestis ning etnograafiliste kultuurpiirkondade kindlakstegemine; 4) sugulussuhete määramine Eesti ning naaberrahvaste asjalise vanavara vahel.

Siin toonitatakse siis ühelt poolt (p. 1) kokkuvõtlikkude sünteetiliste teoste vajadust, mis eriti tarvilik naabermaade uurijate ja ka oma maa naaberteaduste seisukohalt, teiselt poolt (p. 2—4) niisuguse suurema teose eel käivate monograafiliste uurimuste vajadust. Nagu ülal oleme maininud, on meil viimaste alal möödunud aastail juba mõndagi ilmunud ja mõndagi veel ilmumist ootamas. See on või-

<sup>3)</sup> I. Manninen, Etnograafia tegevuspiiridest ja sihtidest Eestis, Eesti Kirjandus 1924, lk. 527—537.

<sup>4)</sup> Ibid., lk. 531—532.

maldanud asuda ka juba p. 1 mainitud üldteose koostamisele, mida dr. Manninen'il loodetavasti õnnestub juba aasta-paari pärast avaldada.

Kuid loomulikult ei ole meie etnograafia uurimise alal esinevad ülesanded sellega veel lõpul. Kõnealune ülevaatlik teos oleks omakorda ainult tõukeks edaspidistele üksikuurimustele, mis meie teadmisi omakorda peavad süvendama, arvestades uusi allikaid ja uusi vaatekohti. Ülalesitatud dr. I. Manninen'i kava, loendades need algnõuded, mis praeguse meetodi seisukohalt on esitetavad iga maa rahvateadusele, jääb järelikult suurtes joontes juhiseks ka edaspidigi. Lubatagu siin seda täiendada ainult mõningate otseselt konkreetsete ülesannete loendamisega, mis tingitud meie praeguse uurimise seisundist.

Esimene niisuguseist päevaülesandeist oleks kogu olemasoleva muuseumimaterjali kättesaadavaks tegemine uurimisele. Siin tuleks küsimusse kõige pealt Tallinna Eesti Kunstimuuseumi etnograafiliste kogude ajakohane korraldamine, eriti selles osas, mida see muuseum ei vaja väljapanekuiks. On lubamata, et see suuruselt teine sellesisuline muuseum kogu meie vabariigis ähvardab oma muuseumitehniliselt primitiivse säilitamisviisi tõttu muutuda kõlbmatuks teaduslikule uurimistööle. Samad nõuded käivad ka Pärnu, Kuressaare j. t. etnograafiliste kogude kohta.

Ühtlasi on edaspidise töö seisukohalt vajaline, et Eesti Rahva Muuseumi rahvateaduslikku osakonda, kui kesksesse uurimisasutisse omal alal, koondataks kirjeldised, joonised ja pildid ka teiste muuseumide vastavaist kogudest, sest seni, kui kogu materjal pole koos, jääb töö ikkagi poolikuks. Oleks koguni mõeldav, et keskmuuseumile jääks eesõigus haruldasemate või muidu tähtsate esemete omandamisel, nagu see on Skandinaavia mais, seda enam, et meie teised muuseumid seni pole etnograafia alal avaldanud mingit teaduslikku tegevust.

Eesti Rahvamuuseumis endas oleks vaja valmistada kogudest süstemaatiline kataloog, ilma milleta teemade tühjendav käsitlemine on tunduvalt raskendatud. Selle teostamiseks oleks vaja suuremal määral kui seni toimetada joonistamis- ja päevapildistamistöid kogudes enestes.

Järgmine suurem ülesanne oleks korjamistöö jätkamine ja ajakõrgusele viimine. Siin tuleks nimetada kõige pealt filmimise tarvituselevõttu. Samuti kui rahvamuusika noteerimist ilma fonograafi abita praegune teadus peab poolikuks tööks, nii on see mitmel rahvateaduslikul alal, nagu rahvatantsude, kommete ja mängude jäädvustamisel. Ainukesi rahvateaduslikke filme Eestist omab praegu Nordiska Museet Stokholmis ja seda loomulikult Eesti rootslaste kohta. Eestlaste endi kohta pole meil praegu ainsatki meetrit.

Kuid tuleb endiselt jätkata ka esemete endi korjamist, muidugi mitte massiliselt kõike ettejuhtuvat „vanavara“ kokku tuues, vaid süstemaatilisel järelkorjamisel otsides üles neid asju ja nende tüüpe, mis meie muuseumikogudes seni veel puuduvad. See on nõue, mis meie võrdlemisi suurte kogude juures paneb ehk mõndagi kõhklema. Kuid seda nõuet korratakse praegu kõigi maade muuseumimeeste poolt, ka seal, kus kogud on palju suuremad ja vanemad kui meil. Praegusel raadio ja õhuühenduste ajajärgul ähvarduvad tsiviliseeruda ka kõige mahajäänud ilmakolkad. Meilgi elavad oma viimaseid eluaastaid üksikud teoorjuse päevil sündinud vanakesed, kes veel on kasvanud kesk omaaegset „etnograafilist“ ümbrust ja sellest võivad jutustada veel mõndagi, mida ei leidu üheski muus allikas. Tuletagem meelde samuti rahvaluule järelkorjamise üllatavaid tulemusi läinud suve töö tagajärjel<sup>5)</sup>. Korjata ei tule siis üksi esemeid, vaid veel enam nendega ühenduses olevat sõnalist traditsiooni, kasutades selle illustreerimiseks jooniseid, pilte jne. Eriti tuleb siin rõhku panna ääremaade muurahvusest vähemustele, nagu rootslased, venelased, ingerlased, setud, selleks, et selgitada naaberrahvaste mõju meie ainelisele kultuurile. Laiendamist vajaksid ka meie hõimrahvaste kogud, näit. liivlaste alalt, kuna kaugemate hõimrahvaste esemete saamiseks tuleb jätkata ja laiendada esemete vahetust välismaade muuseumitega, milleks meie muuseumikogude dublettide rohkus pakub soodsaid võimalusi.

Korjamistööks on tarvis uuesti elustada stipendiaatide väljasaatmist, mis 1927. a. alates on jäänud soiku vastavate summade puudusel. Selle kõrval on vaja luua alaliste kohalikkude korrespondentide võrk, et nende abil saada kiiret orientatsiooni teatavate nähete erinevuse ja levimise kohta. Senised „koolide vastused“ on selles mõttes annud küll rahuldavaid tagajärgi, kuid kogu koolivõrgu liikumapanek on küllaltki raskepärane toiming, nii et seda võib teha ainult pikemate vaheaegade järel.

Korjamistööd tuleks pealegi kooskõlastada teiste naaberteadustega, nii eriti murdeuurimise ja rahvaluule kogumise alal, milleks ka eeltööd ongi juba käimas. Kuid veel enam, tuleb jälgida ka naabermaade vastavaid kavasisid ja ühtlustada nendega oma tegevust. Nõuavad ju rahvakultuuri nähted rahvusvahelist uurimist kõige laiemas ulatuses, kusjuures on soovitatav, et see materjal kõigis mais oleks ühtlane ja samaaegne. Praegu ongi Venemaal D. Selenin'i algatusel käimas niisugune üleriiklikus mõõdus läbiviidav materjalikogumine, kus jälgitakse peamiselt seitset iseloomulikumat eriküsimust. Kogu saksakeelt rääkival alal Euroopas on aga teoksil

<sup>5)</sup> Vt. O. Loo rits, Paar sõna Saaremaa vanavarast ja rahvaluule järelkorjandusest, Eesti Kirjandus 1930, lk. 26—28.

veel suurejoonelisem kava, mille järgi viie aasta jooksul tahetakse läbi töötada koguni 5.000 eriküsimust. Asudes slaavi ja germaani rahvaste vahel ja olles mõjustusi vastu võtnud mõlemalt poolt peame meiegi neis mais jälgitavad küsimused vaatlusele võtma, et jõuda selgusele selle kohta, mis meie ainelises kultuuris on võõrsilt laenatud ja mis võiks olla meie omapära. Tuleb veel mainida, et ka Rahvusvahelisel Rahvakunsti Keskkomiteel on teoksil omad veel suuremal määral rahvusvahelisemad korjamiskavad. Osavõtt nendegi teostamisest muutub meile paratamatuks, kui me ei taha kaotada oma seniseid positsioone rahvateaduse alal.

Ja lõpuks, uurimist ei vaja üksi n. n. muistne kultuur, vaid ka see segakultuur endise külaelu ja moodsa linnakultuuri vahe peal, milles meie maa praegu elab. On võrratult huvitav jälgida, kuidas reageerib isaisadelt päritud põline rahvateadus nõudeile, mis püstitab praegune elutempo ja kultuuriliste vajaduste tõus, ja märkida üleminekuastmeid primitiivselt elatusviisilt ja tehnikalt moodsaile abinõudele. Teades neid vahevorme ja tundes seda murrangu psühholoogiat võime edaspidi avastada muistse rahvapärase kultuuri jäänuseid ka seal, kus me neid muidu ei oskaks aimatagi. Suur ülesanne seisab siin ees kodu-uurimise töö, mis meil veel kaunis söödis ja mille elustamisest on esitatud põhjustel huvitatud ka etnograafiline töö.

Kolmandaks suuremaks ülesandeks oleks uurimistöö süvendamine, eriti naaberteaduste alalt saadava materjaliga. Meie muuseumides säilitatavate esemete iga ulatub ju enamasti tagasi vaid XIX, harvadel juhtudel ka XVIII sajandini. Veelgi nooremad on teated, mida praegu rahvasuust saame nende tarvitamise ja levimise kohta. Metallasjade kohta annab siin tunduvat abi arkeoloogia, kuna orgaanilisest ainest asjade kohta, mis maaleidudena alal ei hoidu, — ja siia kuulub suurem osa asju meie muistsest „puukultuurist“ — võib saada teatavaid dateerimisvõimalusi ainult keeleteaduse andmeil, osalt võrdluse teel naabermaadega. On aga veel olemas rikkalik ainekogu, mis võiks etnograafiale pakkuda mõndagi väärtuslikku lisa: see on meie arhiivimaterjal. Viimaseil aastail on see andnud tähtsat abi meie keeleajaloo selgitamisele. Loodetavasti annaks ta mõndagi huvitavat ka meie rahvateaduslikule uurimisele, nagu seda osutavad näit. Soome uurimistöö vastavad tulemused Sirelius'le, Voionmaa j. t. töis. Muidugi nõuab kasutatava andmestiku väljanoppimine meie arhiivide suuruse juures õige palju tööd, kuid tulemused ei jääks kindlasti tulemata.

Töö süvendamise seisukohalt oleks hädavajaline ka etnograafilise bibliograafia koostamine ja väljaandmine. Jooksev bibliograafia ilmub meil Õpetatud Eesti Seltsi aastaülevaateis, kuid suure hiljaksjäämisega. Vanemas kirjanduses leiduvad etnograafi-

lised teated on aga seni kodifitseerimata, olles seejuures enamasti kildudena laiali pillatud teisesisuliste tööde keskel, nii et nende ülesotsimine nõuab palju vaeva ja ajakulu. Et meie edaspidisele uurimisele võimaldada tühjendavat iseloomu, tuleb asuda rahvateadusliku eribibliograafia loomisele, nagu see meil on valmimas näit. ajaloo alal.

Need ülalesitatud nõuded pole muidugi lõplikud ega sisalda mingit viimistletud programmi. Teadustegi areng toimub nüüdsel ajal kiiremini kui enne, nii et see, mis täna oli uudiseks, võib homme olla juba ajast ja arust. Suurtes joontes arvab allakirjutanu ometi väljendanud olevat neid vajadusi, mida meile dikteerib jooksev etnograafiline töö ja mille rahuldamata jätmine meid viiks tublisti allapoole rahvusvahelist tasapinda, millele me viimase aastakümne jooksul oleme suurte sammudega lähenenud. Üheks meie väikeste olude peapaheks on aineliste vahendite vähesuse kõrval eriti piiratud töötajate arv, mis ei võimalda spetsialiseerumist kitsamaal erialul, nagu moodne tööjaotus seda nõuab ka teadusliku uurimistöö suhtes. Ometi peame lootma, et üldise kultuuritaseme tõusuga ka siin mõndagi muutub paremuse poole, eriti siis, kui seltskond ja riik meie etnograafilist tööd toetavad samase heatahtlikkusega, nagu seda senini oleme näinud.

**F. Leinböck.**

## Eesti riiklikust arhiivindusest<sup>1)</sup>.

Eesti riiklik arhiivindus ulatub omas algeos meie riigi loomisajajärku. Veneaegsed riigi ja omavalitsusasutiste arhiivid kandsid vastavalt oma ametalalisele ulatusele ainult õige piiratud iseloomu, moodustades üksikud rakukesed suure Vene riigi administratiivses aparaadis. Revolutsioon ei jätnud puutumata ka neidki arhiive ja on teada terve rida üksikjuhtumeid, kus väärtuslikke arhivaale hävitati põletades või müües neid pakkimispaaberiks. Võrdlemisi hästi säilisid üksikud omavalitsuste arhiivid, kus arhiivide korraldus oli heades kätes ja kus valitses kindel kord — Tallinna ja Narva linnade arhiivid j. t. Osalt aitas nende väärtuslike ajaloaliste arhiivide säilimiseks kaasa ka see asjaolu, et revolutsioonilised massid tundsid rohkem huvi riiklike asutiste vastu, kuna omavalitsusasutised jäid nende huvipiirkonnast välja.

Eesti riigi loomisega tekkis tarve asuda ka riikliku arhiivinduse

---

<sup>1)</sup> Käesoleva kirjutise koostamisel on Riigiarhiivi direktor R. Övel kirjutanud Arhiivkomisjoni, Arhiivnõukogu ja Riigiarhiivi käsitlevad osad ja Keskarhiivi juhataja k. t. O. Liiv — Riigi Keskarhiivi ja teiste arhiivide tegevust ning meie riikliku arhiivinduse tuleviku ülesandeid käsitlevad osad.

loomisele. Oli tarvis esijärjekorras päästa seda, mis oli ajaloo sündmuste keerises hävinemisele määratud, oli ka tarvis looma hakata uusi asutisi vastavalt uue riigi nõuetele. On vast ülearune mainida, et see töö mitte kerge ei olnud. Tuli looma hakata uusi institutsioone, ilma et oleks kusagilt selleks eeskju võtta olnud, kuna puudus oli ka kvalifitseeritud tööjõududest. Kõigist neist raskustest suudeti aga siiski üle saada: riiklik arhiivindus suudeti juba algusest peale rajada õigele alusele ja tema arenemiseks anti õige suund.

Võiks nimetada kolme tsentrumi, kus arhiivinduse küsimus kerkis paratamatult päevakorradele: Haridusministeerium, Tartu Ülikool ja Riigikantselei. Esimesed kaks asutist olid huvitatud arhivaalide säilimisest teaduslikust lähtekohast, kuna Riigikantselei pörkas puhtpraktiliselt küsimusega kokku: ametasutistelt hakkas koguma akte, mida oli tarvis korraldada ja mille alalhoidmise eest oli tarvis hoolitseda. Vabariigi Valitsus jättis registratuuride korraldamise ja ka jooksvate arhivaalide organiseerimise riigisekretäri hooleks.

### **Arhiivi Komisjon.**

Esmakordselt tuli arhiivinduse küsimus laiemas ulatuses kõne alla Haridusministeeriumi algatusel kokkukutsutud koosolekul 3. märtsil 1920. Koosolek peeti Tartus, Ülikooli raamatukogu ruumides. Esimesele koosolekule olid kutsutud Haridusministeeriumi asemik Kristjan Raud, prof. A. R. Cederberg, Tallinna linnaarhivaar O. Greiffenhagen, dotsent J. Uluts, Eesti Rahva Muuseumi esimees M. J. Eisen, muuseumi asjaajaja E. Eisen-schmidt ja muuseumi raamatukoguhoidja J. Muide.

Mainitud koosolekut võiks lugeda Eesti arhiivinduse kõrgema nõuandva organi loomismomendiks, olgugi et kokkukutsujail vast algul päris kindel ei olnud, et mainitud asutis peab ainult arhiiviküsimustega tegemist tegema: asutamiskoosoleku protokollis leidub järgmist: „arvatakse, et komisjon eriti arhiivide alalhoidmise, paigutamise ja korraldamise küsimusi arutama saab, kuna aga raamatukogudesse ja muuseumitesse puutuvad küsimused ainult erakorraliselt tarviduse järele arutusele tulla võivad...“

Komisjoni nimetuses ei valitse täit selgust. Püsivamalt kordub nimetus „Arhiivi komisjon“, kuid ametlikkudes protokollides leidub ka sääraseid nimetusi, nagu „Muinsusvalitsuse arhiivi komisjon“ ja „Eesti Vabariigi arhiivi komisjon“.

„A. K.“ koosseis fikseeritakse esimesel koosolekul järgmiselt: üks Haridusministeeriumi asemik, üks asemik Tartu Ülikooli poolt, üks asemik arhiivide poolt, üks usuteadlane ja üks jurist. Esimeheks valitakse prof. Cederberg, kes püsib sellel kohal „A. K.“ tegevuse lõpetamiseni. Kirjatoimetajaks valitakse esimesel koosolekul Eisenschmidt, kuid alates teisest koosolekust püsib protokollia

kohal Haridusministeeriumi ametnik Malm. „A. K.“ koosseis terve tema tegevuse ajal on järgmine: prof. Cederberg, Haridusministeeriumi esindaja Kr. Raud (esimehe asetäitja), Tallinna linnaarhivaar O. Greiffenhagen; alates 19. maist 1921 — dr. A. Nuth ja alates 20. maist 1921 — Keskarhiivi abijuhataja Fr. Nineve.

Dotsent J. Uluots on osa võtnud ainult kahest koosolekust, samuti ka M. J. Eisen. Ühest koosolekust võttis osa riigisekretär K. Terras. Eesti Rahva Muuseumi tegelased Eisenschmidt ja Muide pole peale esimese ühestki järgnevast koosolekust osa võtnud. „A. K.“ koosolekud peeti kõik peale esimese Tallinnas, Haridusministeeriumi ruumides.

Juba omal esimesel koosolekul seab „A. K.“ omale ülesandeks olla terve riigi arhiivinduse kontrollivaks keskkohaks. Üksikasjaliselt arenes tegelik töö peamiselt kolmes suunas: a) riikliku ajaloolise keskarhiivi loomine Tartus, b) arhivaalide päästmine ja c) ametiasutistest saadavate arhivaalide korraldamine. Kui nende ülesannete juurde arvata ka veel provintsiaalarhiivide asutamise küsimust, millest „A. K.“ koosolekutel kõneldud, siis võiks ütelda, et „A. K.“ on tabanud juba algusest peale kõik need küsimused, mis tänapäevani on püsinud meie arhiivinduses põlevamaina küsimusina.

Peamiseks ülesandeks seadis „A. K.“ endale ajaloolise arhiivi asutamise küsimuse, mille kohta juba algusest peale ei olnud kaht arvamist, et see arhiiv peab Tartus, ülikoolilinnas, asuma <sup>2)</sup>.

A. K. võtab väga aktiivselt osa riikliku keskarhiivi loomisest, nii et suurem osa tema tööst on pühendatud just sellele ülesandele. Minnakse isegi detailidesse — seatakse kokku eelarveid, otsustatakse koosseisude küsimusi, maja kaasuüriliste küsimusi jne. Seatakse kokku ka põhimäärus, kuid sellega ei jõua siiski A. K. lõpule, vaid peab selle ülesande jätma oma järglase, „Arhiivnõukogu“, teostada. A. K. elav osavõtt ajaloolise arhiivi tekkimispäevil oli kindlasti tarvilik, kuna komisjonis tegelasi leidis, kellel oli küllalt huvi asja vastu ja ka tegelikke kogemusi. Hiljemini tekitas aga see komisjoni tungimine ministeeriumile alluva asutise administratiivsetesse korraldustesse teatava konflikti ja see muutus saatuslikuks „Arhiivi komisjonile“.

Teiseks tähtsamaks tegevusalaks võiks lugeda arhivaalide säilitamise küsimust. Hoolitsetakse üksikute arhiivide üleviimise eest Keskarhiivi nüühist Tallinnast, kui ka provintsist (Riigiarhiivi juhataja dr. A. Nuth'i ning Keskarhiivi abijuhataja k. t. Fr. Nineve

---

<sup>2)</sup> Prof. M. J. Eisen kirjutab „A. K.“ 16. nov. 1920: „... Riigiarhiiv tuleb tingimata Tartu asetada, kus teadusmehed teda kõige paremini võivad kasutada“. Selle seisukohaga ühines „A. K.“ (prot. nr. 2 — 18. XI 1920).



revisjonisõit Kuressaarde j. t.). Samuti tuntakse huvi riigiasutistest saadavate arhivaalide vastu. Kuna arhivaalide alalhoidmise küsimus ametasutistes alles võõras, on alguses raskusi asja organiseerimisel. „A. K.“ kodukorra kava Vabariigi Valitsusele esitades kurdab haridusminister: „Arhiivi komisjonile sünnitab seniajani veel suuremaid tõkeid tema olemasolemise mitte teadmine valitsuse ja tema asutuste ringkondades, ning et teda selle asjaolu tõttu küllalt ei respektierita“. Selle kurva nähtuse soovib ministeerium kõrvaldada sellega, et maksma pannaks kindel kord, mis fikseeritud „A. K.“ kodukorras ja millega komisjonile antakse täielik kontrolli-õigus ametlike paberite hävitamisel ametasutiste poolt. See kodukord jäi aga Vabariigi Valitsuse poolt kinnitamata.

Arusaamised komisjoni võimupiiridest ei olnud ministeeriumi juhtivail jõududel ja komisjoni tegelastel täiesti ühesugused. Juba 30. mail 1921 juhib haridusminister tähelepanu asjaolule, et „A. K.“ ei tohiks vahenditult pöörduda ametasutiste poole, vaid ainult ministeeriumi kaudu, samuti ei tohiks „A. K.“ otsuseid teha, mis rahaliste kuludega seotud. Konfliktini viib aga haridusministri abi Fr. Sauer'i järsk resolutsioon „A. K.“ protokollis nr. 10, milles veel kord meelde tuletatakse, et komisjonil õigust ei ole rahalisi väljaminekuid otsustada, pealegi, „kus komisjonil veel seaduslik alus puudub“. Ministri abi keelab edaspidi komisjonil kokku tulemast ilma ministri kirjaliku kutseta.

Järgmine koosolek 29. septembril 1921 (protokoll nr. 11) kujunes Arhiivi komisjoni viimaseks koosolekuks. Otsustatakse protestiks ministri abi resolutsioonile enne mitte kokku tulla, kui arhiivikomisjoni põhimäärus kinnitatud. Komisjoni esimees prof. Cederberg esitab lahkumisteedaande. Otsus tahetakse teatavaks teha Riigivanemale, Haridusministrile, Riigisekretärile ja ka ajalehtedele.

Viimane kavatsus jäi aga teostamata, sest originaalprotokollil leidub pliiatsiga kirjutatud märkus: „ilma ministri korralduseta ei tohi sellest protokollist kellelegi ühtki ära kirja välja anda“.

### **Arhiivnõukogu.**

„Arhiivi Komisjoni“ ebaharilik tegevuse lõpetamine ei avaldanud aga mingit halba tagajärge arhiivinduse arengule. On andmeid, et juba „A. K.“ tegevuse ajal mõtted liikusid seda komisjoni teisiti konstrueerida, andes sellele kindel juriidiline alus ja fikseerides tema võimupiirid<sup>3)</sup>. On tähelepanuväärt, et „A. K.“ lõpetas oma tegevuse

---

<sup>3)</sup> Riigisekretär Karl Terras'elt saadud andmeil oli temal „A. K.“ reformeerimisküsimus juba ammu enne selle komisjoni tegevuse lõpetamist päevakorral. Ka „Arhiivnõukogu“ põhikiri olnud varakult valmis. Nende kavatsustega olnud päri ka „A. K.“ esimees prof. Cederberg.

septembris ja et juba 4. novembril samal aastal (1921) avanes Riigisekretäriil võimalus „Arhiivnõukogu“ põhikirja lõplikult väljatöötatud kujul esitada Vabariigi Valitsusele heakskiitmiseks. Omas seletuskirjas mainib Riigisekretär, et „A. K.“ funktsioonid on oma peale võtnud kaks riiklikku arhiivi Tartus ja Tallinnas ja et seepärast „A. K.“, kui ajutine asutis, tuleb kaotada ja selle asemele peab astuma „Arhiivnõukogu“ nõuandva asutisena arhiivinduse alal asukohaga Riigikantselei juures.

„Arhiivi Komisjoni“ saatuslikuks veaks võiks lugeda seda, et tema ei osanud leida õiget vormi teotsemiseks. Et oma autoriteeti tõsta, tahtis komisjon muutuda juhtivaks organiks. Konflikt ametiasutistega, kes tegude eest ka vastutust peavad kandma, oli paratamatu. „AN“ ei korranud oma eelkäija viga ja seepärast erineb tema juriidiline ilme järsult oma eelkäija omast. „Arhiivnõukogu“ on riikliku arhiivinduse alal kõrgemaks nõuandjaks, mitte aga juhtivaks organiks.

Nagu juba tähendatud, kiitis Vabariigi Valitsus „AN“ põhimääruse heaks 4. novembril 1921 ja otsustas selle esitada Riigikogule kinnitamiseks. „AN“ asus aga juba enne põhimääruse kinnitamist tööle ja esimene koosolek peeti ära Tallinnas Riigikantselei ruumides 29. novembril 1921. Seaduslikku jõusse astus põhimäärus peale kinnitamist Riigikogu poolt 29. septembril 1922 („Riigi Teataja“ 1922, nr. 124). Põhimäärus kinnitati Riigikogu poolt võrdlemisi väikeste muudatustega. Olulisemaks neist osutus vast § 7 ärajätmine, milles kõneldi vahekorras omavalitsusasutistega ja kirikutega. Esitise osa, mis kinnitamata jäi, kõlab järgmiselt: „Arhiivnõukogul on õigus Riigisekretäri nõusolekul omavalitsusasutiste ja kiriklikkude arhiivide järelevaatusi toime panna ning nende arhiivide korraldamiseks tarvilikke instruksioone anda“. Selle osa väljajätmisega olid omavalitsusarhiivid üldisest korraldusest kõrvale jäetud. Tegelikus elus on see raskusi tekitanud. Osaliselt on katsutud tühja kohta täita „AN“ kodukorraga, mis kinnitati 1926. a.

„AN“ põhimäärus on lühike, ainult seitse paragrahvi. Esimene neist määrab ära uue asutise ülesanded: „§ 1. Igasuguste küsimuste lahendamiseks, mis on ühenduses arhiivide korraldamisega, arhiivaalide üleandmisega riigi keskasutistest riigiarhiivi ja riigiarhiivist keskarhiivi, arhiivaalide kogumisega ning arhiivaalide hävitamisega asutatakse riigikantselei juurde arhiivnõukogu“.

„AN“ koosseis määratakse kindlaks järgmiselt: Riigi- ja Keskarhiivi juhatajad; Haridus-, Sise- ja Välisministeeriumilt igaltühelt üks esindaja, üks esindaja Tartu Ülikoolilt ja üks esindaja omavalitsuste arhiivide poolt.

Arhiivnõukogu otsused kinnitab Riigisekretär. „AN“ esimehe ja tema asetäitja nimetab Vabariigi Valitsus.

Isiklik koosseis kujunes esimeseks koosolekuks järgmine: Tartu ülikooli esindaja — prof. A. R. Cederberg, Keskarhiivi abi-juhataja k. t. — Fr. Nineve, Riigiarhiivi juhataja — dr. A. Nuth, Haridusministeeriumilt — Kr. Raud, Siseministeeriumilt — A. Mölder, Välisministeeriumilt — E. Laaman, omavalitsuste arhiivide esindaja — O. Greiffenhagen. Protokolljaks on algusest peale olnud Riigiarhiivi arhivaar J. Elepson.

Esimest koosolekut juhatas Riigisekretär Karl Terras.

Ajajooksul on „AN“ liikmeiks olnud peale eelmainitute järgmised esindajad: Tartu ülikooli poolt P. Treiberg ja J. Uluots, Keskarhiivi poolt — A. Sildnik ja O. Liiv, Riigiarhiivi poolt — dr. A. Nuth ja R. Övel, Siseministeeriumi poolt — Kaiv, Lensomit, Aron, Hendrikson, E. Maddison, T. Tedder, Välisministeeriumi poolt — Bauer, Heidenthal, A. Varma, Haridusministeeriumi poolt — G. Ney, A. Nuth, omavalitsuste arhiivide poolt — T. Laur, dr. P. Johansen.

„Arhiivnõukogu“ praegune koosseis on: esimees — Riigisekretäri abi ja Riigiarhiivi direktor Rich. Övel, Tartu Ülikooli esindaja — prof. J. Uluots, Keskarhiivi juhataja — mag. phil. O. Liiv, Hariduse- ja Sotsiaalministeeriumi esindaja — dr. phil. A. Nuth, Välisministeeriumi esindaja — mag. jur. A. Varma, Kohtuja Siseministeeriumi esindaja — Th. Tedder, omavalitsuste arhiivide esindaja — dr. phil. P. Johansen (Tallinna linnaarhiivi abi-juhataja).

Mis puutub „AN“ töösse, siis on see ajajooksul õige laialdaseks ja mitmekesiseks kujunenud. Esikohal võiks vast mainida tööd „AN“ enda kui ka riiklikkude arhiivide konstrueermise alal. Olgugi, et „AN“ põhimäärus oli nõukogu loomisel kavana juba valmis, tuli „AN“ endal ka põhimääruse lõpliku vastuvõtmiseni Riigikogu poolt selle valminemisele kaasa aidata. Eriti tuli tal seisukoht võtta muudatuste suhtes, mis Riigikogu komisjon tarvilikuks pidas eelnõus kavatseda.

Peale põhimääruse on välja töötatud „AN“ kodukord, mis kinnitatud Vabariigi Valitsuse poolt 6. veebruaril 1925 („Riigi Teataja“ 1925, nr. 25/26). Kodukorras leiab lahendamist nõukogu asjaajamise lähem kord. Ühtlasi on siin sisse võetud ka omavalitsusarhiividega sideme loomise küsimus, mis teatavasti Riigikogu poolt välja jäeti „AN“ põhimäärusest.

„AN“ võib oma töödena ära märkida veel Riigiarhiivi põhimääruse, mis Riigikogu poolt vastu võetud 11. mail 1922 („Riigi Teataja“ 1922, nr. 67), Keskarhiivi põhimääruse, mis Riigikogu poolt vastu võetud 11. mail 1922 (ibid., 1922, nr. 67) ja Keskarhiivi kodukorra. Kõik need tööd on põhjaneva tähtsusega ja nende valmistamine on nõudnud palju energiat. Nende määrustega on loodud

normide kogu, mis on õiguslikuks aluseks meie riiklikule arhiivindusele.

Teiseks oma ulatuselt suuremaks tööks võiks nimetada arhiivaalide vahetamise küsimust Lätiga. See küsimus on olnud aastate jooksul „AN“ töökavas, kuid kurvastusega peab tähendama, et vahekorrad on tänini lahendamata. Mõlemal riigil on vastastikku arhiivaalide asjus nõudmisi. „AN“ on omalt poolt välja töötanud arhiivaalide vahetamise alused, konventsiooni kava, Välisministeeriumi kaudu on teatavaks tehtud meie soov seda küsimust segakomisjonis lähemale kaalumisele võtta. Kuid alles viimasel ajal on Läti poolt jälle selles asjas aktiivsust näidatud ja tahaks uskuda, et küsimus leiab ükskord lahendamist, mis kasuks peaks olema mõlema riigi arhiivindusele.

„AN“ seisukoht arhiivaalide vahetamise asjus on väljendatud 24. septembril 1926 protokollis (nr. 3):

„1. Arhiivaalid, mis Eesti Vabariigi territooriumil tekkinud ja seega temaga orgaaniliselt seotud on, ning üldse kõik arhiivaalid, mis tähendatud territooriumil praegu asuvad, seal hulgas ka seaduslikul teel rahulepingu põhjal Venemaalt toodud — lugeda Eesti Vabariigi omaks.

2. a) Rootsi, kui puht ajalooline arhiiv, ei kuulu jaotamisele;

b) End. Balti Kindralkuberneri ja Liivimaa Kubermangu Valitsuse ja temale allunud asutiste arhiivid jäävad võimalikult tervikuna sinna, kus nad praegu asuvad. Arhiivaalid, mis puudutavad maaalalisi osi, kuuluvad tarbekorral vastastikusele vahetamisele, kui see täh. arhiivide tervikut ei riku.

Märkus: Mõlema Vabariigi Valitsuse vastastikusel kokkuleppel võimaldada ülalmainitud põhimõtetest erandeid teha“.

Samal koosolekul kiitis „AN“ heaks Haridusministeeriumi poolt esitatud põhimõtted:

„1. Üksikasjalise arhiivaalide vahetamise kava töötab välja Eesti-Läti segakomisjon, kaks liiget kummaltki riigilt;

2. Arhiivaalid, mille järele kiire tarvidus ja mille kuuluvuse kohta kahtlust pole, võib enne arhiivaalide vahetamise küsimuse lõplikku lahendamist segakomisjoni kaudu üle anda;

3. Üldiste ja vaieldavate arhiivaalide üleandmise kohta tuleb igal üksikul juhul kokku leppida. Küsimustes, milles komisjon kokkuleppele ei jõua, pöörduvad esindajad motiveeritud ettekandega igauks oma valitsuse poole, kes asja diplomaatilisel teel otsustab;

4. Väljaantavate arhiivaalide korraldamine, pakkimine ja vedu toimetatakse saaja riigi kulul“.

Eeltoodut arvesse võttes peaks küll selge olema, et põhjendamatud on Läti arhiivitegelaste süüdistused meie vastu. Halb on, et

seda veel pealegi välisilma ees tehakse<sup>4)</sup>. „AN“ on ikka heatahtlikult suhtunud küsimuse lahendamisele Lätiga ja oleks ülim aeg siin juba tegeliku töö juurde asuda, sest iga päev venitamist toob asjale ainult kahju.

Provintsiaalarhiivide küsimus on püsivalt seisnud „AN“ päevakorras. Juba septembris 1922 (prot. nr. 5) esines prof. Cederberg pikema referaadiga provintsiaalarhiivide loomise tarvidusest. Kahjuks peab tunnustama, et sellel alal kaugemale ei ole jõutud.

Kui üldisematest küsimustest mainida veel arhiivitegelaste ettevalmistamiseks stipendiumide asutamist, mis põhimõtteliselt otsustatud esmakordselt juba 1922. a., ja arhiivitegelaste puhkuse ja tööaja küsimusi, siis oleks vast „AN“ tähtsamad tegevusalad mainitud.

Vastavalt Riigisekretäri poolt väljatöötatud ja Vabariigi Valitsuse poolt maksmapandud „Riigiasutiste asjaajamise juhtnõuroidele“ on kõik asutised kohustatud nende poolt hävitamisele määratud arhiivade nimestikud saatma läbivaatamiseks „AN“-le. Tegelikult on läbivaatamistööd teinud Tartus Keskarhiiv ja Tallinnas — Riigiarhiiv, nii et see töö ei ole vast nõukogu, kui kollektiivasutise, ülesandeks olnud, küll on aga informatsiooni korras vastavad nimestikud nõukogu koosolekuil ette kantud.

„AN“-ul on palju tulnud tegemist teha ka säärase küsimustega, mis vast otsekohe ei kuulunudki tema ülesannetesse: Keskarhiivi juhataja määramise küsimus, üksikute nõukogu liikmete isiklikud vahekorrad jne. Kõik see on tekitanud palju lahkarvamisi ja nende lahendamine on takistanud positiivset tööd. Võib rõõmuga konstateerida, et praegu on „AN“ sellest ajajärgust välja jõudnud ja ei ole enam väiklasi piasju loovat tööd segamas. Ja tööd Eesti riikliku arhiivinduse alal on veel palju ees.

### Riigiarhiiv.

Riigiarhiivi loomise kohta leidub Ajutise Valitsuse otsuste seas (prot. nr. 24, p. IX — 2. dets. 1918) järgmist: „Arhiv. Otsustatakse riigi arhiivi asutamine ajutiselt siseministri korraldada jätta“. Seda päeva, 2. dets. 1918, võiks Riigiarhiivi asutamispäevaks lugeda.

Siseministeeriumi peale pandud ülesanded seisid peamiselt selles, et korraldama hakata Toompea lossis asuvat end. Eestimaa kubermangu arhiivi, mis oli revolutsioonist jäetud äärmiselt armetusse seisukorda. Arhiivi korraldajaks määrati end. kubermanguvalitsuse amet-

<sup>4)</sup> Vt. H. Bruiningk'i kirjutis „Archivalische Zeitschrift'is“ III F., 3. Bd., 1926: „Das ehemalige Historische Landesarchiv in Riga“; sama autor „Rigasche Rundschau's“ nr. 72, 30. III 1927; N. Busch, Der Verbleib des Rigaer Archivs der schwedischen Generalgouverneure, Baltische Monatsschrift 1927, Juli-August (ilmunud ühtlasi „Archivalische Zeitschrift'is“, III F., 4. Bd.).

nik Joh. Elepson, kellel olid arhiivikorraldus ja laialipaisatud arhivaalide asupaigad enam-vähem teada ja kelle kaasabil võimalus avanes õige palju väärtuslikku ajaloolist arhiivimaterjali päästa.

Kuid ka eestiaegne arhivaalide produktsioon nõudis korraldamist: riigiaparaadi kantseleilist korraldust oli tarvis ühtlustada, oli tarvis luua uued normid vastavalt meie oludele, oli tarvis tasandada teed dokumendi normaalseks rännakuks kantseleist jäädavasse panipaika — arhiivi. Nende küsimuste lahendajaks oli Riigisekretär ja meie näeme, et ka arhiivi organiseerimise küsimus peagi nihkub Siseministeeriumist Riigikantseleisse. Vabariigi Valitsuse otsus 9. veebr. 1921 (prot. nr. 15, p. VI) on järgmine:

„1. Asutada Riigikantselei juures Riigiarhiiv, mille korralduse kohta Riigisekretäril määruseelnõu valmistada.

2. Siseministeeriumi juures asuv end. Eestimaa kubermangu arhiiv üle anda Riigiarhiivile“.

Riigikantselei asus kohe arhiivi ülevõtmisele Siseministeeriumilt ja juba 1. aprillil samal aastal võis Riigiarhiiv Riigikantselei juures oma tegevust alata.

Riigivanema K. Päts'i ettepanekul kinnitab Vabariigi Valitsus 20. apr. 1921 (prot. nr. 36, p. I) Riigiarhiivi esimeseks juhatajaks dr. phil. August Nuth'i.

Siitpeale algavad Riigiarhiivile juriidilise aluse loomise eeltööd ja 4. okt. 1921 esitab Riigisekretär K. Terras Riigivanemale Riigiarhiivi põhimääruse kava ühes seletuskirjaga. Põhimääruse kava kiidetakse Vabariigi Valitsuse poolt heaks 30. nov. 1921 (prot. nr. 103, p. III) ja otsustatakse esitada Riigikogule kinnitamiseks. Muutmatult kinnitab Riigikogu põhimääruse 11. mail 1922 („Riigi Teataja“ 1922, nr. 67).

Seletuskirjas põhikirja juurde ütleb Riigisekretär järgmist:

„Eesti riigis on kaks riiklikku arhiivikeskkohta olemas: Tallinnas — Riigiarhiiv ja Tartus — Keskarhiiv. Esimene neist on riigikeskasutiste jooksvate arhiivide keskkohana mõeldud, teine — ajaloolise arhiivmaterjali keskkohana. Esimene neist asub Riigikantselei juures, teine allub Haridusministeeriumile. Esimese asukohaks on valitud Tallinn — pealinn, kus riigikeskasutised koondatud, teise asukohaks on Tartu — ülikoolilinn, kus arhiiv ülikooli õppejõududele ja üliõpilastele hästi kättesaadav ning kus arhiivi jaoks kohased ruumid olemas.

Mõlemad arhiivid töötavad käsikäes. Riigikeskasutistest koondatakse arhiivimaterjal Riigiarhiivi, kus see 15 aastat alal hoitakse. Riigiarhiivis 15 aastat alalhoitud arhiivimaterjal, mis ajalooliseks tunnustatud, antakse Keskarhiivile üle.

Mõlema arhiivi tegevust ühtlustab Arhiivinõukogu, mis asub Riigikantselei juures.

Riigiarhiivi eriülesandeks on riigiasutiste registratuuride ja jooksva

vate arhiivide korraldamise juhtimine. See ülesanne on iseäranis tähtis. Riigiasutiste registratuuride ja jooksvate arhiivide korraldused on alles ühtlustamata. Töö, mis sellel alal ees seisab, on väga suure ulatusega ning riiklikust seisukohast hädatarvilik“.

Riigiarhiivi ülesandeid käsitlevas paragrahvis leiamegi:

„§ 2. Riigiarhiivi ülesanded on:

1. juhtida ametiasutiste registratuuride ja jooksvate arhiivide korraldamist;

2. koguda arhivaale, mis ametiasutistes viis aastat on seisnud, korraldada neid ja alal hoida, ja

3. üle anda ajaloolisele Keskarhiivile arhivaalid, mis viisteistkümme aastat alal hoitud.

Märkus 1. Üldised määrused ametiasutiste registratuuri- ja arhiivikorralduste kohta kinnitab Vabariigi Valitsus.

Märkus 2: Arhivaalide üleandmise tähtaega pikendatakse:

a) riigikeskasutistest Riigiarhiivi — vastava ministri määramisel, ja  
b) Riigiarhiivist Keskarhiivi — Arhiivinõukogu nõusolekul“.

Kuigi Riigiarhiiv on ette nähtud jooksvate arhiivide keskkohana, on olude sunnil siin siiski ka muud tööd tehtud ja võiks öelda, et see muu töö on moodustanud kaugemalt suurema osa terve tegevusest.

Nagu me juba nägime, moodustas Riigiarhiivi alusvara end. Eestimaa kubermanguvalitsuse arhiiv, mis oli oma endiste peremeeste poolt jäetud äärmiselt armetusse seisukorda: ruumid olid kütmata aastakümnete jooksul, katus lagunenu, mille tõttu arhivaalid niisked ja hävinemas. Ka Saksa okupatsiooniaegsed võimud ei hoolitsenud arhivaalide säilimise eest: arhiiviruumid Toompea lossis oli kavatsatud muuta ohvitseride kasiinoks ja arhivaalid paberimaterjalina ära müüa Türi paberivabrikule<sup>5)</sup>. Selle kavatsuse teostamisel saigi alul suur osa kirjakogusid segi paisatud, ümber paigutatud, hävitatud ja teadmata kuhu ära viidud. Nii jäid kadunuks näiteks suurekaustalised, köidetud kubermanguvalitsuse viimaste aastakümnete arhivaalide üldnimestikud. Tänu rüütelkonna arhivaar Osten-Sacken'i vahelesegamisele suudeti sõjamehi siiski teisele arvamisele viia ja arhiiv otsustati päästa. Tekkis uus kavatsus samades ruumides asutada „Staatsarchiv“, kuid Saksa vägede siinviibimise üürikese aja tõttu ei saadud asuda selle kavatsuse teostamisele.

Eesti võimudele üleantud arhiivimaterjale tuli otsida peale arhiiviruumide veel Toompea lossi tornidest, põõningutelt, keldritest jne., kuhu nad juhuslikult ja hoolimatult olid paisatud. Oli tarvis nad niiske mulla ja prahi alt välja tuua ja korraldama hakata. Kerge ei olnud see töö mitte, kui arvesse võtta seda ümbrust, kus töötada tuli: ruumid olid kütmata (ka Riigiarhiivi ruumid ühes arvatud), sest

<sup>5)</sup> Arhivaar G. Wrangell'i sõnade järgi.

nendes puudus kütmise võimalus. Ametnikel tuli viibida ruumides, kus talvisel ajal temperatuur üle 3—4 kraadi ei tõusnud. Kuid kõigele sellele vaatamata on suudetud töö ära teha ja kõik endise aja pärandus korda seada. Nimestikkudega varustatult on nende aastate jooksul Keskarhiivile üle antud ligi 3000 jooksvat meetrit arhivaale; peale selle „Tallinna Rootsi arhiiv“ — 2<sup>1</sup>/<sub>2</sub> vagunit, üksteist kasti vakuraamatuid ja käesoleval aastal Põhja-Eesti kohta käivaid revisjonikirju — 1402 raamatut.

Ka väljaspool Tallinnat on Riigiarhiivi ametkond kaasa aidanud ajaloolise materjali kogumiseks ja korraldamiseks. 1922. a. pöördus Välisministeerium Riigiarhiivi poole ettepanekuga oma peale võtta korraldustööd Eestit puudutavate arhivaalide kättesaamiseks Venemaalt. Riigiarhiiv kogus andmeid, seadis kokku vastavad nimestikud ja 1922. a. kevadel sõitsid kaks isikut Nõukogude Venesse seda kohta peal korraldama. Töötamiseks Moskvas luba ei antud, kuna Petrogradis lubati ainult Sinodi, Senati ja Kohtupalati arhiivides eraldamistööd teha. Petrogradis töötas Riigiarhiivi abidirektor P. V a n n a r i. Eestisse saabusid need materjalid 1924. a., kokku 23 kasti, mis järgmisel aastal Keskarhiivile üle anti. Kahjuks ei olnud võimalik ka Petrogradis seda tööd lõpuni viia põhjustel, mis mitte Eestist ei sõltunud.

Riigisekretäri ülesandel korraldas Riigiarhiivi juhataja dr. A. N u t h revisjonireise Kuresaarde (1921. a.) ja ka teistesse linnadesse, et selgusele jõuda omavalitsusasutiste arhiivide seisukorra kohta.

Riigiarhiivi peal on tegelikult lasunud ka nimestikkude läbivaatamine, mis saadetakse ametasutiste poolt hävitamisele määratud arhivaalide kohta Arhiivnõukogule. Seni on läbi vaadatud nimestikud ligi 60.000 arhivaali kohta.

Mis puutub eestiaegsete arhivaalide kogumisse, siis on sellel alal võrdlemisi vähe suudetud ära teha. Riigiarhiivis leidub ainult 345,31 jooksvat meetrit Eesti materjali. Võiks nimetada kolme põhjust, miks neid nii vähesel arvul on tulnud: a) ametasutised vajavad veel esialgu materjali, b) ametasutistes ei ole materjalid üleandmiseks valmis (nimestikkudega varustatud jne.) ja c) Riigiarhiiv ei suuda ruumi puudusel kõiki materjale ametasutistelt vastu võtta.

1927. a. korraldatud ankeedi põhjal produtseerivad meie ametasutised aastas: 1. järgu arhivaale — 414,69, 2. järgu — 602,74 ja 3. järgu — 555,88 jooksvat meetrit. Muidugi tuleb neid arve võtta teatavate reservatsioonidega, kuid umbkaudse pildi annavad nad siiski. Kui ametasutised seda tõesti oleks suutnud kõik ära saata, mis ankeedis oli vastatud, siis oleks Riigiarhiivi ruumid juba 1928. a. viimse võimaluseni täidetud olnud.

Riigiarhiivi ruumide laiendamise küsimus on paratamatus, millega peaks tõsiselt arvestama. Senised arhiivi ruumid on ehitatud



kubermangu arhiivi jaoks (aa. 1896—1899) Toompea lossi hoovi põhjapoolsel küljel. Ehitajad pole aga sugugi arvestanud moodsaid nõudeid arhiivihoonete alal. Ruumid on jäetud täiesti ilma kütteta, ventilatsioonita ja ka ilma veevärgita. Ainukeseks voo- ruseks võiks lugeda vast seda, et kivimüürid ja betoonlaed pakuvad küllalist kindlustust tulehädaohu vastu, olgugi, et ka siin mitte kõike ei ole ette nähtud: puuduvad luugid akendel, ukSED on puust ilma katteta jne. Töötamisvõimeliseks muutus arhiiv vast alles siis, kui seal sisse seati keskküte (1925. a.) ja viidi läbi ka mõned tei- sed parandustööd.

Hoone ruumide pindala on 696,456 m<sup>2</sup>, millest Riigiraamatukogu kasutada on antud 164 m<sup>2</sup>. Riiulid on arhiivil 1600 jooksvat meetrit. Sellest on Riigikontrolli ja Riigi Statistika Keskbüroo kasutada 600 jooksvat meetrit.

Ka Arhiivnõukogu on tarvilikuks pidanud tähelepanu juhtida ruumide laiendamise vajalisusele. On esinetud vastavate ettepane- kutega ja eelarvetega ruume laiendada kuni n. n. „Landskrone“ tor- nini, kuid seni on need kavatsused teostamata jäänud krediidi puu- dumisel.

Ka koosseis on Riigiarhiivil niivõrra väikene, et see ei võimalda intensiivsemat tööd. 1926. a. lõpul kustutati Riigiarhiivi juhataja koht ja tema ülesanded pandi Riigisekretäri abi peale. Praegu on koos- seis järgmine: direktor — Rich. Övel, abidirektor — P. Vannari, arhivaar — J. Elpson ja kolm väiksemapalgalist ametnikku. Olgu aga kohe tähendatud, et abidirektor P. Vannari juba aastate jooksul töötab Riigiraamatukogus, mis tarvilikuks on osutunud Riigikantselei tööde seisukohalt. Seega on Riigiarhiiv tegelikult veelgi ühe kvali- fitseeritud tööjõu võrra väiksem.

Mis puutub arhiivi kasustamise, siis langeb ka siin suurem jagu selle osa peale, mis puudutab vanu veneaegseid arhivaale. Kirja- likke teateid on Riigiarhiivi tegevuse aja jooksul välja antud 513, arhi- vaale ametasutistele laenatud 175 korda, genealoogilisteks uurimisteks on vastavaid raamatuid kasustanud 127 isikut kokku 14.694 korda. See arv oleks märksa suurem olnud, kuid arhiivi juhatus oli sunnitud selles eraisikuile takistusi tegema: Riigiarhiivi koosseis kui ka ruumid ei ole vastavalt ettevalmistatud, et teaduslikke uurimisi võimaldada.

### Riigi Keskarhiiv.

Varsti peale Eesti iseseisvumist tekkis soov luua riigi administra- tiivsete ülesannete lahendamiseks sellekohane arhiiv<sup>6)</sup>. Tarve asutise järgi, kes sõja ja rahutuil aegadel laialipaisatud või hävinemise olu-

<sup>6)</sup> Väljavõte Ajutise Valitsuse 2. detsembri 1918. a. koosoleku otsusest (prot. 24, p. IX): ajutiselt siseministri hoolde jätta Riigiarhiivi loomine.

korras viibivaid arhiive, millel oleks Eesti ajaloo jaoks oluline väärtus, koondaks, teaduslikult korraldaks ja tulevaile põlvedele alal hoiaks, tekib alles hiljemini, kui juba möödunud oli sõda ja seega ka raskem pingutuste ajastu riigi loomisel. Siis, kui juba teotses ülikool, kus saadi võimalus rohkem rõhutada teaduse ja kultuurasutiste toetamise vajadust, kasvab ka hool arhiivide saatuse eest. Ühtlasi tuli luua kindlam asupaik Tartu rahulepingu põhjal Venemaalt reevakueeritavaile arhiivele. Selles mõttes kutsutigi kokku Haridusministeeriumi algatusel asutatava arhiivikomisjoni koosolek Tartu 3. märtsil 1920. Sel koosolekul otsustati valida loodava ajaloolise riikliku arhiivi asukohaks Tartu, kus juba asus ülikool ja raamatukogud, mille lähedust täiesti õieti loeti arhiivile tulevat suureks kasuks; teiselt poolt arvestati ka asjaolu, et ülikooli õppejõud ja üliõpilased saaks arhiivi niiviisi kergemini kasustada.

Kuigi Keskarhiivi asutamise eellugu ulatub 1919. aastasse ja 1920. a. arhiivkomisjon peamiselt arutab Keskarhiivi asutamise seotud asjaolusid, võime Keskarhiivi tegeliku teotsemise algusajaks pidada maikuud 1921. Varemini oli küll Ühiselumaja kolmandal korral mõni ruum arhiivi jaoks, hakati nõutama inventari arhiivi tarbeks ja ülikooli arhiivi korraldas mõni isik, kuid siiski ei olnud tegevus veel täiesti alanud. Maikuu 1921 palgati Keskarhiivi teenistusse esimesed ametnikud, nimelt varemini Venemaal arhiivinduse alal eduga tegelenud F. r. N i n e v e<sup>7)</sup> abijuhataja k. t., kes hiljemini volituse

---

<sup>7)</sup> Friedrich Ado poeg Nineve on sündinud 18. augustil (v. k. j.) 1857 Vana-Võidu mõisas Viljandimaal. Saanud alghariduse Tartus vene eraalgkoolis, Rannu kihelkonnakoolis ja Peterburis, teenib ta aastail 1874—1910 Mereministeeriumis mitmesugustes ametites, 1898. a. peale olles tegevuses ministeeriumi arhiivis (arhiivi abijuhatajana). Ministeeriumi teadusliku osakonna (1908. a. peale Mereväe Kindralstaap) ülesandel töötab ta a. 1889 ja 1890 ministeeriumi keskarhiivis, kogudes materjale ministeeriumi reformeerimise tarbeks. 1894. a. peale oli N. ühtlasi ajakirja „Морской Сборникъ“ toimetuse asjaajajaks ja kontori juhatajaks ja samast aastast alates kaastööliseks Venemaa laevastiku ajaloo koostamise komisjonis. Arhivaari erihariduse omandas N. aa. 1898—1901 Keiserlikus Peterburi Arkeoloogia Instituudis, lõpetades seal kursuse instituudi kaastöölise-liikme kutsega ja arkeoloog-arhivisti nimetusega. 1910. a. erus N. riigiteenistusest, tõustes siin tõsise riiginõuniku astmesse. Vabatahtliku erumise põhjuseks oli asjaolu, et N.-le kui talupojaseisusest isikule oli tõus kõrgematesse ametitesse võimatu ja et sellest talle ette teatati. Koos insener J. Russwurm'iga asus ta arhiivide ehitamisele ja tehnilisele sisustamisele, milleks avati oma kontor. Ilmasõja tõttu varises aga ettevõtte kokku. N. kavandite järgi on viidud läbi Mereministeeriumi arhiivi ümberehitus ja alustati Peterburi linnavalitsuse arhiivhoone ehitamist; 1914. a. alustati N. kava alusel ja isiklikul juhatusel Moskvast kuulsas Lefort'i lossis Peastaabi arhiivi sisseseadmist, millise töö katkestas ilmasõda. Kolm suve enne sõda töötas N. järjesti Riia arhiivides, kus plaanitses ümberkorraldamist. Peale revolutsiooni puhkemist töötas N. augustikuust 1917 alates kuni detsembrini 1918 Pjatigorskis ühe riikliku asutise varustusvalitsuses, mis

sai toimida ka Keskarhiivi juhataja k. t.-na, ja P. A. Brandt ajutiseks tööjõuks. Süiski jäi prof. A. R. Cederberg, kel meie riikliku arhiivinduse loomisel suured teened, kui arhiivikomisjoni esimees, esialgu veel arhiivi peajuhiks, nagu ta seda oli olnud arhiivi asutamisel. Juba 1920. a. ja 1921. a. esimesel poolel koondati Tartu mitmesugused arhivaalid, nende seas ka osa Liivimaa kubermanguvalitsusest, ning teised Venemaalt reevakueeritud arhiivid. Nendele järgneb pea ka endise Eestimaa rüütelkonna arhiiv, mis ajaloolise väärtuse ja eakuse suhtes moodustab koos Liivimaa ja Eestimaa rootsiaegsete kindralkuberneride arhiividega Keskarhiivi ühe tähtsama osa. Kohapeal ees asunud ülikooli arhiivi osaga moodustasid need mainitud arhiivid juba koguka hulga.

Kuigi Haridusministeeriumi korralduses 3. jaanuarist 1921 figureerib alluvana teaduse- ja kunstiosakonnale ka Keskarhiiv, asub ta, nagu nägime, tegevusse alles maikuus sel aastal. Seadusliku aluse sai Keskarhiiv Riigikogu poolt 11. mail 1922 vastuvõetud Keskarhiivi põhimäärusega („Riigi Teataja“ 1922, nr. 67), kuna seesmine töökord fikseeriti esialgu ajutises kodukorras, mille hiljemini asendas 18. aprillil 1928 haridusministri poolt kinnitatud kodukord. Põhimäärus seab Keskarhiivi ülesandeks vastu võtta Riigiarhiivilt, kor-

likvideeriti enamlaste poolt. Peale Põhja-Kaukaasia vallutamist Vabatahtliku (Denikini) armee poolt oli N. jaan. 1919 kuni maini 1920 Kaukaasia mineraalvete raiooniülema sekretäriks, ühtlasi majandusliku komitee esimehiks ja mobiliseeritute ajapikenduse komisjoni asjadevalitsejaks. Kodumaale jõudnud, oli N. 1. novembrist 1920 kuni 15. maini 1921 Tartu ülikooli arhiivi korraldamas, 16. maist s. a. arvates määrati ta Riigi Keskarhiivi abijuhataja k. t., täites ühtlasi ka Keskarhiivi juhataja ülesandeid 26. V 1921 kuni 1. I 1922 tegelikult ning 1. I 1922 kuni 1. VI 1922 ametlikult. Riigi Keskarhiivi teenistusest lahkus N. omal palvel arvates 1. VII 1925. N. suri Tartus 21. IV 1929. Keskarhiivi loomisel ja esialgsel korraldamisel on N.-l suuri teeneid. — Temalt on ilmunud mõningaid arhiivialalisi küsimusi puudutavaid raamatuid ja artikleid ka trükis; neist mainigem ta tööd Mereministeeriumi arhiivi üle, edasi referaati XV ülevenemaalisel arkeoloogilisel kongressil Nõvgorodis 1911. Mereministeeriumis töötamise ajast on pärit „Краткая история (Памятка) С. Петербургскихъ лодмановъ къ ихъ 200-лѣтнему юбилею“; tema koostöötamisest ins. Russwurmiga on nähtavasti põhjustatud raamat: „Сооружение и оборудование архивовъ по системѣ археолога-архивиста Ф. А. Ниневе и инженера-технолога И. К. Руссурмъ“ (Moskva 1912). Ka väärib mainimist ta kirjutis „Ecole des chartes Parisiis“ (Ajalooline Ajakiri 1927, nr. 3). Tema töö „Критическій отзывъ Ф. А. Ниневе по поводу реферата А. И. Лебедева „Дѣлопроизводство въ учрежденіяхъ, какъ базисъ архивной работы“ (Moskva 1914) leidis suuremat tähelepanu ja Moskva Arkeoloogia Instituut valis N. oma tõsiseks liikmeks, trükkides ta raamatu ja esinedes ettepanekuga komandeerida N. välismaale. Keiserliku Sõjaväe Ajaloo Seltsi, kelle liikmeks N. oli, eestkostmisel sai N. mainitud raamatu eest Püha Vladimiri ordu 3. järgu aumärgi. Peale mainitud seltside oli N. muudegi teadusliikude ühingute ja komisjonide liikmeks.

raldada ja alal hoida kõik Eesti Vabariigi päralt olevad aktid ja dokumendid, millel on ajalooline tähtsus ja mis Riigiarhiivis 15 aastat alal hoitud (§ 1). Samuti võidakse Keskarhiivi, ka ostu ning ärakirjade vahetuse teel, omanduseks või hoiule võtta ajalooliselt väärtuslikke dokumente ja akte kogukondlikkude, kiriklikkude ja teiste asutiste nagu eraseltside, -liitude, ühingute ja isikute käest (§ 3 ja märkus). Kooskõlas põhimäärusega või otse selle alusel jagab Keskarhiivi kodukord Keskarhiivi koostuvaks kolmest osakonnast: ajaloolisest (kõik arhivaalid kuni 1710. a. ja rüütelkondade arhiivid), administratiivsest (vene- ja eestiaegsed valitsusasutiste arhivaalid) ja kohtu osakonnast (vene- ja eestiaegsed kohtuasutiste arhivaalid). Keskarhiivi ametkond, mis möödunud tegevusaastate jooksul arvulises mõttes läbi teinud mitmeid muudatusi, määrati kindlaks kodukorra läbi. 10. jaanuariks 1930 oli arhiivis tegevuses ühes vanema kantselei-ametnikuga, raamatuköitjaga, ajutiste tööjõududega (kelle arv sõltub lubatud krediitide suurusest) ja ülemääraliste teenijatega 23 isikut. Neist kodukorra järgi loetakse alalise Keskarhiivi ametkonda: juhataja (kohustetäitjaks 1. oktoobrist 1929 mag. phil. O. Liiv), abijuhataja, ühtlasi ka ühe osakonna juhataja (cand. hist. A. Sildnik, juhataja k. t. 1. juunist 1922 kuni 1. oktoobrini 1927, mil ta määratud abijuhatajaks, täites ühtlasi juhataja kohustetäitja ülesandeid kuni 1. oktoobrini 1929), kaks osakonna juhatajat (vanema ajaloolise osakonna juhataja A. Perandi ja kohtu osakonna juhataja M. Alev), vanem assistent (mag. phil. V. Ederberg), sekretär (A. Päss), kolm arhiiviametnikku (M. Parts, H. Treial ja L. Niggol); peale selle kantseleiametnik (E. Soom) ja köitja (H. Rammo).

Praegune kodukord näeb ette juhataja juures nõuandva organina Keskarhiivi nõukogu, kes tähtsamate asjade puhul avaldab oma arvamist. Ettenähtud tööjaotus ja korraldamise juhtimise kord eeldab vastutavamate ametnikkude teaduslikku erialalist huvi ja plaanikindlat süvenemist vastavate arhiivimaterjalide tundmaõpil. Et Keskarhiiv oma iseloomult on teaduslikkude ülesannetega asutis, siis tuleb erilist rõhku panna teadusliku uurimise soodustamisele. Selleks on Keskarhiivil oma erilised uurijaile määratud ruumid ja raamatukogu; ajaliselt on püütud sel viisil kasustajaile vastu tulla, et uurimine on võimaldatud peale ametliku tööaja ka õhtupooliti (kell 18:st kella 20:ni). Teadete saamiseks ja uurimiseks võib kohapeal tarvitada arhivaale kuni 1889. aastani. Hilisemaist aastaist võib maksvate seaduste alusel asjatoimetusest ärakirju välja anda ainult asjaosalistele, või nende volinikele ja isikuile, kes esitavad tõendid, et palutud ärakirjad on vajalikud nende õiguste tõendamiseks või kaitsmiseks. Peale selle võib uurijaile üksikuil juhtudel võimaldada arhivaalide tarvitamist peale 1889. a. sellekohase kirjaliku sooviavaldise järele, kui on selge, et uurija neid materjale kasustab teaduslikus käsitluses või

kui mõni asutis vajab neid omas tegelikus asjaajamises. Sellega on püütud kõrvaldada juhud, kus hilisemat arhiiviametnikku kasustatakse mingi poliitilise kombinatsiooni toetamiseks või isiku haavamise tarbeks. Teadusliku materjali korraldajana, hoidjana ja kasustamiseks andjana peab Keskarhiiv asuma erapooletul, põhimäärusest etteдикteeritud alusel. Keskarhiivi huvi teaduslike küsimuste vastu ilmestab asjaolu, et arhiiviteaduslike küsimuste selgitamiseks ja lahendamiseks korraldab Keskarhiivi juhataja vastavaid ettekandekoosolekuid (kodukord, § 13).

On arusaadav, et korraldamise intensiivsus ja edukus sõltub arhiivis suuresti ruumilistest tingimustest, mis määravad arhivaalide korraldatult ülesseadmise võimaluse ulatuslikkuse. Ruumide mõttes on Keskarhiivil aastate kestes olnud mitmeid raskusi. Kui arhiivikomisjon 18. novembril 1920, nii siis enne arhiivitöö tegelikkude algust, vaatas üle Keskarhiivi tulevase ruume, oli arhivaalide mahutamiseks endise Ühiselumaja kolmandal korral ainult kuus ruumi. Ka muude tehnilise iseloomuga asjaolude tõttu oli esialgne korraldustöö õige vaevarikas. Kuid juba 1921. a. jooksul saadi Ülikooli Valitsuselt Keskarhiivi alla kogu kolmas kord, ja järgnevalt, 1922. ja 1923., aastail anti Keskarhiivile maja teine kord ning osa neljandast. Hiljemini saadi ka esimene kord Keskarhiivi kasustusse, kusjuures Haridusministeeriumi ja Ülikooli Valitsuse vastava kokkuleppe tõttu terve kõne all oleva neljakordse hoone valitsemine jäi Keskarhiivi hoolde. Praegu asub ülikooli asutistest ainult veel meteoroloogia observatoorium hoone neljandal korral, võttes sellest suurema osa oma alla, ja keldrikorral on mõned elukorterid veel ülikooliteenijate kasutada. Aastate jooksul on ka riulite hankimise küsimusest õieti rahuldaval määral üle saadud: 1928./29. eelarveaasta lõpuni suudeti arhiivile muretseda 895 riulit, mis võimaldavad asetada endile arhivaale umbes 14.400 jooksva meetri ulatuses. Seejuures võiks tähendada, et asetamisviis Keskarhiivis on kahesugune: arhivaalide parema säilitamise mõttes asetatakse toimikud riulitel lamavasse seisundis, kuna raamatud asuvad püstseisundis. See tingib ka kahesuguse riulitesüsteemi, millele lisanduvad veel erilised riulid raamatukogu, kaartide j. m. jaoks.

Et praegune Keskarhiivi hoone omal ajal ehitati sootu teiseks otstarbeks, ei vasta ta loomulikult mitmeti nõudeile, milliseid olevikus seatakse arhiivihoonestikule. Tulekindluse ja raskuskande suhtes ei ole hoone võib-olla iseäranis kindel, samuti ei ole arhiivi laduruumidena kasustatavad võrdlemisi kitsad ruumid — endised üliõpilaste toad — küllalt kohased. Aastate jooksul on hoonet siiski võimaluse määral mitmesuguste remontide teel kindlustatud, et moodustada väärilisem panipaik meie ajaloo riiklikule raudvarale. On suurendatud vaheseinte lõhkumise kaudu osa ruume, tulekaitse mõt-

tes muretsetud kindlustust hoonele nii seesmiselt kui ka väliselt, asetatud ruumidele rauduksi ja -luuke jne. Oma asendi tõttu eraldatud teistest elumajadest, suudab praegune hoone, kõiki eelmainitud asjaolusid arvestades, loodetavasti siiski temale määratud ülesannet täita.

Juba 1920. a. asusid Ühiselumaja ruumides osa Liivimaa kubermanguvalitsuse arhiivi, Tartu Ülikooli arhiivi (umbes 272 jooksvat meetrit)<sup>8)</sup> ning teiste asutiste arhivaale; neile veel enne Keskarihiivi tegevusse astumist lisandus Liivi rootsiaegne kindralkubernereri arhiiv, mis oli reevakueeritud Nõukogude-Venest Tallinna ja mis kiires korras toodi 1921. a. algupoolel Tartu üle (viimane arhiiv võtab oma alla umbes 108 jooksvat meetrit). Samal 1921. a. jõuti koondada Tartu Eestimaa rootsiaegne kindralkubernereri arhiiv, osa Saaremaa rüütelkonna arhiivist (umbes 50 jooksvat meetrit, teine osa sellest on veel praegugi Kuressaares Saare maavalitsuse hoole all), Riias Läti riigiarhiivist Lõuna-Eesti kirikuraamatud (30 jooksvat meetrit umbkaudu), samuti Riias Tartu ja Pärnu maa-, kreisi- ja kihelkonnakohtute arhiivid ja Riia ringkonnakohtu arhiiv, ning veel teised. Järgmisel, 1922., aastal arhiivide koondamine jätkub veel intensiivsemalt; juurdetulnud arhiivist oleks eriti mainitav Eestimaa kubermanguvalitsuse arhiiv umbes 1250 jooksva meetri ulatuses. Hoogus koondamine jätkub ka aastail 1923, 1924 ja lõpeb 1925, mil arhivaalide juurdevool juba oluliselt väheneb. Üksikud arhiivide ületoomised Tartu on aset leidnud ka viimaseil aastail: veel 1929. a. detsembris jõudsid Nõukogude-Venest päralt omal ajal Venemaale evakueeritud mitmesugustest arhiividest 56 kasti arhivaale. 1928/1929. eelarveaasta lõpuks oli Keskarihiivi koondatud umbes 10 000 jooksvat meetrit arhivaale. Loomulikult sündis nende koondatavate arhivaalide süstemaatiline ülesseadmine ja korraldamine veidi aeglasemalt. Esimese järjekindlama ja põhjalikuma korraldamise osaliseks saab Tartu ülikooli arhiiv, millele alustatakse valmistama nimestikku juba 1921. a.<sup>9)</sup> Tartu ülikoolile järgneb korraldamise mõttes Riia ringkonnakohtu arhiiv, kuna 1922. a. peale korraldamisele ja nimestikkude valmistamisele pühendatakse juba rohkem tähelepanu. Teatava osa Keskarihiivis töötava personaali tegevusest on 1922. a. peale nõudnud ka arhivaalide puhastamine tolmust. Puhastamise kõrval on tulnud ka reparaerida ja kõita mitmeid hävimise seisundis või kannatanud

---

<sup>8)</sup> Siin esitatud arvudest on, mõned toodud Keskarihiivi abijuhataja A. Sildniku vastava aruande põhjal.

<sup>9)</sup> Ülikooli arhiivi esialgne korraldamine algab ülikooli peahoones juba 1. novembril 1920, mis ajast kuni 15. maini 1921. a. seal tunnikaupa töötab Keskarihiivi esimene juhataja k. t. Fr. Nineve. Ühiselumajas hakkab ülikooli kuul ülikooliarhiivi osa korraldama 1. veebruaril 1921 üliõpilane P. Brandt. Vt. lähemalt Nineve isiklik akt Keskarihiivis ja prof. A. R. Cederbergi kirjad Haridusministeeriumi arhiivis.

arhivaale, kaarte ja raamatuid, ühtlasi on kuivatatud niiskunud toimetajaid ja dokumente. Arhivaalide suurema kaitse mõttes on paljudele neile oma kaitja poolt pappkaaned valmistatud.

Korraldamise kõrval tuleks veel mainida Lätil arhivaalide eraldamise tööd. Alusel, et mõlemad riigid, nii Läti kui Eesti, vahetavad vastastikku teineteise maa-alasse puutuvaid administratiivse väärtusega arhivaale, on Keskarhiivis see eraldamise töö Läti saadiku vastavate kirjalikkude nõuete alusel alanud juba 1922. a., kestes kord kiiremas kord aeglasemas tempos kuni 1927. a., mil töö suurema osa läbiviimisel katkestati eraldamine ja nimestikkude valmistamine ja tööjõud viidi mõnele teisele korraldamistööle. 1922. a. kuni 1927. a. suudeti eraldada Lätil kuuluvad arhivaalid peamiselt Balti kindralkubernerite ja Liivimaa kubermanguvalitsuse arhiives, samuti valmistada suuremale osale neist nimistud (osalt küll ainult numeratsiooni osutuvad nimistud). Et see töö ajuti mõnede tingimuste tõttu sündis suure kiirusega, nõuavad mõned Lätil eraldatud arhivaalide osad veel kontrollimist; kuid juba praegu on võimalik, kui vastav vahe-tamiskonventsioon sõlmitakse, osa arhivaale peatselt üle anda. Eraldada jäävad veel mõned arhiivid, nagu Riia Õppekonna kuraatori arhiiv j. t.

Uurijate poolt võib märgata kestva huvi kasvamist Keskarhiivis säilivate ajalooliste varade vastu. Kui 1922. a. uurijaid oli suhteliselt vähe, siis 1928/1929. eelarve-aastal on uurimas käidud juba 1860 korda. Suuremal määral köidab uurijate tähelepanu vanem ajalooline osakond, kuid ka administratiivse ja kohtuosakonna arhivaalide suhtes ilmutatakse ikka enam ja enam huvi. Kodumaalastest uurijate pere moodustub oluliselt ülikooli õppejõududest ning üliõpilastest, kuid ei puudu uurijad ka mujalt. Välismaalastest tunnevad eriti rootslased huvi rootsiaegsete Eesti ja Liivi kindralkubernerite arhiivide vastu; ka Soomest, Saksamaalt, Taanist ja Lätist on uurijaid viibinud töötamiseks Keskarhiivis. Elavat kasustamist leiavad uurijate poolt Eesti-maa rüütelkonna arhiivi aineistik, kirikuraamatud ja visitatsiooni protokollid, revisjonilehed, vakuraamatud ja ülikooli arhiiv. Uurijate rahuldamise kõrval on Keskarhiivi tähtsaks ülesandeks rahuldada riigiasutiste ja kohtute mitmesuguseid nõudeid arhivaalide kasustamiseks laenutamise alal kui ka teadete saamise soove. Need nõudmised ja soovid rohkenevad aja jooksul ja Keskarhiivi ekspeditsiooni toimivail ametnikel kasvab ühes sellega töö enam komplitseerituks ja vastutusrikkamaks. Rohke on ka eraisikute poolt nõutav kinnitatud ära kirjade, teatiste ja tõendite arv.

Teaduslikul alal on Keskarhiiv seni tegelenud arhiivialaliste ja üksikute ajalooliste teaduslike ettekannete korraldamisega oma ruumes järjekindlalt peetavail kõnekoosolekuil. Kuigi ettekannete arv ei määra veel nende tihedust ja alatist väärtuslikkust, mainitagu

siiski, et 1923. a. neid peeti 7 ning 1928/1929. a. 14. Arhiivi populariseerimist ning arhivaalide tutvustamist rahvale on teostatud näituste kaudu. Esimene seesugune näitus, mille mõtte algatajaks oli arhiivinäituskogu, korraldati 1928. a. suvel Keskarhiivi poolt üheskoos teiste Tartu teaduslike asutistega ja pidi andma ülevaate ning ettekujutise arhiivis sisalduvast huvitavast ainekust, ühtlasi juhtima rahva tähelepanu Keskarhiivile. Teine näitus 1929. a. suvel ühenduses Rootsi kuninga külaskäiguga Eestisse kujunes rootsiaegsete arhivaalide valimiku näituseks.

Suurema osa veneaegsete arhivaalide Keskarhiivi koondamisega avaneb Keskarhiivil avaram võimalus asuda nende kogutud arhiivainete süstemaatilisele korraldamisele. Seejuures on teadusliku korraldamistöö aluseks provenientsiprintsiip, mis omandab arhiiviteoreetiliselt kindlama väljakujundamise alles XIX sajandi lõpul, kuid on lühikese ajaga võetud peaaegu kõigi kultuurimaade arhiivide korraldamise aluseks kas juba tegelikult või vähemalt põhimõtteliselt. Provenientsiprintsiip näeb ette arhiivide korraldamise arhiivi omaaegsest algupärasest korrast sõltuvalt, et siis selle korraldamissüsteemi kaudu jõuda paremale selgusele ka selle asutise tegevuse iseloomu ja ülesannete kohta, mis moodustas antud arhiivi. Praegusel silmapilgul on käimas põhjalikum inventeerimistöö ja ettevalmistused selleks mõne arhiivi alal (näit. Saaremaa rüütelkonna arhiiv, Tartu ülikooli arhiiv), kusjuures tulevikus peaks arvesse tulema niisugused suured, kuid vajalikud tööd, nagu seda on Eestimaa rüütelkonna, rootsiaegse Eestimaa kindralkuberneri arhiivi ja mitmete teiste inventeerimine. Ühtlasi jätkub nimestikkude valmistamine mõnedele arhiividele administratiiv- ja kohtute osakonnas. Arhiivide üksikasjalisem korraldamine ja nendest nimestikkude valmistamine, sõltudes oma intensiivsuse suhtes asjaolust, millises ulatuses suudab Keskarhiiv ametisse võtta tööjõude, peab kujunema Keskarhiivile tulevikus samuti esmajärgulise tähtsusega ülesandeks.

Olles ärahindamatu väärtusega ajaloolise tooresainestiku alalhoidjaks ja korraldajaks, peab Keskarhiiv lugema tarvilikuks võimaluse määral avastada seda materjali ka laiemaile hulkadele. Selle ülesande täitmiseks kavatseb Keskarhiiv tulevikus hakata välja andma Keskarhiivi toimetisi (publikatsioonide)<sup>10)</sup>. Uurijaile vastutulemiseks kui ka tegeliku ekspeditsioonitöö kiiremaks ja hõlpsamaks toimetamiseks on Keskarhiivil ühtlasi kavatsusel vastavate summade saamisel sisse seada fotostaadikabinett.

Ülikoolilinnas asuva Keskarhiivi kui ka uurijate huvides on, et arhiiv asuks võimalikult lähedasse töökontakti teiste kohalikkude

<sup>10)</sup> Nende publikatsioonide laadist ja ilmuniskavast vt. lähemalt O. Liivi ja N. Treumuthi kirjutises allikpublikatsioonide kohta käesolevas „Ajaloolise Ajakirja“ numbris.



vastavasuunaliste teaduslike asutistega, kõige pealt Tartu ülikooliga, tema raamatukoguga ja samuti teiste omavalitsuse-, kui ka eraasutiste arhiivide ning raamatukogudega. Keskarhiiv püüab võimaluse piires vastu tulla ülikoolile ajaloo abiteaduste õpetamise arendamisel, avades soovijaile uurimiseks ja harjutamiseks oma kogud. Teatav arv vanemaid ajalooüliõpilasi leiab tasuta praktiseerimise võimalust Keskarhiivis. Niiviisi kavatseb arhiiv jõudumööda toetada Eesti arhiivindust sellega, et ta katsub sellele alale anda enam-vähem arhiivide korraldamise probleeme nii tegelikult kui teoreetiliselt tundvaid isikuid. Iseäranis lähedane koostöö seob Keskarhiivi Tallinnas asuva Riigiarhiiviga ja teiste kodumaa ning välismaa arhiividega kontakti pidamine kuulub samuti Keskarhiivi ülesannetesse. Eriti tuleksid arvesse need välismaa arhiivid, kus on leida meie kodumaa ajalugu valgustavat dokumendistikku (Rootsi, Läti, Nõukogude Vene, Soome, Taani, Saksa).

Aasta-aastalt suureneb Keskarhiivi tegevus, paisuvad ülesanded, töö süvendub ja selle kaudu ka tihestub. Keskarhiivil lasub kohustus täita oma osa meie riigiparatuuris teadusliku asutisena, ainestiku-, nõu- ja abiandjana nii asutistele kui eraisikuile. Iga aastaga avardub ühendus riigiasutistega, kes vajavad mitmesuguseid andmeid. Juba praegu teenib ekspeditsioon Keskarhiivis väga olulisel määral riigiasutisi. Mida rohkem õpitakse tundma Keskarhiivi ülesandeid ja temas säilivaid arhiivivaru, seda suuremaks muutub kahtlemata tema kasustamine tegeliku elu poolt. Aja jooksul õpitakse hindama meilgi rahva seas, juhtivais ringes kui ka mujal, arhiivide õiget tähtsust kulturasutistena, ja see tundmaõppimine kaotab vaate, et arhiiv määratud on vaid mingiks kolikambriks või vanapaberilaoks, mis võib seista või olla, kuidas ta on, ilma et temast oleks suuremat kasu. Kaotada see arusaamatus just arhiivide töö arendamise kaudu on kõikide meie arhivaaride kollektiivne ülesanne.

### **Perekonnaseisuaktide arhiiv<sup>11)</sup>.**

Kohtu- ja Siseministeeriumi administratiivosakonna juures asuv perekonnaseisuaktide arhiiv teotseb Riigikogu poolt 12. novembril 1925 vastuvõetud perekonnaseisu-seaduse („Riigi Teataja“ 1925, nr. 191—192) alusel alates 1. juulist 1926. Perekonnaseisu-aktide arhiivi kuuluvad perekonnaseisu endised arhiivid peale nende, mis asuvad vaimulikkude juures, kes täidavad perekonnaseisu ametniku ülesandeid; samuti kõik peale 30. juuni 1926 perekonnaseisu ametnikkude poolt registreeritud sündide, abiellumise ja surma juhtude aktiraamatute teised eksemplarid, mis saadetakse arhiivi hoiule iga aasta lõpul. Endiste perekonnaseisu arhiivide all mõistetakse Vene seisuste seaduse (Vene Seaduste Kogu, IX köide) ja Vene heakorra ja julge-

<sup>11)</sup> Perekonnaseisuaktide arhiivi juhataja T. Tedderi andmeil.

oleku seaduse (ibid., XIV, 1916. a. väljaanne) põhjal kuni 1. juulini 1926 peetud perekonnaseisu puutuvad raamatud ja nende ära kirjad. Kuni mainitud tähtajani olid õigustatud ja kohustatud perekonnaseisu muudatusi registreerima usuühingute ja koguduste vaimulikud (apostliku õigeusu, ev.-luteriusu j. t.).

Perekonnaseisu-aktide arhiiv on oma iseloomult administratiivne arhiiv. Seetõttu on siseministri vastavate juhtnööride ja käsikirjade alusel perekonnaseisu-aktide arhiivi ülesandeks: perekonnaseisu-aktide arhiivi korraldamine, arhivaalide põhjal tunnistuste, õienduste ja teadete väljaandmine, arhivaalidesse (meetrika ja aktiraamatutesse) igasuguste täienduste ja märkuste tegemine abielulahutuste, seadustamiste, adopteerimiste jne. puhul, perekonnaseisu ametnik-vaimulikude registreerimine, perekonnaseisu asjus tarvilikkude juhatuste andmine ja perekonnaseisu ametnikkude tegevuse järelevalve ning ametnikkude varustamine registreerimiseks tarvilikkude raamatute ja plankettidega.

Oma tegevuse algusest peale on antud välja väga palju väljavõtteid sünni, abielu ja surma kohta, perekonna üle teatiseid jne. Asutised ja eraisikud on arhiivi kasustanud seesuguste andmete saamiseks haruldaselt elavalt, mida tõendab väljaantud tunnistuste arv. 1. juulist 1926 kuni 1. jaanuarini 1930 tõuseb see arv kuni 15472:ni. Iga aasta näitab see arv suurt tõusu, viimastel kuudel isegi ligi 100%. Arhiiv asub Kohtu- ja Siseministeeriumis ühes suuremas eraldatud toas. Arhivaale oli 1. jaanuaril 1930 koondatud umbes 182 jooksvat meetrit. Neist oli saadud konsistooriumilt üle 69 meetri, apostliku õigeusu sinodilt 5,34 m., Lätist apostliku õigeusu sinodilt umbes 9 m., Venemaalt 17,4 m., ev.-luteriusu üksikult kogudustelt üle 20 m., apostliku õigeusu üksikutelt kogudustelt 27 m. 17 sent., teistelt usuühingult (lahkusulistelt, rooma-katoliku, juudi kog.) umbes 5,7 m.; ning lõpuks moodustavad 1. juulist 1926 peale peetavad sünni, abielu ja surma registre teised eksemplarid praegu ise juba üle 21 jooksva meetri. Kuigi Perekonnaseisu-aktide arhiiv omalt iseloomult on administratiivsete ülesannetega arhiiv, leidub temas siiski ka vanemaid, rootsiaegseid kirikuraamatuid Põhja-Eestist, mis tähtsad on peamiselt ajaloolise ja geneoloogilise ainekliku suhtes ja mis tuleksid liita Tartu Keskarihiivis asuvate Lõuna-Eesti kirikuraamatutega, et niiviisi moodustades ühise terviku paremini teenida uurijate huve. Et ka Põhja-Eesti revisjonikirjade asukohaks nüüd on määratud Keskarihiiv, siis tuleks seda enam rõhutada seesuguse koondamise otsustarbekohasust. Võib-olla ei tule see küll kasuks Perekonnaseisu-aktide arhiivis teadusliku uurimise soodustamisele, kuid Keskarihiivis avaneb olude tõttu uurijaile märksa avaram võimalus selle materjali kasutamiseks. Praegu kuuluvad Perekonnaseisuarhiivi personali ühes juhatajaga (T. Tedder) ja ajutiste tööjõududega 7 isikut.

## Vabadussõja Ajaloo Komitee Arhiivi tegevusest <sup>12)</sup>.

Vabadussõja Ajaloo Komiteele pandi alus Vabariigi Valitsuse poolt 16. VI 1926 vastuvõetud seadlusega, mille §§ 7 ja 8 hiljemini täiendati Vabariigi Valitsuse otsusega 3. VII 1928 („Riigi Teataja“ 1926, nr. 57, 1928, nr. 58). Komitee koostub juhatajast, kes on tegevuse üldiseks juhtijaks ja kuhu kuuluvad juhatajana kindralmajor J. Soots, liikmeina kindralmajor N. Reek ja prof. J. Uluots, ning töökomisjonist, kes ongi töö tegelikuks täitjaks. Viimasesse kuuluvad juht (major M. Kattai), tema abi (kapten O. Jalajas), 4 liiget-ohvitseri ja 4 kantselei töötajad. Töökomisjoni liikmeile on tehtud ülesandeks uurida kaht iseseisvat perioodi: 1) 1917.—1918. a. Eesti rahvusväeosade asutamise ajajärku ja 2) ajajärku vabadussõja alult kuni 24. maini 1919.

24. oktoobril ärapeetud komitee kosolekul määrati kindlaks Vabadussõja uurimise tähtsamad põhialused ja üldine töökava. Seejuures fikseeriti kolm pea ülesannet, mille lahendamine kujundabki komitee ja ta juurde kuuluva arhiivi tegevuse: 1) vabadussõja ajaloo materjal kokku koguda, 2) kogutud materjal korraldada ja 3) materjalid läbi töötada ning vabadussõja ajalugu koostada. Esimese ülesande läbiviimiseks otsustati kõige pealt eraldada Kaitseministeeriumi arhiivist vabadussõjaaegne operatiivmaterjal. Algusest peale on Komitee arhiivi tegevusele üheks raskemaks takistajaks olnud ruumide kitsikus. Ka siis, kui arhiiv 1927. a. juulis üle toodi Kaitseministeeriumi täiskiilutud arhiivi ruumest ministeeriumi maja viiendamale korrale, ei ole olukord ruumide suhtes oluliselt paranenud: ühte tuppä koondatud arhivaalid täidavad juba praegu ruumi, takistavad uute materjalide koondamist ja ühtlasi korraldamist niivõrt, et see ähvardab luua töö seisaku. Koondamisel ja tegelikul materjaliga tutvumisel ilmnes, et operatiivmaterjalist üksi on vähe ja et kasustada tuleb ka majanduslikke ja teisi dokumente. Kaitseministri käskkirja alusel 1929. a. saadavad väeosad Kaitseministeeriumi arhiivi rohkesti niisugust materjali, mis komiteele uurimiseks vajaline. Vabadussõja ajaloo allikaina näeb komitee väeosade ja asutiste vabadussõjaaegseid kirjakogusid, sõjast osavõtnute käes alalhoidunud dokumente, kirjanduslikke andmeid raamatute, ajakirjade ja ajalehtede näol, sõjast osavõtnuil säilinud isiklike mälestusi, asitõendeid ja päevapiltlikke ülesvõtteid (siin on abiks Vabadussõja ajaloo muuseum), lahinguvälju, kuivõrt seal säilinud lahingute jäljed.

Kokkuvõttes on väeosadelt ja asutistelt saadud materjali kuni 30. XI 1929 kokku 8649 toimikut. On saadud 28 sõjast osavõtnult säilinud dokumente kokku 9810 lehte. Eesti rahvusväeosade orga-

<sup>12)</sup> Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjoni juhi major M. Kattai andmeil.

niseerimist ja Vabadussõda käsitlevaid raamatuid oli komiteel 30. XI 1929 kokku 114, peale selle vajalised ajakirjad ja ajalehed, kusjuures on alustatud väljalõigetekogu ja kavatsetakse ajakirjanduse vastava-suunalist bibliografeerimist. Vabadussõja Ajaloo Komitee on kogunud kõik teadaoleva ja kättesaadud operatiivmaterjali oma arhiivi. Üldse oli komitee arhiivis 1. XII 1929 kõike arhivaale kokku 8799 toimikut. Peale selle on Kaitseministeeriumi arhiivis umbes 20000 peamiselt majanduslikke andmeid sisaldavat toimikut ja raamatut.

Et väeosades ja staapides arhiivi alal polnud mingit ühtlast korraldust, tuli materjalide koondamisel asuda nende põhjalikule korraldamisele ja liigitamisele. Edasi asuti inventuurnimistute valmistamisele, milliseid on jõutud koostada 98 kirjakogule, kus leidub kokku 3836 toimikut 718891 lehel. Ka väliselt on kohendatud ja parandatud toimikuid, et neid niiviisi kestmamalt alal hoida.

Arhiivi kasustamine on olnud võrdlemisi elav ja nimelt esma-joones komitee tööjõudude poolt ajalooliseks uurimiseks ja õienduste andmiseks. Ka väljaspoolt uurijad on kasustanud arhiivi.

Komitee on Vabadussõja sündmustiku uurimise tarbeks nõutnud 682 toimikut, millisest materjalist tehti väljavõtteid ja ära kirju 37528. Väljaspoolt uurijaist on tarvitanud arhiivi kuni 30. novembri 1929 61 isikut 222 korda, kasustades 698 toimikut. Peale selle on arhiiv sageli andnud õiendusi isiklikkudes asjades (293<sup>13</sup>), väeosade eesliinil teotsemisaja kohta (43), Lätimaa vabastamisel teotsenud väeosade kohta (144) ja muude tähtsamate sündmuste ning mitmesuguste asjaolude kohta (21), kokku 501 korda. Et seesugune õienduste andmine riisus komitee tööjõududel palju aega ja oluliselt takistas arhiivi korraldamisetööd, siis on 15. VI 1929 peale seesuguste teadete andmine tehtud kohuseks Kaitseministeeriumi arhiivile.

Vabadussõja uurimistöö aeglase edasijõudmise oluliseks põhjustajaks on olnud asjaolu, et komitee tööjõududel on seni peamiselt tulnud teha tööd arhiivi korraldamisel, millest sõltubki ajaloolise uurimise võimalus. Et jagu saada sellest aeglasest käigust, tuleb tulevikus loomulikuks pidada arhiivile omaette koosseisu loomise, kelle kätte jääks arhiivialaline töö, kuna töökomisjon saaks pühendada kogu aja oma õigele tööle. Seda võimalust ongi juba arvestatud, ja 1. VI 1929 arvates on koosseisus ettenähtud üks ülemääraline arhiiviametnik, kelle asemel siamaani on kasustatud aga üht ajutist tööjõudu.

Vabadussõjaaegse materjali koondamine Komitee arhiivi ei ole veel lõpule viidud. Selle töö teostamine, ühtlasi arhiivi korraldamine ja säilitamine tuleviku jaoks ühes selle kõrval teostatava tea-

<sup>13</sup>) Kõik arvud käivad tegevuse kohta kuni 30. XI 1929. Peale eelpool esitatud õienduste andmise on kontrollitud 230 väeosa ja ühiku eesliinil viibimise aega.

dusliku ning objektiivse ajaloolise uurimisega loob Vabadussõja Ajaloo Komitee arhiivile kindla teadusliku aluse ja rikastab meie arhiivide peret sõjaajaloolisest uurimisest elavalt huvitatud ajakohase asutisega.

---

Peale siin lähemalt käsitletud arhiivide asub iga keskasutise, samuti iga suurema riigiasutise juures nii pealinnas kui ka maakonnalinnades oma arhiiv, mis juhitud mõnes kohas erilise arhiivvaari, enamasti aga mõne kantseleiametniku poolt. Suuremad arhiivvaalide kogud asuvad Kaitseministeeriumis, Välisministeeriumis, Põllutöministeeriumis, Riigikontrollis, Kohtu- ja Siseministeeriumis (näit. Politsei Peavalitsuse juures) jne. Kuid et need enamasti on ainult jooksva, igapäevases tegelikus tarvitamises oleva iseloomuga, siis tuleb neist siin lähema vaatlemiseta mööduda.

Eesti arhiivindus on noor ja laiematele ringkondadele veel võrdlemisi tundmata ala. Kui omavalitsustel juba Vene ajal olid kujunenud enam-vähem teaduslikult juhitud arhiivid (Eestimaa rüütelkonna arhiiv, Tallinna ja Tartu linnaarhiivid), ei olnud Baltimail ühtki riiklikku teaduslikku arhiivi, mis oleks suutnud mõningaid korraldatud arhiivkogusid ja väljakujunenud traditsioone edasi anda Eesti riiklikkudele arhiividele. Tuli ise peale alata kõigega. Seetõttu on tulnud luua kõige hädavajalisem, arvestades seejuures vilunud jõudude puudumist ja laiemais ringkonnas valitsevat vähest arusaamist arhiivide ülesandeist. Paljud tähtsad ja elulised küsimused ootavad alles lahendust. Kõige pealt puudub Eestis senini üldine seadus arhiivide kohta, mis reguleeriks riikliku ja omavalitsuste ning eraarhiivinduse vastastikuseid vahetõrkeid. Meil ei ole veel loodud mingit ühtlustavat alust arhiivide korraldamiseks, ja juba üksi riikliku arhiivinduse alal võib see asjaolu end ebasoodsalt tunda anda. Keskarhiiv allub Hariduse- ja Sotsiaalministeeriumile, Riigiarhiiv — Riigikantseleile, Vabadussõja Ajaloo Komitee arhiiv — Kaitseministeeriumile, Perekonnaseisuaktide arhiiv Kohtu- ja Siseministeeriumile. Neil arhiividel tuleb aga varem või hiljemini lähemaid kokkupuuteid, ja et iga siin loendatud keskasutus võib endale alluvale arhiivile anda erisuguse korralduse vaatamata arhiivinõukogu olemasolule, siis võib siit võrsuda mitmesuguseid raskusi. Siiä lisanevad veel linnade, maavalitsuste, konsistoriumi, koguduste, ühingute ja eraisikute arhiivid, mille kaitse eest tarbekorral riik peaks hoolitsema (Muinasvarade kaitseseaduse § 1 põhjal), kuid mis tal vastava seadusliku määratluse ning riigi ja omavalitsuste võimupiirkondade mõnepäikse ebamäärasuse tõttu raskesti teostatav. Üldist äramääramist vajab ka arhiivvaalide jagamine tähtsuse mõttes liikidesse ja vähem tähtsamate arhiivvaalide hävitamise kord. Tuleks kindlaks määrata arhiivide inspekteerimise viis ja riikliku arhiivikontrolli põhimõtte. Tähtsaks eeltingimuseks Riigiarhiivi ja Riigi Keskarhiivi tegevuse

kindlamale kujunemisele oleks maakonnalinnades provintsarhiivide asutamise küsimuse lahendamine. Ka arhivaaride kutsehuvid võiksid selle seaduse alusel leida selgemat fikseerimist.

Juhul, kui riiklik arhiivindus edaspidi saab aktiivsemaks Eesti arhiivinduse eestkostjaks ja kaitsjaks, peab ta algatama arhiivialaliste küsimuste otsustamist ja arhiivide töötingimuste kergendamise vahendite loomist. Sel puhul võiks kaalumisele võtta initsiatiiv või kaasaitamine üldise Eesti arhivaaridepäeva korraldamiseks, et seal arutada Eesti arhiivindust üldiselt puudutavaid küsimusi (riigi, omavalitsuste, eraasutiste ja eraisikute arhivaalide kaitse, arhivaaride koolitamise ja kutsehuvi küsimused, arhiivialaliste seaduse-eelnõude arutamine, arhiivistipendiumite asutamine ja arhivaaride õppereiside küsimus, kontaktiküsimus välismaa arhiivitegelastega, arhiiviteaduslikud ja -tehnilised ettekanded jne.). Avar tegevusväli oleks siin arhiivinõukogul, kes seesuguste ülesannete lahendamisel oleks esimesena arvessetulev keskkoh. Igal juhul tuleb riikliku arhiivinduse seisukohalt tarvilikuks pidada ühenduse loomist ja hoidmist välismaa arhiivindusega, tutvustades väljaspool Eestit meie arhiiviolusid, tutvudes välismaa parimate arhiividega, osa võttes arhivaaridepäevadest, et kõigi selle kaudu modernis arhiivide korraldamises püsida teaduslike nõtete kõrgusel. Tutvustades ühtlasi kodumaal ajakirjanduse ja näituste kaudu avaramaid ringkondi arhiividega loob arhiiv omale ka siin vastava lugupidamise, mis talle sama vajaline kui mõnele raamatukogule või muule teaduse- ja kultuuri-asutisele. See on vaikne ja aega nõudev töö, mis arhiivis sünnib, ja siingi nimetatud tegevusuunad ja ülesanded nõuavad positiivseks lahenemiseks arhivaaridelt kindlakavalist ja püsivat koostööd, mis võib kesta aastakümneid. Kuid on ju üldtuntud kõnekääne: arhiivis ei lõpe töö kunagi.

R. Õvel. O. Liiv.

## Allikpublikatsioonidest Eesti iseseisvuseaegses ajalookirjanduses.

Balti ajaloolastepere enneilmasõja-aegse agara publitseerimistegevuse peamiselt seeriaisse koondatud allikate alal katkestasid viimase 15 aasta koguni muutunud olud. Alles rea aastate jooksul on üksikud algatused suutnud toibuda ning edasi areneda, nagu näit. seisustepäevade aktide ja retsesside ning samuti mõisateürikute väljaandmine. Suur „ürikuteraamat“, „Urkundenbuch“, ei ole seni veel leidnud edasiviimist, kuid selgi alal on tööd käimas ning jätku võime loota vahest juba peatselt.

Teisalt on aga muutunud olustik toonud publitseerimistegevusse lisaks uue teadlaste kaadri, seekord juba eestlaste eneste ridadest.

Juba uurimistöö jooksivad tarbed kirjutasiid ette allik- ja ürikipublikatsioonide vajaduse ning tulemusena näemegi uusi seeriaid: mainigem näit. vaid „Ajaloolist Arhiivi“, „Eesti Ajaloo Arhiivi“, Tallinna linnaarhiivi publikatsioonide uut järge jne. Et töö on tegelikest ülesandeist välja kasvanud, siis näemegi üldjoontes tekstieditsioonide alal väga kirevat pilti. Ilmunud on neid küll seeriais, küll ajakirjades, kuid, agraarajalugu välja arvatud, ei ole veel suudetud anduda kindlamate, kestvamate ja ühtlaste kavatsuste teostamisele. Soovida jätab nii süstemaatiline kui ka tehniline töö arendamine. Koordineerimata editsioonitegevuse tõttu ei saa aga etteheiteid teha kellelegi. Ja kuigi meil veel tänini puuduvad omad, tunnustatud editsioonitehnilised reeglid ning neid pole ka teisilt üldmaksvaina üle võetud, siis on ometi kujunenud kombeks olla võimalikult täppis ja mitte vältida teaduslikke üldnõudeid. Palju on sel alal teha veel mitteajaloolistes ajakirjades ja allikpublikatsioones, kuid tendents selleks on olemas ja juba see on tunnustatav.

Kahtlemata on Eestis allikpublikatsioonide avaldamise alal esikohal Tallinna linnaarhiiv. Teame, et linnaarhiivi ainstikul ja publikatsioonidena on ilmunud varemail aastail rida allikmaterjalide kogusid ja arhiiviuurimusi. Sellest publitseerimistraditsioonist peab ka praegune Tallinna linnaarhiivi juhatus kinni ja tulemusena on meil ilmunud rida väärtuslikke allikmaterjale. Et Riigi Keskarhiivil publikatsioonid seni puuduvad, siis on need väljaanded esikoha võitnud just sisu ja editsiooni eeskujulisuse ja väärtusega. Tallinna linnaarhiiv, rikkam keskaegseilt materjalidelt teisist Baltimaade arhiivist, on avaldanud just keskaegseid (või vastavalt uueaja lävel seisvaid) tekste, hoolikate kommentaaridega, üksikasjalikkude registritega ja kogukate sissejuhatustega.

Seeria esimese vihuna ilmus 1925. a. dr. P. Johansen'ilt „Estonische Gebete aus Goldenbeck“, milline leid lähendas eestikeelset kirjakeelt õige tunduvalt keskajale. Vihk on õieti nagu katsesarvena ulatatud meie ajaloolaste ja keeleteadlaste iseseisvuse algupäevadel võrsuvasse ja korralduvasse perre. Tehakse ju selle eessõnas tingimuseks, et „arhiivi materjalide edaspidine avaldamine oleneb täielikult sellest, missuguse vastuvõtu osaliseks saab käesolev raamatuke“. Vastuvõtt oli loomulikult väga lahke, mis eriti ilmnnes meie keeleteadlaste suures huvis kogu Kullamaa vakuraamatu eestikeelsete palvetekstide, kohanimede jne. vastu. Vihiku sissejuhatus juhib tähelepanu edaspidiseleegi tööprogrammile — mainides esimeses järjekorras otstarbekohasena majandusajalooliste allikate avaldamist, mis ongi sündinud sama publikatsioonideseria edaspidiste vihkudega.

Editsioonimeetod on kiiduväärselt kohe alul kindlaks kujunenud ja sellisena tänini püsima jäänud, kui välja arvata paar tehnilist erandit (kurssiivkiri joone all jne.). Tekstile eelneb sissejuhatus, milles täpsalt kirjeldatakse kasutatud koodeksit, kirjutaja isikult ja tegevust, eriti selles osas, mis puutub koodeksi saabumislukku, teksti tähtsust ja seda olulist lisandit, mida tekst meie ajalookäsitlusele annab, ühtlasi käsitledes sündmusi ja olukorda, mis teksti

asetavad kasustaja ees ajaloolisse perspektiivi. Samade publikatsioonide teise vihu eelmärkusis mainitakse, et editsiooni printsiibes on aluseks A. v. Bulmerincq'i „Kämmerei-Register der Stadt Riga“ I köide, lk. 11.

Tekstid esitatakse meile valmis kujul, s. t. lühendused on lahendatud, rikutud sõnad täiendatud, algupärandid mahakriipsutatud osad tekstist kõrvaldatud, küll aga joone all esitatud jne.

Publikatsioonide teine vihik, „Das älteste Wackenbuch des Revaler St. Johannis-Siechenhauses 1435—1507“ ilmus 2 aastat hiljemini, 1925. a. Kuna esmene vihik oli enam filoloogide huvifookuses, aseneb teine juba otseselt ajaloolaste tööväljas, esitades meile esmakordselt Vana-Liivimaa keskaegse vakuraamatu, mille olemasolu oli seniste uurijate poolt üldse küsitavaks kuulutatud. Editsioon on dr. Johansen'ilt rohketekstikriitiliste märkustega ja kolme eriregistriga: koha-, isikute ja sõna- ning asiregistriga, kusjuures ühtlasi on toodud selgitavaid märkusi, näit. isikute kohta isegi arhiivianimeil.

Tosinavõrd lehekülgi sissejuhatust ja 75 lk. teksti annavad meile kujuka pildi orduaegse agraarajaloo valgustamiseks. Uues ja avaramas valguses näeme talupoja õiguslikku seisundit, koormisi jne. Sääraseil tekstel on agraarajaloo uurimises võrratult ulatavam väärtus; kui allikaist nopitud pudemeil, mis võivad aluseks olla küll reale hüpoteesele, kuid ühtlasi toita põetulist ja poliitilist juhtkirjatsemist „700-aastase“ orjuse poolt ja vastu. Kuid editsioon täiendab meie teadmeid ka asustusajaloo ja paari lisandi võrra ka eesti genealoogia alal, kõnelemata juba kultuuriloolisist väärtusist.

Linnaarhiivi publikatsioonide kolmas köide sisaldab O. Greiffenhagen'ilt „Tallinna vanimaid arveraamatuid (Die ältesten Kämmereibücher der Stadt Reval) 1363 — 1374“, Tallinna 1927, 116 lk. Need arveraamatud on võrdlemisi tähtsad allikad Tallinna majanduselu tundmaõppimiseks keskajal. Kuigi selle numbri tekstikriitiline külg osutab sisuliselt hõredamat iseloomu kui teised sama arhiivi publikatsioonid, on ta siiski kaunis hästi kasustatav dokument meie ajaloo uurimisel. Kui sissejuhatuse ise vast vähe pealiskaudselt puudutab selle aja Tallinna majanduslikke probleeme, annab ta sellegipärast efektiivset Tallinna linnamajanduse korralduse ilmet, sissetulekuist, väljaminekuist ja rahandusest. Imelikuna tundub, et see selgitav osa on paigutatud teksti lõppu. Koha-, isiku- ja asiregistrid, koostatud A. Plaesterer'i poolt, on täpsad ning asjalikud.

Tallinna linnaarhiivi väljaannete neljanda numbrina ilmusid Tallinnas 1929. a. „Katkendid Tallinna esimestest turberaamatutest (Revaler Geleitsbuch-Bruchstücke) 1365 — 1458“, XXXIX + 96 lk. Nagu eelmistes nii ka selles allikpublikatsioonis väljaandja osavalt, hoolsalt ja suure asjatundmisega lahendab algteksti avaldamise tehnilisi raskusi. Sissejuhatuses antakse hea kriitiline ülevaade turbe tekkimisest ja iseloomust Baltimaal, eriti Tallinnas, ühtlasi selgitades tekstis esinevaid keelelisi vorme, dateeringut ja muid külgi, mis omased teaduslikule kommentaarile. Tähelepanu



väärivad kõigiti ka raamatu lõppu paigutatud koha-, nimede- ja asiregistrid.

Tallinna linnaarhiivi publikatsioonega võime väärtuselt õigusega kõrvutada teist seeriat, mis tohiks olla meie eesti uurijaskonnale suurimal määral huvitav, nimelt Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetiste III numbrina ilmunud ja „Ajaloolise Arhiivi“ seeria esimese osa moodustav H. G. v. Jannau „Vene-õigeusu tulekust Lõuna-Eestis 1845.—46. a.“, trükki toimetatud, eessõna ja märkustega varustatud Hans Kruus'i poolt. See avaldatud kroonika on küllalt suure väärtusega ajalooline materjal, valgustades selleaegset rahva seisundit, vene usku siirdumise põhjusi ja siirdumist ennast, nii et selle väljastamine oli kõigiti põhjendatud ja tänuväärt töö. Õigeusku siirdumise aja ja olundi asjatundjana on H. Kruus kahtlemata valinud tabavama ja iseloomustavama kirjeldise ja andnud sellele huvitava sissejuhatuse. Kuid kroonika ilmutamine rööbiti kahes keeles on tinginud mõningaid editsioonilisi raskusi. Et tekstiselgitavaid märkmeid oli sel korral raske paigutada joone alla, on need lisatud raamatu lõppu — asjaolu, mis just eriti soovitav pole teksti kasustamisel.

Algtekstide kirjaviis on jäetud muutmata, kuid interpunktsiooni puudulikkuse tõttu Jannau originaalis on seda ära kirjas toimetuse poolt rohkesti fäiendatud. Teadusliku publikatsiooni konventsionaalseid erimärke pole saadud soovitavas ulatuses tarvitada vastavate trükimärkide puudumisel.

Mis vast ehk teataval määral võiks teadusliku väljaande seisukohalt tähelepanu äratada, on see, et algtekst pole esikohal, vaid tõlge. Loomulikult ei taha siduda seda asjaolu mingi rahvusliku vaatepunktiga: nähtavasti on sellega soovitud raamatu populariseermise ja kirjastuse huvidele vastu tulla. On kindel, et tõlke lisamisega on raamat palju juurde võitnud oma leviku mõttes ja ka objektiivses väärtuses. Kuid editsiooni teadusliku iseloomu silmas pidades oleks tulnud tõlge teisele kohale paigutada.

Ajalooline allikpublikatsioon Eesti rahva ajaloo alalt on selle raamatu kaudu saanud endale väärrika põhjenduse. Huviga ootame „Ajaloolise Arhiivi“ järgnevat köidet ilmunist. Teise köitena ilmuvad lähemal ajal materjalid prohvet Maltsveti ja temaaegse usu liikumise kohta (A. Kruusberg'i toimetusel).

Edasi mainigem siin ka teist „Eesti Ajaloo Arkiivi“, millest ilmunud kolm numbrit A. Kruusberg'i toimetusel. Need käsitlevad meie rahvusluse arenemise mitmeid etappe ja on välja antud kirjastusühingu „Odamehe“ poolt. See seeria seadis enda ülesandeks seni avaldamata kui ka siin ja seal juba ilmunud ajaloolise väärtusega dokumente ja muid kirjalikke mälestisi koguda ning neid uurijaile kättesaadavaks teha. Kuid ainelistel põhjustel esitati võõrkeeles kirjutatud tööd ainult eestikeelses tõlkes. Eeskätt taheti avaldada Eesti ärkamisaja ja sellele järgneva ajastu dokumente. Esimene vihik sisaldab „Ado Grenzsteini võitlust Jaan Tõnisoniga“ (Tartu 1921, 80 lk.). Dokumentidele pakub huvitava sissejuhatuse toimetaja kirjutus „A. Grenzsteini müüdavus“. Doku-

mendid nii selle kui ka järgmiste vihikute jaoks on nähtavasti enamjaolt saadud A. Grenzstein'i kirjakogust. Kahjuks ei leidu tõlgete juures küllaldaselt määralt selgitavaid märkmeid nende dokumentide keele ja asukoha üle. Seetõttu ei täida see laiemale lugejaskonnale väärtuslikku materjali meie vastse rahvusliku liikumise ajaloo alalt pakkuv raamatuke teadusliku allikeditsooni kõiki nõudeid. Peajoonetes maksab sama ka seeria teise numbril „Venestamise tulekul. Mälestused ja dokumendid“ (Tartu 1922, 53 lk.) ja kolmanda numbril „Revisjoni tulekul. Mälestused ja kirjad“ (Tartu 1923, 59 lk.) kohta. Kõik need vihud on varustatud nimede- ja asiregistriga. Üks „Eesti Ajaloo Arhiivi“ kolme ilmunud numbril võib-olla tähtsamaid külgi on asjaolu, et neis tehakse esmakordselt suuremal ja süstematiseeritud kujul katset publitseerida meie hilisema ajaloo dokumente, et siis selle kaudu vaadelda käsitluse alla võetud aega kainelt ja ülevaatlikult.

Kuna meie kaalukamad avaldised seega on koondunud teatavasse seeriasse, siis on kõigiti erilise esiletõstmise väärtus dr. P. Johansen'i toimetusel ilmunud „Das Rechnungsbuch der Kegelschen Kirchen vormünder 1472—1553“ („Keila kirikuvõõrmündrite arveraamat 1472—1553“), Tallinna 1926, mis ilmus iseisena, mitte aga mõnes seerias või mõne lisandina.

Tekst on pärit Lüübecki riigiarhiivist. Üksikasjalik ja editsooni tulemuste tähtsamaid osi väljatõstev eessõna on varustatud ülevõtetega käsikirja tekstist, köitest ja Keila kirikust. Antakse selge ülevaade Keila kiriku ajaloo ja juhitakse tähelepanu sellele, kuidas arveraamat annab detailse pildi Eestimaa ühe kirikuaguli elust ja toiminguist kesk- ja uueaja vahetusel. Keila aguliku olemasolu juba keskajal teeb esmakordselt kindlaks alles see publikatsioon, näidates ühtlasi aguliku administratiivse korralduse põhijooni, selgitades kesk-aegseid keerukaid kohtu- ja seisustesuhteid ja märkides aguli rahvastiku „kadaklikku“ koosseisu. Eessõna koos registritega teeb editsooni kasutatavaks rohkeis variandes, ilma et meil tarvitseks aega kulutada soovitatavate andmete eraldamiseks puhtlokaalse tähtsusega materjalist. Arveraamatu teksti kasustamist hõlbustab editsooni sarnasus Tallinna linnaarhiivi publikatsioonidega nii välises teksti edasiandmises kui ka editsooni põhimõtteis. Sama on maksev ka editsooni üksikküsimuste kohta. Märgitakse eriliselt ära käekirjade vaheldus. Mahakriipsutatud osadest esitatakse ainult olulisem. Joone all tuuakse ainult tekstikriitilised märkused, kuna märkused isikute, asjade ja suhete kohta on koondatud registritesse. Säärase põhimõtte järele tuleks majandusajaloolistes publikatsioonides edaspidigi käia, sest nii on võimalik ühetaoliste märkuste süstemaatiline koondamine, mis pikemate avaldiste puhul paremini võimaldab üksikküsimuste võrdlemist.

Teiseks seeriaist eraldi ilmunud avaldiseks on „Jaan Poska päevaraamat Pariisi rahukonverentsilt“ („Eesti iseisivsuse võitluses kõige põneval ajal“), Tallinna 1921), tähtis allikas meie riigi loomise ajastust. Siin valgustuvad need raskused, mis tulid diplomaatiliste septsuste juures sel ajal kõige teravamalt

ilmsiks; ühtlasi saab siit kujuka pildi selle kohta, kuidas Eesti jõudis rahuni Nõukogude Venega. See päevaraamat on välja antud peale riigimehe Poska surma, ajal, mil riigi loomisjärk ise oli veel niivõrt lähedane, et vaatlemisel objektiivsust loov ajaline distants muudab raamatu mitte ainult ajalooliselt huvitavaks, vaid ka väga suurel määral aktuaalseks. See on väljaandele osutunud kahjulikuks, sest toimetajad olid sunnitud päeviku avaldamisel vahelejätteid tegema seal, kus tegelaste ja asutiste kohta esineb arvamisevaldise ja otsuseid, millised olid veel liig varajased trükki andmiseks. Niiviisi pole editsioon täielik. Keelelist redigeerimist päeviku juures on toimetanud A. H. Tammsaare. Teadagi pole selline redigeerimine valjult teaduslikult vaatekohalt lubatav, kuid siin on seda teha tulnud nähtavasti enam kirjustuse, kui puhta teaduse huvides. Raamatu lõppu on paigutatud dokumentide-tõlked, mis aitavad valgustada päevikus puudutatud teemat. Päevik on varustatud Ed. Laaman'i poolt asjalikult koostatud ülevaatega Eesti välissaatkonna tegevusest ja Pariisi rahakonverentsist.

Ametlike dokumentide avaldamine Eesti iseseisvuse tekkimise kohta ei ole veel nimetamisväärsel määral aset leidnud. Sel alal on ühe algatajana esinenud Eesti Ajakirjanikkude Liit, kes avaldab „Mälestusi iseseisvuse võitluspäevilt“. Selle esimene köide alapealkirjaga „Revolutsioon ja okupatsioon 1917 — 1918“ ilmus Tallinnas 1927. a. Köite lõpul leidub ka rida dokumente: maapäeva kinniste koosolekute protokolle Riia langemise järel (25. augustil 1917), kirjeldisi nõupidamistest iseseisvuse asjus (vanematenõukogu ja parteide esindajate nõupidamine Haritlaste klubi ruumides „Estonias“ 31. XII 1917 ja 1. I 1918) ning Eesti Ajutise Valitsuse ringkiri nr. 1, mis antud 6. märtsil 1918 täiesti salajasena. Meie riigiloomise ajastu iseloom ja teotsemisviis ilmestub üsna hästi neist dokumentidest.

Ka J. Reinthal'i raamatu „Mahtsa sõda“ (Tallinna 1923) lõpus leiduvad samuti mõned ajaloolised dokumendid, kuid need on niivõrt halvasti publitseeritud, et allikpublikatsioonide avaldamise seisukohalt nad siin ei või tulla üldse käsitlemisele.

Hoopis erineva tüübi moodustavad dokumentide-krestomaatiad. Kõige pealt koolidele kasustamiseks, kuid ühtlasi arvestades ka meie ajaloo harrastajate huve on Eesti Kirjanduse Seltsi ülesandel ajaloolane mag. Hans Kruus koostanud „Eesti ajaloo lugemikud“. Nende juures on eeskätt silmas peetud ajaloo õpetamise tõstmist meie koolides ja selle viimist töökooli põhimõtete alusele. Need lugemikud sisaldavad ainult algallikalist materjali, mis vastavalt varustatud lühikeste sissejuhatavate ja selgitavate märkustega. Et dokumendid ise valitud koolide õppekavu silmas pidades ja lugemikes esitatud ainult tõlgete näol, siis on nende teaduslik kasustamine ajaloo objektiivsel uurimisel võimatu. Esimene köide (Tartu 1924) sisaldab valitud lugemispalu alates juba enne Läti Hendrikut avaldatud teadetes ja lõpetades 1561. aastaga. Teine köide (Tartu 1926) toob dokumente aastailt 1561 kuni 1721. Siin on avaldatud kaks eestikeelset ürikut, silmas pidades nende keele

muutmatust. Ses suhtes on toimetaja talitanud võrdlemisi täpsalt. Esimeses osas on ainult üks sellane eestikeelne dokument (eestikeelse „issameie“ tekst Kullamaalt), teises osas puutuvad silma (küll juba mujal trükkis varemini ilmunud) eestikeelne plakaat (esimene poliitiline trükkdokument eesti keeles 3. IV 1700) ja Käsü Hansu nutulaul.

Kolmas köide (Tartu 1929) toob materjali märksa lühema aja, eriti XIX sajandi kohta, kuid seda tihedamalt. Õigusega märgib koostaja, et „rikkamana sündmustiku ja võrdlemisi kiiresti muutuvate olundite nähete poolest vajab see ajajärk ka vastavalt rohkem ajaloolist käsitlusmaterjali“. Köites on võidud tarvitada suhteliselt rohkesti seni avaldamata arhiivmaterjali täpsas koopias, sest XIX sajandil eesti keel on juba suuremal määral kohatav ametlikus asjaajamises, tarvitatuna talurahva poolt. Autor on nähtava täpsusega jälginud algteksti ja andnud dokumentidele lühidat, kuid ülevaatlilikud sissejuhatused. Kuid nagu eelmisteski köites leidub ka siin arhiivmaterjali esitamist tõlgete näol (saksa ja vene keelest). Iseäranis rohkesti on koostajal olnud võimalus kasutada XIX sajandil trükist ilmunud mitmesuguseid ajalehti, raamatuid kui ka hilisemal ajal avaldatud mälestistekogusid nii algupäranditest väljavõtete kui ka tõlgete näol. Arhiivianestikku on esitatud mitmest arhiivist (Tartu linnaarhiiv, Rügi Keskarhiiv, Läti Riigiarhiiv).

Ajaloo abiteaduste valdkonnas möödapääsematuna esineb meile Akadeemilise Emakeele Seltsi väljaandel ja A. Saareste ja A. R. Cederberg'i toimetusel ilmunud „Valik eesti kirja-keele vanemaid mälestisi“, I vihk (Tartu 1927), kuna II vihu ilmumine praegu veel jätkub „Eesti Keele“ lisapoognatena. Esimeses vihus leidub ka ajaloolisest seisukohast kasustatavaid tekste, nagu näit. ameti- ja kohtuvandeid alates 1535. a., katkend Liivimaa talurahva õigusest, tunnistus Sigismund Awerbachi'le a. 1589, 1638. a. Joachim Iheringi ametisse kinnitamise kirja tõlge ja a. 1665 kindral-kuberner Bengt Horn'i plakaat. Ajalooteaduse seisukohast vastuvõetav on ka editsiooni meetod küll mõningate ülearusustega, nagu fraktuur-kiri, lühenduste lahendamata jätmine jne., selle eest aga hoolikate eelmärgustega tekstide algupärandite leiukoha, seniste trükingute j. m. kohta, kuna ära on jäetud puhtkeelelised märkused.

Praegu on ilmmas veel üks tekstikriitiline väljaanne, mis küll samuti otseselt ei taotle teaduslikke sihte, olles määratud tarvitamiseks koolidele, kuid on välja antud silmas pidades kõige modernsemaid diplomaatilise väljaande nõudeid. See on Akadeemilise Kirjandusühingu seerias G. Suitsu ja M. Lepiku toimetusel ilmuv „Eesti kirjandusajalugu tekstides“ I, mis sisaldab valimiku õige haruldasi tekste aastaist 1603—1800, mille trükitud originaalid on meile enamasti väga raskesti kättesaadavad. Mõned tekstidest avaldatakse koguni esmakordselt trükis.

Raamatulisist publikatsioonest kõneledes tulevad eraldi märkida sugukondade ajalood. Sugukonna ajalugu valgustavalt sisaldab oma lõpuosas allikmaterjali O. Weldingi teos „Beiträge zur Geschichte der Familie Hoffmann in Estland“ (Tal-

linna 1928). Seal leiame 31 dokumenti peamiselt Narva linnaarhiivist, üksikuid ka Tallinna linnaarhiivist, Riigi Keskarhiivist ja eraarhiivist, kas hoolikalt kopeeritud väljavõtete või tervete ürikute näol. Materjali asukoha osutamine ei ole küllalt järjekindlalt läbi viidud, sisulise valiku mõttes on aga see lisa hästi koostatud.

Järgmiseks suureks liigiks raamatute kõrval on eriteaduslikud ajakirjad, kust võime leida mitmelgi puhul möödapääsmatuid avaldusi.

Iseseisvuseaegse eestikeelse ajaloo uurimise juhtivaks keskuseks ja ülevaatlikuks organiks on kujunenud „Ajalooline Ajakiri“, mis on suutnud areneda üheks paremaks teaduslikuks ajakirjaks Baltimail üldse. Ilmudes Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaandel, mille üheks tähtsamaks ülesandeks on eesti ajalugu valgustavate dokumentide avaldamine, on ajakiri soodsaks panipaigaks lühemaile, üksikküsimusi valgustavaile ürikuile ja allikaile. Ajakirja maht kirjutab ette avaldamiseks võimalikkude tekstide ulatuse ja arvu, kusjuures nagu traditsiooniks on kujunenud püüe igas aastakäigus mõned dokumendid avaldada. Selle kõrval on kombeks avaldatud tekstele lisada sissejuhatavaid märkusi, selgitusi jne., mis kohati on paisunud omaette artiklikeks. Kuid „Ajaloolises Ajakirjas“ ilmunud dokumentide sissejuhatused pole sageli määratud eriteadlastele, vaid laiemailegi hulkadele. Seetõttu leidub nendes, eriti ajakirja algusaegadel, üleskutseid samalaadiliste tekstide kogumiseks või jälle üldilmelisi märkusi dokumendis käsitletud sündmuste kohta.

„Ajaloolises Ajakirjas“ ilmunud allikaist ja ürikuist tuleb esikohale tõsta kolme — P. Treibergi „Esimene Eestimaa talurahva-regulatiiv „Iggaüks““ (1927, nr. 1), O. Liivi „Nimestik-protokoll Rakvere elanikkude ja nende varandusliku seisuga üle a. 1699“ (1927, nr. 3) ja P. Johansen'i „Peapiiskopp Michael Hildebrandi protsess Narva linnaga“ (1928, nr. 3—4).

Esimene neist, mille algupärand on raamatukoguhoidja K. Weltman'i omanduses, ei paku küll sisult uudist, sest regulatiivi saksa-keelne tekst ja teade eestikeelse olemasolust olid meile juba ammu kasustatavad. Kuid eestikeelse teksti juriidiline ja kultuurilooline väärtus on niivõrra oluline, et peame avaldise ometi kaaluvaks leiuks tunnustama.

Teisena mainitud „Nimestik-protokoll“ põlvneb Tallinna linnaarhiivi rikkalikest kogudest. Eessõna tekstile on paisunud omaette artiklikeks ja on väga oluline Eesti rootsiaegsete väikelinnade ajaloole. On ju meil väikelinnade vanemast ajaloost üldse väga vähe teada, nii et mainitud rahvastikuloend esineb meie publitseeritud ajalooallikais vastaval alal üldse esmakordsena. (Võrdluseks oleks samal alal vaid P. Johansen'i Tallinna elanikkude-nimistu fragment „Beiträge'des“). Joonealuste märkustena lisatud andmed isikuist aina hõlbustavad teksti kasustamist.

„Peapiiskopp Michael Hildebrandi protsess Narva linnaga“,

avaldatud Lüübeki riigiarhiivi kogudest, on üldse pikemaid tekstiavaldisi „Ajaloolises Ajakirjas“ ja sarnaneb editsioonilt (saksa-keelsete tekstikriitiliste märkustega) Tallinna linnaarhiivi väljaannetega. Teksti tähtsust tõstavad avaldatud aktes transumeeritud ürikud ning publikatsiooni olulisust — õige üksikasjalik sissejuhatas.

Nende omaette terviklike avaldiste kõrval tuleb esmajoones mainida sääraseid, mis esinevad nagu muustrinäidetena, juhtides tähelepanu samaliigiliste tekstide avaldamise tarbele.

Nendest ilmus 1923. a. nr. 1 A. R. Cederberg'ilt „Dokument aastast 1700 poolakate ja saksilaste hävitamisretke kohta Liivimaale“, mille sissejuhatavais märkusis juhitakse tähelepanu kavatsusele koguda ja avaldada Põhjasõja aegset Eesti ajalugu puudutavaid materjale, vastava Soome publikatsiooni eeskujul. Selle juures avaldatud dokument on pärit Riigi Keskarhiivist ja avaldaja poolt „ettevaatlikult parandatud ja lühendatud vormid täielikult välja kirjutatud“ (millised aga need parandused olid, seda editsioon ei märgi).

Teine seda liiki avaldis ilmus 1929. a. nr. 3 O. Liiv'ilt „Eestimaa talunikkude palve- ja kaebekiri kuningas Karl XI-le 1684. a.“, mis viitab vastava ainestiku leidumisele Rootsi Riigiarhiivis (kust avaldatud dokument pärit) ja Tartus Keskarhiivis. Muidu aga on see tekst ainuke rootsikeelne seni „Ajaloolises Ajakirjas“ avaldatud tekstest ning samuti ainuke, millele on lisatud tõlge.

Säärane avaldamise moodus, millega juhitakse tähelepanu vastavale ainestikule, selle kogumise ja avaldamise tarbele, on kõigiti otstarbekohane uueaegsete materjalide puhul. Üksikavaldised ei piisa küll tavaliselt aluseiks uurimistele, mille puhul ulatavamad arhiivuurimised on parafamatuks eeltingimuseks. Teine lugu on loomulikult säärast tüüpi tekstidega, nagu seda nägime Rakvere elanikkude-nimistu puhul.

Vähemalt pool „Ajaloolises Ajakirjas“ avaldatud materjale on koondunud Rootsi aja valgustamiseks, samuti nagu pikemate artiklite enamikki käsitleb sama ajajärku. Rootsi aja kohta käivad veel kaks teksti Riigi Keskarhiivist: „Vene vangide jutustus Erastvere lahingust 30. detsembril 1701. a.“ A. R. Cederberg'ilt (1922, nr. 2), H. Sepalt „Dokument Põhjasõja ajaloo“ (1925, nr. 2), mille sissejuhatuses võrreldakse Kelch'i ja dokumendi andmeid, Tallinna konsistooriumi arhiivist A. R. Cederberg'i poolt „Saaremaa kiriku- ja konsistoriaalseaduse kava aastast 1650“ (1925, nr. 3), Leo Leesment'ilt Viini koja-, õue- ja riigiarhiivist „Itineraria in Sueciam et Livoniam anno 1700“ (1928, nr. 1), mis sisaldab ka tuntud rahvalaulu „Jõrru Jerru! joocks ma tullen“ teksti, O. Liiv'i poolt Tallinna linnaarhiivist „Eestikeelne plakaat Põhjasõja esimesist aastast“ (1928, nr. 2), ja lõpuks M. Lepik'ult Läti riigiarhiivist „Kuressaare eesti kooli õppekava 1706. a.“ (1929, nr. 4).

Vene aega käsitlevad dokumendid moodustavad avaldiste arvust umbes teise poole, kuid ei ole kaugeltki sellises huvipinevuses esinenud. Nende avaldamist on sageli põhjustanud vaid kultuurilooline huvi või jälle eestikeelseina esinemise arkaailisus. Nende lühike loend juba näitab, milliseile küsimusile on sel puhul koondunud huvi. 1922. a. nr. 2 avaldas A. R. Cederberg „Keiser Aleksander I eestikeelse kuulutuse Napoleoni sõjakäigu puhul Venemaale 1812. a.“ (pole märgitud, kust on võetud avaldatud tekst), järgmises numbris ilmus R. Kenkman'ilt ajaloolise traditsiooni kogumisel kirikuarhiivist leitud „Dokument talupoegade vastuhakkamise kohta Karulas 1784. a.“, samalt autorilt 1923. a. nr. 4 Pihla vallaarhiivist „Kaks dokumenti teoorjuse aja lõpult Pihlast Saaremaal“, 1924. a. nr. 1 P. Treiberg'ilt Tartu linnaarhiivist „Dokument Tartu linna ajaloost Vene valitsuse algajult“, mille sissejuhatuses esineb lühike loend tekstis esinevaist terminest ja lühendeist, mis väga tululikuna oleks soovitav olnud mõne teisegi teksti puhul, 1925. a. nr. 1 A. R. Cederberg'ilt Tartu ülikooli raamatukogust „Määrus sõjavangide kirjade kohta 1718. a.“, 1926. a. nr. 1 A. Kruusberg'ilt „Dokument senator Manasseini revisjoni ajast“ (õp. Kirseli erakogust), ning viimati (1929, nr. 3) H. Kruus'ilt Palamuse kirikukroonikast „Huvitav kild vennastekoguduse ajaloole“.

Sellele kirjule ridamikule on lõikavaks kontrastiks ordu-aeg, millest „Ajaloolise Ajakirja“ vihud seni on toonud ainult kaks teksti, üks neist eelpoolmainitud „Dp. M. Hildebrandi profess Narva linnaga“ ja teine 1926. a. nr. 3 samalt autorilt „Tallinna keskaja õllekandjate ajaloost“, õige oluline lisand eesti elemendi osa kohta keskaegses Tallinnas, korralikus editsioonis märkimisväärse alfabeetse isikutenimistuga, millesse isikute kohta andmeid on kogutud muistki allikaist.

Lisaks võib veel märkida, et ajakirjas on ruumi leidnud ka paar kirja, mis ei kuulu eesti ajaloo valdkonda, nimelt 1922. a. nr. 4 „Huvitav teadaanne Peeter III esinemise kohta Kuramaal 1788“ Dresdeni riigiarhiivist ja 1926. a. nr. 4 „Üks Johan Ihre kiri Gerhard Friedrich Müller'ile 1760“, Tartu ülikooli raamatukogust, mõlemad A. R. Cederberg'ilt avaldatud.

Ka perioodiliselt vihkudena ilmuv „Beiträge zur Kunde Estlands“ väärib allikate avaldajana tähelepanu. „Beiträge'de“ IX köite 7./8. vihus avaldab omaaegne Eestimaa rüütelkonna arhivaar G. Wrangell lisadena artiklile „Der schwedische Anmarsch auf Narva 1700“ end. rüütelkonna arhiivis leiduvast Põhjasõja käiku 1700. a. Põhja-Eestis puudutavast köitest paar huvitavat, Rootsi vägede arvulist koostuvust ja nende majutuspaike iseloomustavat nimistut. Sama G. Wrangell avaldab X köite 1. vihus artikli „Eine neue Quelle zur Geschichte der Belagerung und Schlacht von Narva i. J. 1700“, kus ta

toob Tallinna kaubamaja Th. Clayhills & Sons arhiivist leiduvast 1700. a. sisemaa kirjade koopiaraamatust kolm Hermann Poorten'i kirja; see väljaanne ei rahulda siiski kõiki teadusliku allikatepublikatsiooni nõudeid.

Märksa huvitavam on juba Tallinna linnaarhiivaari O. Greifenhagen'i avaldatud „Das Tagebuch des Peter von Halle“ (Beiträge, XI, H. 1/2), millele autor annab ka huvitava tekstiselgitava sissejuhatus ja esitab kommenteerivaid märkmeid.

„Beiträge'de“ XII köite 4./5. vihus avaldab dr. P. Johansen artikli „Ordensmeister Plettenberg in Reval“, mille sissejuhatuses, selgitades Plettenberg'i käike ja linnas sel ajal valit senud olukorda, ta esitab tekstikriitiliste märkustega varustatud kolm väljavõtet linna arveraamatuid a. 1500, 1513 ja 1525; neist on üks väljavõte juba varemini trükist ilmunud.

Allikpublikatsioonide suhtes on iseäranis rikkalik „Beiträge'de“ XIII köide. Avaldatud alliktekstidest on pikemad juba terviklikuma iseloomuga, kuigi paaril korral piirduakse vaid ühe dokumendi avaldamisega. Oma sisult pakub suuremat huvi A. Plaesterer'i „Das Alt-Reval Gewerbe der Pistemaker“. Pearõhk aseneb ajaloolisel ülevaatel, mis kiiduväärse täpsuse ja üksikasjalisusega kujutab selle eesti käsitöölise ameti olu kesk-aegses Tallinnas. Lisana sellele ülevaatele on esitatud tekstid vastavaist dokumentidest pistemaakrite kohta, mis avaldatud varustatuna tekstikriitiliste ja kommenteerivate märkmetega. Samuti on teaduslikult täiesti rahuldav P. Johansen'i „Beiträge zur älteren estnischen Agrargeschichte“, I, mille II osa jätkub „Beiträge'de“ XIV köites. See rahva olukorda valgustav dokumentide seeria on koostatud valimikuna sel põhimõttel, et anda terviklikuma kujutluse rahva elutingimustest XIV sajandist XVI sajandi lõpupooleni. Siin sisalduvatele dokumentidele on igalehele juurde lisatud tekstikriitiline kui ka ajaloolist silmapilku iseloomustav ülevaade; selgitust vajavad sõnad on märkmeis leidnud teaduslikku kommenteerimist. Nii võib seda tööd allikmaterjali avaldamise seisukohalt pidada täiesti eeskujuliseks. Mainitud olgu veel kõne all olevas köites avaldatud P. Johansen'i „Das Fragment einer ältesten Einwohnerliste Revals“ ja O. Greifenhagen'i „Eine Revaler Urkunde zur Friedensvermittlung in Preussen 1456“.

Teisist ajakirjust, milliseis, sageli ilmub ajaloolisi dokumente, on esijoones märgitav „Eesti Kirjandus“. Sellel on vastavalt alalt esitada isegi kaks kogukat lisa: 1925. a. ilmunud „Koidula ja Almbergi kirjavahetus“, mis trükki toimetatud Aug. Anni poolt, ja 1929. a. lõpule jõudnud „Koidula kirjad omakiseile“, Edith Rosenthal'i toimetusel.

Mõlemad neist on varustatud registrite, eessõnade, järelsõnade ja joonealuste märkustega; ühtlasi on avaldatud tekstid nummerdatud. Kuid selle juures esineb täiesti vastuvõtmatu moodusena tekstide tõlkimine. „Koidula ja Almbergi kirjavahetuses“ leidub selles mõttes mingi kompromiss: kõik kirjad, mis on kirjutatud



ainult saksa või soome keeles, on tõlgitud, kus aga üksikud osad saksa või soome keeles, on need niisugustena ka ära trükitud ja neile tõlge juurde lisatud. Nii on saabunud mingi pool-teaduslik editsioon, sest eesti-soome segamurrak on säilitatud. Tõlkimist rõhutatakse suure publiku huvides, mis on meie arvates väga kahtlane põhjendus. Romaane harrastav publik neid kirjavahetuste kogusid kindlasti lugemismaterjaliks ei hangi ja meie haritlaskond oskab selleks küllaliselt saksa keelt, et kirju lugeda algkeeleski. Nii jääb kirjade tõlkimine mingiks ebamääraseks rahvavalgustamise taotlemiseks, seejuures majanduslikultki ebaratsionaalseks žestiks. Teaduslikuks kasustamiseks ei sobi need tõlked milgi tingimusel. Sellest pahest ongi juba täiel määral aru saadud ning praegu Eesti Kirjanduse Seltsi Ajaloo-toimkonna poolt väljaandmiseks kavatsetud ärkamisaegsete tegelaste kirjavahetused on plaanitatud algupärandite-keelsetena, kusjuures tõlge lisatakse juhul, kui see tõesti tarvilik leitakse olevat. Muidu on mõlemad Koidula kirjavahetuse köited rahuldavalt välja antud ja märkustega ning registritega varustatud. Ainult kahju, et see suur vaev ja aineiline kulu pole teadusele täiel määral teenekas.

Nende lisade kõrval on „Eesti Kirjanduses“ rohkesti ilmunud igasuguseid kultuurilooliselt ja ajalooliselt huvitavaid dokumente, kuid jällegi enamikus ebakriitiliselt. Enamiku kohta ei tea meie nende algkirjade asukohta, ei tea sageli avaldajaidki, pea alati esitatakse kasustamatud tõlked jne. Avaldised valgustavad peamiselt ärkamisaega, kuid selle kõrval leiame dokumente ka Rootsi ajast. Kõigi nende loendaminegi viiks liialt pikale, mille tõttu piirdume ainult paarile kasustamiskõlbulikule tähelepanu juhtimisega.

1921. a. nr. 12 toob A. R. Cederberg'i sissejuhatusega ja faksimilega „Esimese poliitilise trükkdokumendi eesti keeles“ aastast 1700. Selle kõigiti rahuldava publikatsiooni kõrval mainitagu kurioosumina sama dokumendi uuesti äratrükkimist end. Riigi Keskarhiivi juhataja k. t. A. Sildnik'u poolt (1927, nr. 4), sel korral aga ilma märkusteta ja sissejuhatusega, — isegi seda pole mainitud, et tekst on Riigi Keskarhiivist.

1923. a. nr. 3 avaldas A. Kruusberg mõned „Dokumendid maarahva pärisorjusest vabastamise päevil“; see on muidu kriitiline väljaanne, teksti kirjeldusega ja Bienemann'i poolt avaldatud tekstiga erinevuste äramärkimisega, kuid seejuures on tekstid tõlgitud, ainult mõned saksakeelsed sõnad on tõlke täpsustamiseks antud tekstis sulgude vahel.

Korralikult väljaantud ainekute hulka kuuluvad ka T. Laur'i poolt avaldatud „Dokumendid talurahva päranduste hooldamise ja jaotamise aladelt 100 aasta eest Põhja-Eestis“ (1924, nr. 8), kusjuures esineb üks saksakeelne algupärand, O. Liiv'i poolt 1927. a. nr. 10 ilmunud „Kahurväelase või sõduri vande vormel Karl XII ajast“ ja A. Saareste poolt 1928. a. nr. 11 avaldatud „Kaks kirja: Adrian Verginiuselt ja tema naiselt“ — kirjad on trükitud saksakeelsetena ning alles selle järel esitatud tõlge.

Teistest ajakirjadest tuleb allikate avaldamise suhtes eriti mainida „Usuteaduslist Ajakirja“ (II aastakäigus O. Sillalt „A. H. Francke' mõjud meie maal“, kus esineb tekste segamini kommentaaridega, ja samas aastakäigus T. Laur'ilt „Keiserinna Katariina II aegne eesti- ja venekeelne pihtimisekorra kava käsikirjas greekaõigeusulise rahva jaoks Eestis“) ja „Agu“ (1923. aastal „Dr. K. A. Hermann'i päevaraamat“ ja 1924. a. A. A. Kampf'ilt tõlgetes „Prohvet Maltsvet uues valguses“).

Peatugem lõpuks veel ühel avaldasi-sisaldaval tüübil, nimelt õpetatud seltside aastaraamatul. Neist esimesena mainitagu „Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft“, mis oma aastaraamatulise ilmega võimaldab ajakirjadega võrrelduna juba kogukamaid allikmaterjalide avaldasi. Nende aastaraamatute Eesti iseseisvuse-aegsed köited ongi toonud publikatsioone, millised vajaksid juba üksikasjalikumat kriitilist vaatlust.

Aastaraamatu 1921. a. kohta käivas köites avaldas prof. A. R. Cederberg „Einige Briefe von Adrian Virginius an den Generalgouverneur in Riga, Graf Erik Dahlberg“, üldse kuus kirja, aastaist 1700—1702. Sisult Põhja-sõja ajaloole tähtis ja huvitav materjal juhib ühtlasi tähelepanu probleemile, kuidas kavatseti organiseerida maa kaitset kirikuõpetajate ja talupoegade abil. Probleem väariks üksikasjalikku läbitöötamist, milleks materjale leiduks samuti Keskarihviist, kust on pärit käsitletavadki kirjad. Selle publikatsiooni kasustatavuse huvides oleks olnud vaja avaldada ka Dahlberg'i poolt Virginius'ele saadetud kirjad: muidu peame seda editsiooni kasustades ikka siirduma Keskarihvi vastavate materjalifondide juurde. Küll pole neid Dahlberg'i kirju originaalides olemas (ka vastavate aastate missiivid puuduvad), kuid kontsepte oleks võinud kas või regestidena esitada.

Sama aastaraamatu 1924. a. köites avaldas W. Stieda oma artikli „Zur Geschichte der Universität Dorpat“ esimeses osas „Dorpater Vorlesungsverzeichnisse in der Akademie der Wissenschaft“ 21 kirja akadeemik N. Fuss'ilt prof. Morgenstern'ile aastaist 1810—1824. Kirjade algupärandid asuvad Tartu ülikooli raamatukogu käsikirjade osakonnas. On väga küsitav, kas neid kirju üldse oli tarvis avaldada. Väikesed erandid maha arvatud, on need kirjad stereotüübilised nii sisult kui vormilt. Neist oleks kergesti võinud üle saada mõne artikli-leheküljega.

*Mutatis mutandis* maksab see ka sama autori järgmise kirjade-rea „Briefe aus alter Zeit“ (ibid., 1926) kohta, kuigi sel puhul kirjad on sisurikkamad ja kultuurilooliselt huvitavamad. Editsiooni sisu omab tähtsust ainult paarile genealoogile, biograafile või kultuuriloolasele, kuna meie ajaloolaste laiemaile ringele säärase materjalide avaldamine on ülearuseks luksuseks. Niisugused väikesed materjaligrupid peaks juba nõudma otsest artiklilist läbitöötamist; miks autor sellest on loobunud, jääb tumedaks. Säärase

materjalide avaldamine on kasustamise seisukohalt õigustatud siis, kui nad ilmuvad mõnes suuremas kogus (näit. Stieda „Alt-Dorpat“) või jälle väga ettevaatliku valimikuna mõne läbitöötatud artikli lisaks.

Kõige väärtuslikum O. E. S.-i aastaraamatuis ilmunud allik-publikatsioonest on vaidlematult F. parun Stackelberg'i „Das älteste Wackenbuch der Wiek (1518—1544)“ (ibid., 1927). See on väga kaalukas lisand agraarajaloo selgitamiseks määratud editsioonile. Kiiduväärselt üksikasjalik on teksti kirjeldus, samuti detailne on editsiooni põhimõtete loend, seda küll mitme omapärase erandi tõttu. Nagu autor rõhutab, on ta peajoonis püüdnud püsida uuemate Balti publikatsioonide alusel, kuid omefi eranditega. Osalt on editsiooni mõjutanud ka trükitehnilised põhjused: nii ei ole saadud läbi viia ladina ja arabia numbrite eraldamist. Et algtekstile on väga rohkesti tehtud hilisemaid juurdekirjutisi, on need laotud fraktuurkirjaga (algtekst ise antikvaga), loobudes teadlikult käekirjade numbrite või tähtedega märkimise viisist: autori seletuse järgi polnud võimalik kindlaks teha mahakriipsutamiste ajalist järjekorda, sest kasustada olevat olnud vaid fotostaadid algtekstist (algtekstis mahakriipsutatud osad on aga täiesti õieti jäetud avaldisse). Ka on tarvitatud kurssiivkirja, nimelt autori poolt lühendatult esitatud osades. — Kuigi mahakriipsutusi ajalisel pole saadud eraldada, ei oleks siiski tarvitsenud märkimata jätta käekirju mahakriipsutamata osade puhul. See on ühe pahe koormamine uuega, sest kasu käekirjade märkimisest selles ulatuses, nagu see võimalikuks osutuks, oleks omefi olnud märgatav, liiati et kohati esinevad kõrvuti ajalisel paiguti kuni 15 aastaga lahutatud märkused. Samuti ei saa kiita aastaarvude märkimist nurgeliste sulgude vahel otse tekstis. Nii kasustaja kui ka teksti enese huvides oleks tulnud need kurssiivkirjas märkida lehekülje äärele, samuti nagu on märgitud fooliote numbrid.

Editsiooni käsitlemisel osutub aga juba täiesti ehamugavaks märkuste koondamine omaette osaks. Autor on seda teinud teksti-editsiooni ülevaatlikkuse taotlemiseks, kuid on sellega ainult juba niigi tehniliselt kireva pildi muutnud veelgi kirevamaks. Nii näit. leiame siif ka tekstikriitilisi märkusi, mis tingimatult oleks pidanud esinema joone all, kuna suurem osa neist ongi esitatud otse joone all. Nüüd ei või kunagi kindel olla, kas leppida joone all antud tekstikriitiliste märkustega või editsiooni lõpust neile veel lisamärkmeid otsida. Pealegi esineb säärase menetluse korral tarbetuid kordumisi. Ka oleks võinud teist osa märkusist enam-vähem läbitöötatult kasustada sissejuhatavas artiklis, kuna nüüd spetsiaal-märkused sellele lisavad täiendusi ja näiteid, mis omakorda killustab sissejuhatause kasustamist. Eraldi esitamiseks oleks mõeldavad olnud vaid topograafilised märkused; kuigi ka neid, nagu üht osa erilisi märkusi, oleks võinud koondada registresse, — kuid siif leiame editsiooni teise suure puuduse: registreid sellel üldse ei ole! Et publikatsiooni sissejuhatus, tekst ja märkused kokku ulatuvad üle 170 lehekülje, siis on registri puudumine väga tunduv. Register

peaks omegi kõigi säärase editsioonide puhul olema paratamatuks eeltingimuseks.

Aastaraamatute liigis väärib teisena mainimist „Sitzungsberichte der altertumforschenden Gesellschaft zu Pernaü“. Sellest on kõnealuse aja kestel ilmunud ainult VIII köide, kus allikpublikatsiooni mõttes tuleks märkida F. parun Stackelberg'i artikli „Der Landbesitz im Kreise Pernaü zur Ordenszeit“ lisa, milles regestide nime all segamini esineb regeste, ürikuid ja ekstserte.

Püüdes märkida kavatsusi allikmaterjalide publitseerimise alal tulevikus, peab esijoones mainima Tallinna linnaarhiivi, mis seni asunud kõne all oleva alal nii kvantitatiivselt kui kvalitatiivselt esikohal. Ühe lähema publikatsioonideseeria numbrina ilmub siin A. Plaesterer'ilt „Tallinna vanim hüpoteegiraamat a. 1385—1580“. Ka edaspidi on loota Tallinna linnaarhiivi allikpublikatsioonide-seeria järjekindlat ilmumist, mis tähendab meie ajaloo uurimisele väärtuslike materjalide kättesaadavamaks tegemist. Tulevikukavatsustest kõneledes nimetatagu, et ka Riigi Keskarhiivil Tartus on kavatsus lähemal ajal alustada eeltöid publikatsioonide väljaandmiseks, mille esimese numbrina on ette nähtud Eesti riikliku arhiivinduse tekkimislugu, täpsam ülevaade Riigi Keskarhiivi tegevusest, tema arhiivide ülevaatlik, kirjeldav loend ja mõne arhiiviosa ajalugu ning nimistu. See esimene Keskarhiivi publikatsioon ilmuks loodetavasti 1931. a. maikuu, Keskarhiivi kümneaastase tegevuse tähtpäeva puhul. Keskarhiivi publikatsioonid peaksid sisaldama ülevaateid arhiivi tegevusest ja sisaldavusest, kusjuures võimaluse ja tarbe määral esineksid üksikute arhiiviosade kirjeldised ning üksikasjalised nimistud. Edasi avaldataks neis ajalooliselt huvitavaid arhiivaale Keskarhiivi kogudest, neis kogudes leiduva materjali põhjal valminud uurimusi, kirjutisi arhiivitöö alalt üldse Eestis ja mujal. See publitseerimine sünniks Keskarhiivi tööjõudude kui ka teiste teadlaste poolt. Nende publikatsioonidega täidetakse meil Eestis sel alal veel valitsev lünk. Riigiarhiivid meie naaberriikides ja mujal on juba ammu nii kaugel jõudnud, et on võinud ilmutada trükist väärtuslike toimetisi. Erilise kuju omandaksid Eesti Keskarhiivi publikatsioonid, kui neid hakataks korraldama äsja mainitud kava kohaselt: nad ei tooks ühekülgselt ainult allikmaterjale, vaid esitaks uurimusi ja ülevaateid arhiivitöö alalt üldse, nii nagu see sünnib Nõukogude Vene Tsentrarhiivi või Rootsi Riigiarhiivi publikatsioonides. Oleks vast võimalik liigitada need publikatsioonid seeriaisse, millest ühe moodustaksid arhiiviteaduslikud tööd, ülevaated, nimistud jne., teise — allikpublikatsioonid. Võiks arvesse tulla kaugemas tulevikus ka kolmas seeria — iseseisvad suuremad uurimused Keskarhiivi aineil. Teine seeria — allikpublikatsioonid — peaks moodustama tervikud teatavate teemade valgustamisel. Küsimused, nagu eesti talurahva poliitiline, majanduslik ja kultuuriline seisund aegade kestes, tohiks kõige pealt leida avaldamist iseloomustavamate dokumentide väljaandmise kaudu, mis oleksid varustatud sissejuhatustega ja teksti-

kriitiliste märkmetega. Arvatavasti ei keeldu nende dokumentide trükki toimetamisel oma asjatundlikku kaasabi andmast meie vastavate küsimuste eriteadlased. Riigi poolt võimaldub Keskarhiivi publikatsioonide ilmutamine loomulikult ainult sel juhul, kui publikatsioonid ise on sisukad ja teaduslikud.

Pärnu linnaarhiivi materjali avaldamiseks on eeltöid tehtud G. Laakmann'i ja W. Stillmark'i poolt, kuid kulude suuruse tõttu, mida see ülesanne nõuab, ei ole seda suudetud seni teostada. Selle ürituse täitumisel rikastuks seni avaldatud allikmaterjal Pärnu ajaloo kohta väärtusliku ainega.

Teisist publikatsiooni-kavandeist oleme eelpool juba märkinud „Urkundenbuch'i“ jätkamist ning samuti teoksil olevat Eesti ärkamisaegsete tegelaste kirjavahetuste väljaandmist. Ka Tartu ülikooli kavatsused sel alal kuuluksid siia. „Annales“-seeria ülikooli „Acta'dest“ toovat lähemal ajal ülikooli vanemaid protokolle, staatuute ja teisi asjaomaseid ürikuid.

Asjalikult ja teaduslikult toimetatud publikatsioonid, nii need, mis on ilmunud seni ja käesolevaski kirjutises leidnud vastavat hindamist, kui ka need, mis on alles kavatsusteeas, aitaksid märksa üldist ajaloouurimise tööd, andes juhiseid ja materjale neile teadusmeestele, kel võimalus või teated puuduvad oma huvialuste uurimisküsimuste suhtes astuda otsesse ühendusse arhiividega. Ka tutvustavad nad kitsamaid asjahuviliste ja laiemaid lugejate ringkondi Eesti arhiivide sisalduvusega ja sel alal tehtava tööga kui ka Eesti ja üldse Balti riikide ajaloo eriküsimustega. Nii omab ajalooliste allikate avaldamine suurt eriteaduslikku ja rahvuskultuurilist tähtsust ja väärib ainelist ning moraalselt toetust meie riigi ja rahva poolt.

O. Liiv. N. Treumuth.

## Kirikuloolise töö sihtjooned Tartu ülikooli usuteaduskonnas.

Kirikulugu on tihedalt seotud üldajalooga. Meie kodumaa katolikuaegne üldine ajalugu ja kirikulugu on seda ehk veel ligemaltki, kui harilikult seda näeme nende aegade suhtes: Maarjamaa kohta nõudis paavst otsesest ülemvalitsust peaaegu samas mõttes, nagu tal see oli omas kirikuriigis. Selle maa tegelikeks maa-isandaiks tõusnud piiskopid ja varsti ka ordu, kes, vähemalt alguses, pidi õiguslikult piiskoppidele alluma, olid oma iseloomult resp. algupäralt igatahes ilmliku võimuga vaimulikud võimud, seda enam, et Saksa rahva Rooma riigi keiser siin tegelikult tuli vaid nime poolest või enam juhuslikult arvesse, nagu ajalugu näitab. Pärast katolikuaega asusid ilmlikud võimud maad valitsema. Kuid Rootsi valitsus juhatas ka kirikuasju ja andis kirikuseaduse. Ka Vene valitsus andis oma valitsemise teisel sajandil kirikule seaduse

ja tegi oma korraldusi, jättes seejuures suure osa kiriku episkopaal-õigustest rüütelkonnale.

Eesti ajal pandi maksma kiriku lahutus riigist; kuid selle vahekorra lõpetuse üksikasjuga on olnud tegemist kuni viimase ajani ja ka tulevikuski ei lõpe täielikult vastastikune mõjustus: riigi poolt enam maksvate olukordade kaudu, kiriku poolt enam vaimlikõlblise meelsuse mõjustamise teel. Niisuguse vahekorra juures ja eriti veel arvestades meie endisi olusid on arusaadav, et ka kirikuloolisi küsimusi on käsitletud mitmed üldajaloolased kodumaa üldajaloo raamistikus ja selle seisukohalt. Ajaloolaste kõrval on kirikulooliste küsimustega tegemist teinud peaaesjalikult mitmed kirikuõpetajad, käsitledes üksikasju enam kirikuloolisest seisukohast ilma kindla kirikuloolise kavata ja raamistikuta.

Tartu eesti ülikooli usuteaduskonna õppekavasse võeti algusest saadik ajaloolise usuteaduse õppeooli õppeainete hulka kodumaa kirikulugu 4 nädalatunniga, paleograafiline praktikum 1 nädalatunniga, peale selle soovitava aინena ristiusu arkeoloogia 2 nädala tunniga. Kirikulooliste praktikumide hulgas esinevad ka praktikumid kodumaa kirikuloo alalt referaatidega ja korreferaatidega; samuti esineb ka kursusetöid ja auhinnatöid sellelt alalt<sup>1)</sup>. Usuteaduskonna juures leidub sama õppeooli esindaja juhatusel Ristiusu Arkeoloogia Muuseum, mis hiljemini Ristiusu Arkeoloogia Kabinetiks ümber nimetati. Selle kabineti ülesandeks on ühelt poolt tutvustada kõige vanema ristiusu kunstiga vastavate raamatute, esemete, piltide ja diapositiivide kaudu, teiselt poolt aga ka koguda kodumaa ristiusu algaja mälestusmärke, kirju, koopiaid, pildistisi, käsikirju, et neid ühtlasi kasutada ka õppevahenditena tarviduse ja võimaluse järele.

Peale õppeooli ja Kabineti tegeleb veel Akadeemiline Usuteadlaste Selts kirikulooliste küsimustega teiste usuteaduslike ainetega kõrval. See selts koostub usuteaduse üliõpilasist ja õppejõududest. Seltsis peetud referaatide hulgas on mõni olnud kodumaa kirikuloo alalt; neist käsitles üks Tartu vanemate surnuaedade ajalugu ja mälestusmärke.

\*

Kirikuloolise töö aluseks on sellekohased allikad, mida tuleb koguda ja teaduslikult läbi töötada, et nende alusel kirikulooline arenemiskäik ja selle üksikasjad kindlaks määrata, arvestades ka juba olemasolevat vastavat kirjandust.

Siin arvesse tulevad allikad on peaaesjalikult: 1) kiriklikud

---

<sup>1)</sup> Neist käsitlevad mõned ka mõnda uut allikalist materjali, näit. „Narva kirikute ja koguduste käekäik ilmasõjast peale kuni käesoleva ajani 1914—1921“, (G. W. Steinfeldt-Kiviste), „Lühike Rannu kiriku ajalugu ja tähtsamad mälestusmärgid“ (E. Ernits), „Graffitid (s. o. kribitud kirjad) ja telliskivikirjad“ (Fr. Poolakes), „Põltsamaa kihelkonna kirikulaulu-, laulu- ja muusikakoorige arenemislugu aastast 1840 kuni meie päevini“ (A. Watter), „Avinurme kiriku ja kihelkonna tekkimine ning Avinurme-Lohusuu vahekorrd enne ja nüüd“ (J. Hiimets), „Anseküla kiriku ajaloo lühike ülevaade“ (A. Greinert).

mälestusmärgid; 2) ürikud (*documenta*); 3) tuleb allikate hulka teatava aja kohta lugeda ka selle aja põhjanevad seadused, seadlused, korraldused, üldkirjad ja teosed, mis ka järgneva aja kohta võivad omada teatavat allikate tähendust, kui nad veel sel ajal on normatiivse maksvusega. Nende põhimõtete järgi on püütud tööd korraldada. Allikate kogumise suhtes oleks eriti järgmist mainida. Kiriklikkude mälestusmärkide inventariseerimiseks on meil olemas Kiriklikkude Mälestusmärkide Komisjon, mille asutamine algatati a. 1924 ajaloolise usuteaduse õppetooli poolt ja mis pidas oma esimese koosoleku Tallinnas 1926. a. piiskopi juhatusel. Sellesse komisjoni kuulusid tol ajal peale piiskopi 3 ülikooli professorit, 2 kirikuõpetajat, 1 advokaat ja peale selle otsustati kutsuda komisjoni veel üks kirikliku kunsti tundja arhitekt. Komisjon laskis trükkida ankeetlehe 29 peaküsimumusega, mis käisid peaausjalikult kiriklikkude mälestusmärkide ja kirikuarhiivide kohta ja millele kirikuõpetajad konsistooriumi poolt kohustati vastused saatma (vt. ligemalt „Usuteadusline Ajakiri“, I, nr. 3 ja eraldi trükitud „Ankeedi leht“).

Põhjalikkude vastuste koostamine nõudis siiski enam aega, oskust ja huvi, kui seda käepärast oli ühel osal kirikuõpetajaist. Seepärast tuli sellele tööle appi Akadeemiline Usuteadlaste Selts, välja saates neile tööle suveti stipendiaate. Kabinett annab stipendiaatidele võimaluse järele tarvilikku õpetust ja instruksioone, vaatab läbi esitatud tööd ja samuti nõutud parandused ja täiendused. Need tööd on korraldatud Kiriklikkude Mälestusmärkide Komisjoni ankeetlehe küsimuste järele. Seni on stipendiaatide poolt registreeritud 29 kihelkonda<sup>2)</sup>.

Kabinett paneb omas töös erilist rõhku mälestusmärkide epi-graafilisele küljele, arvatades sääraseid mälestusmärke ühtlasi võimaluse järele õppevahendeiks. Sellega ühenduses seisab kabineti vanemate hauakivide kollektsoon (ja mõned teised kirjadega esemed), mitmesugused kirjade koopiad, kirjade ja muude esemete pildistised jne.<sup>3)</sup>. Ka paar väikest kaevamist, mis kabineti poolt (juhataja isiklikul kulul) ette võeti, seisid ühenduses hauakividega. Kaevamine Karuse kiriku juures ja kirikus pidi selgust muretsema selle kohta, mis ajaloolaste ja kirikuõpetajate arvamistest ja koha-

<sup>2)</sup> Nimelt Rõngu, Karula, Nõo, Puhja, Otepää, Sangaste-Laatre, Põlva, Röpina, Viljandi linn ja maa, Pülistvere, Pöütsamaa, Tarvastu, Paistu, Maarja-Magdaleena ja Vara, Kursi, Tartu Jaani, Kodavere, Torma-Lohusuu, Kadrina, Pärnu-Eüüisabeti, Pärnu-Nikolai, Türi, Koeru, Ridala, Kullamaa, Haapsalu, Lääne-Nigula, Kärla. Kirikuõpetajate resp. mõne abikiriku köstri poolt oli kuni 1928. a. sisse antud enam-vähem rahuldavaid vastusi 18 kihelkonna kohta. Vastavad tööd hoitakse alles kabineti käsikirjade-kogus. Seal on neid juba mõni ajaloolane kasutamas käinud. Mõned registreerijad on eraviisil oma tööst mõned osad ajalehtedes avaldanud. Andmete läbitöötamise, kasutamise ja väljaandmise küsimuse kohta tuleb omal ajal otsus teha ühenduses nimetatud komisjoniga.

<sup>3)</sup> Vt. Mõninguid vanu hauakive meie maalt, Usuteadusline Ajakiri, III, nr. 1 (ka eribrofüürina) ja Tallinna linna ja ta ligema ümbruskonna vanust hauakivist, *ibid.*, IV, nr. 1. (Autori nime tähendamata mainitud artiklid kuuluvad käesoleva artikli autorile. „Ajala. Ajakirja“ toimetust).

liku kirikurahva traditsioonest ordumeister Otto haua ja sellega ühenduses olevate küsimuste suhtes vastab ajaloolisele tõele (tulemused on veel avaldamata). Erilised puhtkunstiajaloolised kaevamised ei kuulu kabineti ülesannete hulka.

Allikalise materjali hulka tulevad arvata ka vastava mõõtmise alusel saadud andmed meie kirikute ja kabelite (resp. nende säilinud varemete või vundamendi) orientatsiooni kohta ilmakaarte suhtes. Küsimus seisab selles, kuidas on keskajal (ja ka veel hiljemini) arvatud ja kindlaks määratud meie maal kirikute ja kabelite teatavate kõrvalekallete juures üldiselt esinevat ida-lääne teljejoont. Ida-lääne suuna määramisel on võidud mitmet moodi toimida. Igatahes on meie maa vanemate kirikute juures vaevalt kompassi tarvitatud. Arvesse tuleks sellise suuna umbkaudne määramine, edasi astronoomilise ida-lääne suuna võtmine tõusva või loojeneva päikese järgi kevadisel või sügisel pööripäeval, ida-lääne suuna määramine tõusva või loojeneva päikese järgi juhtuval või teataval päeval, olgu see erilisel suunaandmise või nurgakivi panemise päeval või aga selle pühaku päeval, kes arvesse tuli kiriku ehitamisel või pühitsemisel. Mõnelt poolt (näit. prof. H. Nissen j. t.) seletatakse, et kuna juba ammu enne ristiusku mitmel pool teatavaid ehitisi, eriti sakraalehitisi, on orienteeritud teatavate tähekujude või päikese järgi teatavatel pühadel päevadel, on ristikirik oma sakraalehitised orienteerinud päikese järgi samuti teatavatel pühadel päevadel. Selle väite võttis katsete alusel omaks ka astronoom Charlier ja esitas arvutusviisi, mille abil saab kiriku ida-lääne telje kõrvalekalde alusel astronoomilisest ida-lääne joonest kindlaks määrata selle kiriku vanaduse, kui on teada siin arvesse tulev pühakupäev, või jälle kindlaks määrata siin arvesse tulev pühak, kui on teada kiriku vanadus. Teiselt poolt leidub hulk õpetlasi, kes Nissen'i teooriat ei tunnusta, vähemalt ristikiriku suhtes mitte.

Üheks otsustandvamaks teguriks selle keerulise küsimuse lahendamisel on võimalikult täpsad mõõtmised. Niisugusi mõõtmisi on püüdnud Nissen, Charlier j. t. toime panna, kuid paistab, et mõõdetud kirikud on enam siit ja sealt välja nopitud, mitte aga teatava maa kõik arvesse tulevad kirikud ja kabelid järjekindlalt läbi mõõdetud, mis asjaolu aga näib olevat küsimuse otsustamise võimaluse eeltingimuseks. Meie maal on selle küsimusega a. 1911 tegemist tehtud Tartu vanemate kirikute, peajasalikult Jaani kiriku, suhtes. Kuid ainult sellega ei saa loomulikult küsimust kaugeltki otsustada. Ristiusu Arkeoloogia Kabinett on omale ülesandeks seadnud kõik meie kodumaa vanemad kirikud ja kabelid orientatsiooni suhtes läbi mõõta, et kindlaks teha nende tõelise orientatsiooni ja selle alusel siis ka selle orienteerimisviisi, millist on siin tegelikult tarvitatud. Kui tarvitusel olnud viiside hulgas esineb ka orienteerimine pühakupäeva järgi (ainukene meetod ei ole see siin seniste mõõtmiste alusel igatahes mitte olnud), siis saab muidugi teataval määral järeldusi teha kiriku vanaduse resp. pühaku kohta. Meie ülikooli astronoomia professor D. Rootsman on ka asjast huvitatuna lubanud kaasa töötada.



Kabineti poolt või tema korraldusel on seni mõnikümme kirikut ja kabelit (resp. varemeid) mõõdetud. Täpsamate andmete saamiseks tuleb arvestada magneetnõela kohalikku deklinatsiooni. Seda ei ole Eesti kohta praegu veel välja arvatud. Astusime ühendusse Kindralstaabi topograafia osakonnaga, kes neid tõid õiendab, palvega meile need andmed muretseda. Topograafia osakonna juhataja lubas vastu tulla, kuid selgus, et see töö terve Eesti kohta nõuab umbes 10 aastat aega. Lubati meile järkjärgult andmeid saata seda mööda, kuidas töö edeneb. Üldiselt olevat deklinatsiooni andmed meil maa väiksusest hoolimata nähtavasti kaunis muutlikud.

Kirikute mõõtmised on keerulisemad seal, kus kirikutes esinevad keskkütte torud ja muud magneeti segavad mõjud. Eriti palju on segavaid kõrvalmõjusid Tallinnas, üldse ja eriti ka magneetnõela kohaliku deklinatsiooni kindlaksmääramise suhtes.

Käsikirjalise materjali kohta olgu tähendatud, et kabineti käsikirjadekogu asutati alles viimaseil aastail. Peale mainitud kiriklike mälestusmärkide registreerimistööde, pildististe ja kirjakoopiate leidub siin veel üksikuid algkäsikirju<sup>4)</sup>, mõni avaldamata algkäsikirja ärakiri ja käsikirjade fotoproove (paleograafilisteks harjutusteks).

Mis puutub kirikuloolise arenemiskäigu ja selle üksikasjade kindlaksmääramisse allikalise materjali alusel, siis on asjaomase õppetooli loenguil esitatud kodumaa kirikuloo arenemise üldine raamistik ja selles raamistikus käsitletud arenemise üldist sisutikka. Seejuures selgus, et olemasolevas materjalis ja kirjanduses mõningad küsimused on tumedad ja nõuavad selgitamist ning otsustamist erilistes uurimustes, et siis juba võimalik oleks seisukorda õieti valgustada kodumaa kirikuloo raamistikus.

Sellekohaste üksikküsimuste kohta on erilised uurimused suuremal arvul ilmunud usuteaduskonna poolt väljaantavas „Usuteaduslises Ajakirjas“, peale selle aga ka usupuhastuse 400-aastase juubeli puhul ilmunud albumis, „Eesti Kirjanduses“ j. m.<sup>5)</sup>

Erilist selgitamist vajavaist küsimusist, mida seni on jõutud lähemalt uurida, mainiksin järgmisi. On valgustatud varemaid lääne-

<sup>4)</sup> Neist on avaldatud (T. Laur'i poolt) „Keiserinna Katariina II aegne eesti- ja venekeelne pihtimiskorra kava käsikirjas greeka-õigeusulise rahva jaoks Eestis“, Usuteadusline Ajakiri, II, nr. 3, 4, ja (O. Silla poolt) „Halliko Valla Kohto ja Seäduisse Ramat“, *ibid.*, I, nr. 3.

<sup>5)</sup> Peale asjaomase õppetooli esindaja on ka mõned teised õppejõud ja samuti isikud väljastpoolt usuteaduskonda käsitlenud kirikuloolisi küsimusi, nii näiteks mitmed autorid koguteoses „Usupuhastus eestlaste maal“, Tartu 1924, samuti „Usuteaduslises Ajakirjas“ j. m., näit. J. Köpp, „Usulisi liikumisi Eestis“ (Usuteadusline Ajakiri, I, nr. 1 ja 2), F. Jürgenson, „Usuõpetuse seisukorrast ja korralduskäigust alg- ja keskkoolides Eesti aja algusest käesoleva ajani“ (*ibid.*, I, nr. 1 ja 2), A. Westrén-Doll, „Abgötteri zu Ausgang der schwedischen und Beginn der russischen Zeit“ (Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1925), A. Westrén-Doll, „Das Kirchenwesen in den Landgemeinden Livlands zu Ausgang der schwedischen Zeit“ (*ibid.*, 1927). Nimetame siin kohal ka veel üht kirja-

poolseid ristiusu mõjusid Baltimail, eriti küsimust kiriku suhtes XI sajandi keskpaiku Tumisnisi<sup>6)</sup>). On jälgitud küsimust, kas leitud vanemal ajal tõeliselt risiusule kalduvaid eestlasi, milline oli nende vahekorid muu sugurahvaga, millised olid selle nähtuse tagajärjed ja missugune oli paavsti tõeline seisukoht meie maa ristiusustamisel<sup>7)</sup>). Samuti on leidnud käsitlemist frantsisklaste tegevus meie maal ja üldse kerjasmunkade vahekorid eestlastega<sup>8)</sup>). On valgustatud eestlaste osa usupuhastuse liikumises ja usupuhastuse tähendust nende suhtes<sup>9)</sup>). On püütud selgitada ja hinnata kiriku seisundit Rootsi ajal<sup>10)</sup>). Edasi on käsitletud muutusi kiriku valitsemiskorras Vene aja alul<sup>11)</sup>), Halle pietismi mõju meie maal, herrnhutlaste liikumise algust meil ja selle keeldu 1743. a.<sup>12)</sup>), veneõigeusu kogudusi Eesti piirimail XVIII sajandi keskpaiku, erilisi usukujusid herrnhutlaste liikumise algupäevilt ja selle pärastisi analoogiaid<sup>13)</sup> ja Inglise-Ameerika ususeltside levimist Eestis uuemal ajal<sup>14)</sup>). Ei ole kahtlust, et selgitust vajavad veel mõnedki teised küsimused kodumaa kirikuloo alalt.

Üldise kirikuloo, dogmadeloo, sümboolika ja vanema ristiusu üldarkeoloogia alalt on juba vähem küsimusi saanud meie juures erilise teadusliku käsitlemise osaliseks<sup>15)</sup>). Nii ei saa salata, et kirikulooline töö väljaspool otsest õppetegevust on suuremalt jaolt koondund kodumaa kirikuloo uurimise alale.

Tuleviku kavatsuste kohta kirikuloolise töö suhtes arvan, et

tööd, mis küll ei esita täpsaid allikaid ega tööta neid kirikulooliselt läbi, vaid taotleb enam populaarse informatsiooni ülesannet, kuigi kohati m. a. ühekülgse, nimelt: H. B. R a h a m ä g i, „Eesti Evangeeliumi Luteri usu vaba rahvakirik vabas Eestis“ (Tartu Ülikooli Toimetused, B X).

6) Breemeni Adam ja tema teated Aestland'ist ja Churland'ist, Usuteadusline Ajakiri, IV, nr. 2.

7) Eestlaste vabaduste järkjärguline kokkuvarisemine keskajal, Eesti Kirjandus, 1926, nr. 1—3.

8) Assiisi Frantsiskuse põhivaateid ja püüdeid, II, Usuteadusline Ajakiri, I, nr. 4.

9) Usupuhastuse tulek Liivi- ja Eestimaaale, Usupuhastus eestlaste maal, lk. 20—83.

10) Liivimaa kiriku sinod Tartus a. 1693, Usuteadusline Ajakiri, IV, nr. 1, ja praost A. Westrén-Dolpi mainitud kirjutised.

11) Kas Tallinna doomkirik on kirikuloolises arenemiskäigus olnud piiskopikirikuks, Usuteadusline Ajakiri, lisavihk 1.

12) August Hermann Franke' mõjud meie maal, *ibid.*, II, nr. 1—4, täiendusi sellele kirjutisele: *ibid.*, III, nr. 3, 4.

13) Tallima Paap, *ibid.*, III, nr. 3, 4 (vt. ka prof. J. Kõpu mainitud artikkel), Värska preestrid Anikita Jakovlev ja Jakob Andrejev ja Verhoustinski sugukonna algus, *ibid.*, III, nr. 2.

14) Vt. S. Klaos'e auhinnatöö a. 1924 „Metodisti kogudused Eestis, nende tekkimine ja arenemine“.

15) Neilt aladelt mainigem: Assiisi Frantsiskus teaduse uuringus, Usuteadusline Ajakiri, I, nr. 2, Assiisi Frantsiskuse põhivaateid ja püüdeid, *ibid.*, I, nr. 3 ja 4, Ristiusu arheoloogia uurimise ülevaade, Ajalooline Ajakiri, 1923, nr. 3, E. T e n n m a n n, Rahvusvahelised kirikute koonduspüüded, Usuteadusline Ajakiri, I, nr. 1, 3, 4, II, nr. 3.

alustatud tööd tuleb igas suhtes jätkata ja täiendada. Pooleli olevad tööd kiriklikkude mälestusmärkide inventariseerimise, registreerimise ja kopeerimise ning kõigile kirikuarhiividele täpsate nimestikkude valmistamise alal tulevad lõpule viia kõigi kodumaa kihelkondade suhtes. See materjal tuleks siis teaduslikult läbi töötada ja kirikuloolises ning kirikuarkeoloogilises suhtes kasutada. Samuti tulevad kirikute ja kabelite orientatsiooni mõõtmised lõpule viia ja selgus saada selle kohta, mil moel on meie kirikute ja kabelite ida-lääne suuna tegelikult üksikasjaliselt määratud. Kui selgub, et kirikute ja kabelite ida-lääne telje suunda on orienteeritud ka pühakute päevade päikese järgi, siis võib sellest muidugi järeldusi teha kiriku ja kabeli vanaduse või aga pühaku kohta Charlier' meetodi järgi. Kuid selgi juhul tuleks ikkagi veel püüda Charlier' meetodit täiendada, kuna ta sel kujul avaldab sageli vaid väga umbkaudselt (kõigist täpsatest arvutustest hoolimata) möödunud aastaid vana ja uue kalendri vahepäevade alusel. Täiendust tuleks meie arvates selles suunas otsida, et püütaks päikese deklinatsioonide korduvat tsükli kindlaks määrata ja see kindlasse vahekorda seada kronoloogilise päikesetsükliga (*cyclus solaris*). Sel teel peaks vastav nädalapäev teatavaks saama ja see vähendaks eksitust aastate arvutusel märksa.

Edasi tuleks järjekindlalt läbi töötada arhiivides leiduv kirikulooline materjal, esijoones kõik visitatsiooniprotokollid, milliseid veel rohkesti leidub Tallinna Konsistooriumi arhiivis, Riigi Keskarhiivis, Läti riigiarhiivis ja osaliselt kohalikes kirikuarhiives. Vane mais välismaade arhiives leiduvate meie maa visitatsiooniprotokollide ära kirju tuleb muretseda, jätkates seda tööd, millega Kabinett on juba algust teinud. Tallinna Konsistooriumi arhiiv tuleks kokkuleppel deponeerida Tartu Keskarhiivi tingimusel, et selle arhiiviga ühendataks kõik Keskarhiivi kirikuloolised osad. Sellekohase kirja ja keele oskajaid üliõpilasi tuleks Keskarhiivi tööle rakendada, kas või eriliste stipendiaatide näol. Rõõmustav oleks, kui Keskarhiiv võimaliku leiaks olevat muu materjali hulgas avaldada tähtsamadki kirikuloolised materjalid.

Kõige selle juures ei tohiks aga ka üldise kirikuloo arendamist kahe silma vahele jätta.

Lõpuks tähendan veel, et oleks tarvis tõsiselt mõelda eesti keelsele õpperaamatute soetamisele. Igatahes oleks see teatav vastuoksus, kui me hoolitseksime ainult eestikeelsete loengute pidamise eest meie ülikoolis, kuid seejuures jätaksime kahe silma vahele eestikeelse teadusliku kirjanduse ega kannaks hoolt teaduslikkude õpperaamatute, ajakirjade ja eriuurimuste võimaldamise ning soodustamise eest.

Arvan, et kirikuloo alal tuleks eeskätt soetada vanaaja kirikuloo ja kodumaa kirikuloo<sup>16)</sup> akadeemilised õpperaamatud.

O. Sild.

<sup>16)</sup> Sel alusel võiks siis ka keskkooli jaoks sellekohane õpperaamat ja vastavad kirikuloolised lugemikud välja anda.

# Eesti õigusajaloo senisest uurimisest ja tuleviku ülesandeist.

## 1.

Õiguse ajaloo ülesandeks on kindlaks teha ja seletada õigusnormide ja vastavate õigussuhete ajalist saabumist ning kujunemist.

Selle ülesande täiuslikumaks teostamiseks oleks kogu inimsoo õigusnormide ja õigussuhete kindlakstegemine ja seletamine kõige varematest teadmismõimelistest aegadest praegusajani. Vaatamata üksikuile katseile ei ole aga seesugune universaalne õigusajalugu veel mitte teostatud.

Vähemas ulatuses püüab õigusajaloolisi ülesandeid täita partikulaarne õigusajalugu. Partikulaarne õigusajalugu langeb omakorda mitmesse liiki ja all-liiki selle järgi, milline on tema aine ja selle ulatus. Ta võib olla: 1) teatava maa õigusajalugu, kui ta aineks on vastaval maa-alal aset leidnud õiguskord; 2) teatava rahva õigusajalugu, kui ta aineks on sellekohase rahva õiguskord; 3) teatava riigi õigusajalugu, kui ta aineks on vastava riigi õiguskord; 4) provintsiaine õigusajalugu, kui ta aineks on mitte riigi, vaid ainult riigi territoriaalse osa — provintsi — õiguskord; 5) teatava õigusinstituudi ajalugu, kui ta aineks on ainult mingisugune õigusinstituut, ja 6) võrdlev õigusajalugu, kui ta aineks on võrdleval käsitlemisel mitme maa, rahva, riigi või provintsi õiguskord või nendes aset leidnud õigusinstituudid. Vaatamata ülesande vähemale ulatusele ning ühtlasi tänu sellele on partikulaarne õigusajalugu jõudnud tähtsal määral selgitada ja seletada õiguskorra kujunemist inimkonna üksikuis osades. Eriti on võrdlevate õigusajalooliste uurimiste kaudu jõutud inimsoo õiguskorra sügavamale mõistmisele. Näib, et sellel teel tuleb minna ka edasi. Üksikosade uurimisega jõutakse terviku tundmisele, partikulaarse õigusajaloo kaudu — universaalse õigusajaloo koostamisele.

Eesti õigusajalugu, nagu järgneb eeltoodust, on partikulaarne õigusajalugu. Ta ei tee tegemist inimsoo õiguskorraga kui tervikuga, vaid ainult ühe murdosaga sellest. Kuid milline on see murdos?

Eesti õigusajaloo aineks on õigusnormide ja vastavate õigussuhete ajaline saabumine ja kujunemine kõige varematest teadmismõimelistest aegadest praegusajani ühenduses ja siduvuses selle rahvaga, keda nimetame eestlasteks. Selles mõttes on Eesti õigusajalugu kõige pealt eesti rahva õigusajalugu, eesti natsionaalne õigusajalugu. Selle tõttu tuleb Eesti õigusajalool kindlaks teha, kes on eestlased, kuidas nad saabunud ja põlvnenud, millises õiguskorras nad viibinud enne eraldumist sugurahvastest, millisel määral nad kaasa võtnud endist õiguskorda teistest eraldumisel, kuidas seda hiljemini arendanud ning missugusel määral seisnud ühenduses oma õiguskorra arendamisel teiste sugurahvastega. Eesti õigusajalugu kui natsionaalne õigusajalugu on seega ühenduses ja siduvuses

Eesti sugurahvaste õigusajalooga; ta on Eesti natsionaalne õigusajalugu ühes eestisugu rahvaste õigusajalooga.

Eesti rahvas on aga teadmivõimelistest aegadest saadik olnud paikne rahvas. Ta on omanud oma natsionaalseid asundusalu, oma natsionaalset territooriumi, oma isamaad. Eesti natsionaalne õigusajalugu on seega ühtlasi Eesti territoriaalne õigusajalugu, eestlaste maa ehk Eestimaa õigusajalugu. Sellisena on Eesti õigusajaloo ülesandeks kindlaks teha Eesti maa-alade ulatus ja jaotused ajaloolises muutuvuses ning õigusnormid ja õigussuhted, mis neil maa-aladel on aset leidnud. Selle tõttu tuleb Eesti õigusajalool käsitleda mitte ainult eestlaste õiguskorda, vaid kõikide nende rahvaste oma, kes Eesti maa-aladel elanud või elavad. Eesti õigusajalugu on territoriaalse õigusajaloona seega Eesti natsionaalne õigusajalugu ühes kaasmaalaste õigusajalooga.

Eesti rahvas ja tema maa-alad ei ole moodustanud kõikidel teadmivõimelistel aegadel üht või mitmet rippumatut poliitilist ühikut. Selles mõttes Eesti õigusajalugu ei ole võrdne Eesti riigi õigusajalooga, vaid on ulatuselt laiem sellest. Eesti rahvas ja tema maa-alad ei ole aga samuti igal ajal kujundanud provintsi või provintse mingisuguses suuremas poliitilises ühikus. Selles mõttes Eesti õigusajalugu ei ole ega saa olla võrdne Eesti provintsialse õigusajalooga, vaid on laiem ja ulatuslikum sellest. Eesti õigusajalugu on seega Eesti natsionaalne ja territoriaalne õigusajalugu sõltumata sellest, kas on sel puhul tegemist eririigi või -riikide või eriprovintsi või -provintside olemasoluga, vaid vastavad poliitilised ühikud oma õiguskorraga moodustavad ainult ainestiku Eesti õigusajaloo konstrueerimisel. Üht aga tuleb selles asjas silmas pidada. Eesti rahva ja maa õiguskord on alati olnud lähemas või kaugemas seotavuses ning ühenduses naabermaade ja -riikide õiguskorraga. Eesti rahva ja maa õiguskorra põhjalikumaks tundmiseks vastavail ajajärkudel on seega äärmiselt tarvilik teada ka vastava naaberriigi või -rahva kaasaegset õiguskorda. See teadmine on eriti tarvilik ajajärkudel, mil Eesti rahvas ja maa on olnud poliitilises rippuvuses vastavast naaberrahvast või -riigist, kuid väga soovitav ka ajajärkude kohta, kus seesugust rippuvust ei ole olnud. Selles mõttes on Eesti õigusajalugu Eesti rahva ja maa õigusajalugu ühes naaberrahvaste ja riikide õigusajalooga.

Kokkuvõttes tuleb seega Eesti õigusajalugu piiritleda järgmiselt: Eesti õigusajalugu on Eesti rahva ja maa õigusajalugu varematest teadmivõimelistest aegadest praegusajani ühenduses sugurahvaste, kaasmaalaste ja vastavate naaberrahvaste ja -riikide õigusajalooga.

Sel viisil saavutatud mõistest järgneb Eesti õigusajaloo tähendus. „Nagu iga ajalugu, nõnda ka õigusajalugu töötab inimsoo enesetundmise üleva probleemi kallal. Ta omab selle tõttu oma olemasolu õigustust iseendas ega tarvitse seda põhjendada eeskätt kasuga, mis temast võib saada praegusaegse õiguse tundmiseks“<sup>1)</sup>. Käsitledes küll inimkonna õiguskorra kujunemise üht murdosa eeltähendatud

<sup>1)</sup> H. Brunner, Deutsche Rechtsgeschichte, B. I, 2. Aufl., lk. 5.

ulatuses, aitab Eesti õigusajalugu seega kaasa kogu inimkonna õiguse tundmisele ja enesetundmisele.

Õiguskord, milles rahvas elanud ja elab, kujundab elulisema ja olulisema osa vastava rahva elust ja olemasolust. Selles mõttes Eesti õigusajalugu aitab otsustaval määral kaasa Eesti rahva eneseteadmisele ja enesetundmisele ning selle kaudu oma oleviku ja tuleviku kujundamisele.

Rahvaste naabrid ei teki üleöö, vaid on ajalooliselt antud ja ainult ajalooliselt võib neid ka tunnetada. Nagu Eesti ajalugu üldse, nõnda eriti õigusajalugu võimaldab ja süvendab Eesti naabrite tundmist ja soodustab seega pinda Eesti rahva tulevase saatuse juhtimises.

Erilise ja põhjapaneva tähendusega on aga Eesti õigusajalugu Eesti õiguse tundmiseks ja teadmiseks. „Kuna kõike, mis on, võib mõista ainult siis, kui teatakse, kuidas ta on saanud, siis oleks enesepetmine uskuda, et maksvat õigust võidakse tunda tema ajalooliste aluste vaatlemiseta. Alles õigusajaloo kaudu, mis seletab õiguse oleviku tema minevikust, jõutakse maksva õiguse teaduslikule mõistmisele. Nagu rahvas sisaldab endas mitte ainult üksteise kõrval, vaid ka üksteise järel elavaid põlvesid, nõnda ka rahva õigus sisaldab endas mitte üksnes olevikus maksvaid, vaid ka neile eelkäänud õigusnorme“<sup>2)</sup>). Sellelt vaatekohalt on Eesti õigusajalugu paratamatuks vundamendiks kogu Eesti õigusteadusele, nagu seda väidab H. Brunner Saksa õigusajaloo kohta selle suhtumises kogu Saksa õigusteadusse. Eesti õigusajaloo tähendus ulatub aga veel kaugemale, nagu seda selgitab Eesti õigusajaloo ainekõne ja selle jaotuse lähem kirjeldus.

## 2.

Nagu saar, mille geoloogilised ladestised saanud mitmesugustel ajajärkudel ja vastavil mõjustistel igast ilmakaarest, moodustab Eesti õiguskorra saabumine ja kujunemine omapärase iseloomulise terviku kogu Kirde-Euroopa õiguslikus kujunemises. Viis ajajärku ja viis vastavat „õigusladestist“ tulevad selles Eesti õiguskorra kujunemises ilmsiks.

Eesti rahvas kuulub n. n. soome-ugri ehk uurali rahvaste perre. Need rahvad valdasid ürgaegadest praeguse ajaarvamise järgi esimese aastatuhande lõpu poole määratu maa-ala Balti merest Uuralini ning Põhja Jäämerest Vene lagendiku lõunasteppideni. Ajalooliselt rekonstrueerida nende „uurali“ rahvaste õiguslikku seisundit tähendatud ajajärgul tähendab valgustada ja selgitada nii ruumiliselt kui ajaliliselt väga tähtsat osa inimkonna õigusajaloos. Ühes sellega luuakse monumentaalne tagasein ja alus nii Eesti õigusajaloole kui ka Kirde- ja Ida-Euroopa õigusajaloole.

Iseäranis tuleb sel puhul peatuda õiguskorra juures, mida

<sup>2)</sup> H. Brunner, op. cit., lk. 5.

olid arendanud XIII sajandiks eestisugu rahvad Baltimere idakal- lastel, eriti aga eestlased ise. Sellega täidetakse tühik, mis praegu haigutab vastu Baltimere idaranniku õigusajaloos, ja ühtlasi val- gustatakse need otsesed natsionaalsed ning territoriaalsed juured, mis seisavad praeguse Eesti õiguskorra ajaloolises aluses.

Esimese aastatuhande lõpupoole algas võõraste rahvaste sisse- tung uurali rahvaste põlistele asundusaladele. Edelast ja läänest tulevad slaavlased ja germaanlased talitasid selles suunas teine- teisega võidu, kuna kagust — Volga piirkonnast — tegid sedasama türgi-tafari rahvad.

Edelast, Dnjepri piirkonnast, siirdusid slaavlased-venelased põhja ja kirde suunas. Kreeka-katoliiklik kirik ja varjäägi-vene riiklik võim kujunesid selle juures nende käes mõjuvateks relva- deks. Süda-Äasiast tulevate rahvaste pealetung Vene legendikule („mongoolide ikke aeg“) andis omakorda tõuke slaavlaste siirdumi- sele põhja ja kirde maa-aladele. Nõnda alistati eestisugu rahvad idapool Peipsit. Kuni viimase ajani on kestnud slaavi ülevõim viimaste üle.

Läänemere eestisugu rahvastele lähenes veel suurem hädaoht läänest. XII sajandi lõpul algasid germaani rahvad Botnia, Soome ja Riia lahe ning Preisi rannamaade kaudu energilist pealetungi Balti- mere eestisugu rahvastele, kuna rooma-katoliiklik kirik valas selleks õli tulle. Viimati olid kohalised eestisugu rahvad sunnitud alis- tuma pealetungijaile. Eriti Eestis võttis ülevõimu rooma-katoliik- lik kirik ja keskaegne saksa rahvuse Püha-Rooma riik, kumbki oma korraldustega. Ligi kolm ja pool sajandit kestis rooma-ger- maani võimu aeg Eestis kitsamas mõttes. Õigusajalooliselt tähen- dab see ajastu aega, mil eestisugu rahvaid ja nende maa-alu ida pool Peipsit immutati türgi-tafari ja slaavi õiguse elementidega. Eestis kitsamas mõttes aga teostus Lääne- ja Kesk-Euroopa kesk- aegse õiguse tugev retseptatsioon, eeskätt kanoonilise ja saksa õiguse näol. Ühtlasi on aga oluliselt tähtis kindlaks teha, millisel määral hoidusid alal või modifitseerusid vana-eesti õigussuhted ja õigus- instituudid võõra võimu ja õiguse sissetungil. Sama küsimus *muta- tis mutandis* tuleb lahendamisele ka Peipsi-tagustel maa-aladel mongooli-slaavi õiguse ja põhja pool Soome lahte — Skandinaavia õiguse piirkonnas.

Vahepeal õhnestas reformatsioon rooma-katoliku kirikut ning territoriaalse ja rahvusliku riigi ideoloogia — keskaegset Püha- Rooma riiki. Keskaegne poliitiline kord Eestis kitsamas mõttes langes ning XVI sajandi teisel poolel sirutasid rivaalidena Eesti maa-ala järele käe naabrid igast ilmakaarest: moskoviitlased idast, poolakad-leedulased lõunast, taanlased läänest ja rootslased põh- jast. Pikemate heitluste järel langes Eesti (kitsamas mõttes) maa-ala lõuna osas katoliiklikule Poolale, läänes (Saare- ja Muhumaa) reformeeritud Taanile ja muudes osades samasugusele Rootsile. Lõplikus võitluses Poolaga ja Taaniga XVII sajandi esimesel poolel jäi Rootsi viimati ainuvalitsejaks Eesti üle. Õigusajalooliselt tähen- dab see ajajärk aega, mil Eesti maa-alal kujunes kolmas õiguslik

kihistis — Poola, Taani ning Rootsi õigus. Ühtlasi aga on tähtis teha kindlaks, kuivõrra eelmised õigusladestised — vana-eesti ning keskaegne rooma-saksa oma — säilisid või modifitseerusid uutes oludes.

XVIII sajandi alul sündis uus pöörang. Vene impeerium, mis varemail sajandeil teinud katseid alistada Eestit, surus nüüd Peterburi-ajastul viimasest välja Rootsi võimu, astudes selle asemele. Ligi kaks sajandit kestis see uus võim. Õigusajalooliselt avanes sellega jällegi uus ajajärk ja uus — neljas — ladestis Eesti õiguse arenemisel. Õigusajalooliselt on tarvilik selgitada seniste õigusladestiste — vana-eesti, rooma-saksa, poola-taani-rootsi — saatust uues olukorras ning ühtlasi jälgida uue õigusladestise — vene õiguse — saabumist Eesti pinnale.

Kõige uuem aeg liigub rahvaste enesemääramise õiguse tähe all. Rahvad vabanevad võõraste rahvaste võimu alt ja purunevad riigid, mis rajatud enesemääramise õiguse eitamisele. Ühenduses sellega purunes ka Vene impeerium. Baltimere idarannikul tõusis uuesti ellu Eesti iseseisev riik, olgugi mitte veel omas vanas ulatuses, ning teised eestisugu rahvaste riigid (Soome, liivlastega segatud Läti). Peipsitagusel lagendikul kadus aga ametlikult senine „vene“ nimetus ja on jäänud järele ainult nõukogude riikide liit. Selles liidus aga on juba poliitilisele elule kutsutud sealsed eestisugu rahvad ja mis sünnib edasi, seda näitab tulevik. Igatahes on aga eestlased ja eestisugu rahvad Kirde-Euroopas alanud oma poliitilist uuestisündi. Tuhat aastat on nad järjekindlalt vajunud alla mäge, viimasel sajandil aga hakanud tagasi võitma endist vabadust ja endist maa-ala. Õigusajalooliselt tähendab see aega, mil Eesti rahvas algab uuesti oma natsionaalset õigusloomingut, uut õigusladestist seniste õigusajalooliste ladestiste peal, kohates seejuures vana-eesti, romaani-saksa, poola-taani-rootsi ning vene aegseid formatsioone, osalt neid kõrvaldades ja osalt neid modifitseerides vastavalt uutele õiguselu nõuetele. Sedasama teevad *mutatis mutandis* uuesti poliitilisele elule ärganud eestisugu rahvad.

Sissejuhatuses Eesti arkeoloogilisele uurimisele ütleb A. M. Tallgren: „On ju Eesti olnud piir-alaks lääne ja ida vahel, osalt jaamaks võõrastele kultuurivooludele, osalt aga kotiks, kus mitmesugused mõjud üksteist kohtavad ja kokku sulavad mitte minnes kaugemale“<sup>3)</sup>. Eeltoodud ülevaade tõendab, et veel suuremal määral maksab sama väide sissejuhatuseks Eesti õiguse ajaloo kohta.

Eesti on olnud ürgaegadest esimese aastatuhande lõpuni piirimaaks, milleni on ulatunud uurali rahvaste õigused läände, keskajal — piirimaaks, milleni on ulatunud rooma-katoliku kiriku ja saksa õiguse lainetused itta, XVI—XVII sajandil maaks, millesse on ulatunud poola õiguse mõjud põhja ja taani ning rootsi õiguse mõjud itta ja lõunasse, XVIII—XIX sajandil — piirimaaks, mil-

<sup>3)</sup> A. M. Tallgren, Zur Archäologie Eestis, I, Tartu Ülikooli toimetused, B III, Tartu 1922, lk. 3.



leni end uhanud vene õiguse vood läände, ja nüüd, käesoleval sajandil, — kohaks, kus üksteist kohtavad mitmesugused õiguslikud mõjudid uues arengusuunas. Mõjustised igast ilmakaarest on aga, kohates ja kokku sulades seniste õigusladestistega Eestis, ühtlasi kujundanud igäüks omaette ladestise Eesti õiguskorra kujundamises.

Selles mõttes moodustab Eesti õigusajalugu mitte ainult paratamatu vundamendi kogu Eesti õigusteadusele, vaid ka teatava keskkoha, teatava lähtejaama, mida uurides avanevad eesriided õiguslike formatsioonide tundmiseks läänes, põhjas, idas ja lõunas ning seega kaugetes raadiustes kogu Kirde-Euroopas.

Jääb vaid küsida, millises suunas ja kuivõrra on Eesti õigusajalugu senini käsitletud.

### 3.

Õigusteadus tegi kogu keskaja jooksul ning osalt ka hiljemini tegemist kogu Euroopas peaaesjalikult rooma ja kanoonilise õigusega. Natsionaalsed õigused ei leidnud teaduslikku käsitlemist või olgu siis, et nende käsitlemine kandis kõige hädapärasemat praktilistest elunõuetest tingitud laadi.

Uuema aja saabumisega tõusis õigusteaduses kasvav huvi rahvuslike õiguste, eriti nende ajaloolise kujunemise vastu. Puudus vast metodoloogiliselt küllaliselt läbimõeldud alus õiguse ajalooliseks käsitlemiseks. Sellest takistusest aitas õigusteaduse üle tema rüpes XIX sajandi esimesel poolel uuesti sündinud ajalooline kool Fr. C. v. Savigny'ga ja G. F. Puchta'ga eesotsas. Ajaloolise kooli vaatepunktilt ei tule vaadelda õigust kui seadusandja meelevalda ja vaba tahte avaldust, vaid kui rahva objektiivselt tingitud elu reeglipärasest väljendust. Kõige selle tagajärjeks oli XIX sajandi esimesest poolest alates natsionaal-territoriaalsete õiguste ajaloolise uurimise kiire tõus Euroopas peaaegu igal pool ning see tõus kestab praeguse ajani, levides ka maadele väljaspool Euroopat.

Eesti naabermaade ja õigusalade õigusajalooliste uurimistega, mis tähtsad ka Eesti õigusajaloole, on eriti tähelepanndavad ja teeneterikkad: kiriku õiguse alal — A. L. Richter, P. Hinschius, A. Werminghoff; saksa õiguse alal: K. Fr. Eichhorn, J. Grimm, G. Waitz, O. Stobbe, O. Gierke, R. Schroeder, H. Brunner; Skandinaavia õiguse alal: K. Maurer ja K. v. Amira (üldiselt), Kolde-rup-Rosenvinge, Matzen (Taani), Schlytter, Nordström, Hildebrand, Forsman (Rootsi, Soome); poola (ja leedu) õiguse alal: Bobr-zynsky, Balzer, Kutrzeba, Ljubavsky, Lappo; vene õiguse alal: Tobien, Kalačov, Nevolin, Sergejevič, Vladimirski-Budanov, Dja-konov, Latkin.

Eesti õiguse ajalooline käsitlemine on käinud üldiselt sama rada nagu ümberkaudsetes maades. Ka siin puudus seesugune käsitlemine keskajal, tekkis uuemal ajal ja muutus eriti elavaks XIX sajandi esimesest poolest alates.

Teerajajaks Eesti õigusajaloosse on Fr. Menius oma tööga

„Historischer Prodrömus des Lieffländischen Rechts und Regiments vom Anfänge der Provintz Erfindunge, biss auff Jhr Königl. Maj. von Schweden Gustavi Magni Todt“, Tartu 1633. Temaie järgnesid mitmed isikud samal ja järgneval sajandil, eriti XVIII sajandi lõpu poolel (C. F. Schoultz von Äscheraden, A. W. Hupel, Fr. K. Gadebusch, J. Chr. Schwartz). XIX sajandi saabumiseiga kerkis huvi ja töötamine Eesti õiguse ja tema uurimise alal veelgi suuremal määral.

Ühelt poolt teotsesid vastavas suunas ja alal isikud väljaspool Tartu ülikooli. Siia kuulusid: G. v. Buddenbrock, C. H. Nielsen, R. J. L. Samson v. Himmelstiern, R. v. Helmersen ja J. Paucker. Töö Eesti õiguse ajaloolise uurimise ja kindlakstegemise alal sai eriti tarvilikuks ja paratamatuks Läänemere-maade õiguse ametliku kodifitseerimisega ajaloolisel alusel XIX sajandi neljakümnendail aastail (krahv E. Sievers, parun O. Raaden).

Teiselt poolt seati uuesti avatud Tartu ülikoolis sisse Läänemere-maade provintsi-aalõiguse õpetoolid, esialgu kaks (üks Liivimaa, teine — Eesti- ja Soomemaa jaoks), mis hiljemini (1820. a.) ühendati üheks. Sellega muutus Läänemere-maade, eriti Eesti, õigus ning tema ajalugu akadeemiliste käsitluste aineks. Vastavail õpetoolidel õpetasid: J. L. Müthel (1802—1812), C. Stelzer (1815—1817), J. Neumann (1818—1819), C. D. Rosenmüller (1803—1805), C. H. Köchi (1805—1817), E. v. Dabelow (1819—1830), C. G. v. Bröcker j. t. Ka õpetati Vene keiserriigi teistes ülikoolides ühenduses vene üldise õiguseiga Läänemere-maade provintsi-aalset õigust. Vast välja arvatud Müthel'i, Dabelow'i ja Bröcker'i omad, olid need akadeemilised käsitlused Läänemere-maade õiguse suhtes vaevalt rahuldavad, eriti olid nad puudulikud ajalooliselt vaatepunktilt. Nii ettekandeis kui trükitud töis kujunesid mõningad väärtuslikud ekskursioonid üksikuil aladel, kuid Läänemere-maade õiguse üldine konstruktsioon jäi, eriti selle ajaloolise arenemise suhtes, puudulikuks või lausa puudus.

Läänemere-maade ja ühtlasi just Eesti õigusajaloo rajavamaks tegelaseks kujunes Friedrich Georg v. Bunge. Kogu oma pika eluea (aa. 1802—1897) ja järjekindla tööjõu pühendas ta Läänemere-maade õiguse, eriti selle ajaloolise kujunemise selgitamisele. Olles Tartu ülikoolis eradotsendiks ja hiljemini professoriks (aa. 1823—1842) pidas ta Läänemere-maade õiguse ja selle üksikosade kohta loenguid ja praktilisi harjutisi üliõpilastele. Tallinna bürgermeistrina (aa. 1843—1856) töötas ta samal uurimise alal edasi, eriti kasutades õigusajalooliselt tähtsat Tallinna linnaarhiivi. Olles Peterburis Keiserliku kantselei II jaoskonnas seaduste kodifitseerimise alal tegev (aa. 1856—1865), kasustas ta omandatud teadmisi Läänemere-maade eraõiguse kodifitseerimiseks, selle ajaloolise kujunemise selgitamiseks ning sama ala muude osade läbitöötamiseks. Lahkunud riigiteenistusest a. 1865 ja siirdunud välismaale, jätkas ta oma elutööd füüsilise võimaluseni.

Bunge tähendus Baltimaade õiguse ja iseäranis selle ajaloolise käsitlemise alal seisab kõige pealt allikate kogumises, nende kriitilises hindamises ja väljaandmises. Kõik see tema töö on põhjaneva ja jäädava väärtusega. Ühes sellega avaldas Bunge ka väärtuslikke uurimusi Baltimaade õiguse ajaloolise kujunemise kohta käivate teoste (allikad, tsiviil-õigus, protsessi-õigus; üksikud aja-järgud, üksikud õigusinstituudid) kui ka ajaloolistele alustele rajatud dogmaatilise süsteemi (eraõigus) ja samalaadiliste üksikute dogmaatiliste käsitlemuste näol.

Oma uurimistega ja teostega andis Bunge Läänemeremaade õiguse käsitlemisele saksaõigusliku lähtekoha ja provintsiaalõigusliku ilme. Sellelt lähtekohalt algab Läänemeremaade õigusajalugu alles XII sajandi teisest poolest peale. Sissetunginud sakslased toonud endaga kaasa ühes saksa eluviisidega ka saksa õiguse, mis siin maal arenenud vastavalt kohalistele oludele ja paralleelselt emamaa õigusele, nii et tähendatud maade õigusajalugu kujundavat XVI sajandi keskpaigani ainult saksa õigusajaloo ühe haru. Ka hiljemini jäänud intellektuaalse ühenduse tõttu emamaaga saksa õigus tähendatud maadel püsima, eraõiguse alal isegi osalt suuremal määral kui Saksamaa mõnedes osades. Vastavalt seesugusele lähtekohale ning ka Läänemeremaade hilisemale poliitilisele saatusele andis Bunge kogu tähendatud maade õigusajaloole provintsiaalõigusajaloo kuju, nimetades ja konstrueerides teda „Liivi-, Eesti- ja Kuramaa õigusajalooks“.

Fr. G. v. Bunge autoriteediga kaetud saksaõiguslik lähtekoht ja provintsiaalõiguslik konstruktsioon jäi Läänemeremaade õigusajaloo käsitlemisel tugevasti ja kõikumata püsima ka edaspidi. Selles suunas töötasid Tartu ülikooli õppejõud Osvald Schmidt, Carl Erdmann, Leo Kasso, A. parun Freytagh-Loringhoven, kui ka mitmed isikud, kes teotsesid väljaspool Tartu ülikooli (vanemaist G. v. Brevern, uuemaist R. Schoeler, C. Schilling, E. v. Nottbeck, H. v. Bruiningk, A. v. Transehe-Rosenneck, A. v. Gernet, A. v. Tobien j. t.). Samas suunas töötades avaldasid õigusajalooliselt tähtsaid allikaid või teostasid uurimisi ka mitmed ajaloolased (A. Richter, C. Schirren, L. Arbusov j. t.).

Saksaõiguslik orientatsioon Läänemeremaade õigusajaloo käsitlemisel ei osutunud siiski küllaliseks neile, kes püüdsid objektiivsemalt käsitleda õiguslikku arengut tähendatud maal. Sellekohast uute lähtekohtade otsimist ja suuna muutmist on märgata E. parun Nolde, B. parun Nolde ja W. v. Seeler'i töis.

Uued lähtekohad ja uued konstruktsiooni-katsed nii Eesti ajaloo käsitlemisel üldse kui ka Eesti õigusajaloo alal pidi tekkima ühenduses Eesti rahvusliku iseteadvuse uuesti-elustumisega ja Eesti vabariigi tekkimisega.

Eesti rahvusliku ärkamisaja tegelastele ja nende järglastele oli selge, et eestlaste alistumisega võõrastele XIII sajandil eestlaste ajalugu ei alganud, nagu seda tuli järeldada ja järeldati saksa lähtekohast, vaid alistumine võõrastele tähendas ainult sügavat pöö-

ranguf eestlaste ammu juba alganud ajaloos. C. R. Jakobson kirjeldas seda eestlaste endist vabadusaega üldjoontes, programmi-  
liselt, Jakob Hurt püüdis seda aega lähemalt kirjeldada ühis-  
eluliselt ja kultuuriliselt; veel suuremal määral tegi seda V. Reim-  
man, kuna mõneski suhtes püüdis neid täiendada J. Luiga.  
Ühtlasi püüti Soome teadlaste uurimiste (Yrjö Koskinen, A. H.  
Snellmann-Virkkunen) tagajärgi kasustada samaks otstar-  
beks (H. Prants).

Eesti vabariigi tekkimisega avanesid Eesti õigusajaloo käsitle-  
miseks uued perspektiivid ja ülesanded. Ühenduses Eesti õigusajaloo  
mõiste, tähenduse ja ulatuse kindlakstegemisega on need perspek-  
tiivid ja ülesanded ülemal juba kirjeldatud. Jääb vaid küsida, kui-  
võrra need perspektiivid on põhjendatud ja millisel määral üles-  
anded juba täidetud.

#### 4.

Keelelised (Soomes, Ungaris, Eestis) ja samuti arkeoloogilised  
uurimused (A. M. Tallgren) tõendavad Eesti rahva ammust ja  
ümberkaudsete rahvastega võrdlemisi kõrget kultuuri XIII sajandi  
alguks. Et õigus on üks osa kultuurist ja seisab ühenduses kaas-  
aegsete kultuurinähetega, siis peab metodoloogilise lähtekohana eel-  
dama sedasama ka vanade eestlaste õiguse kohta XIII sajandi alul.  
Selles mõttes tuleb pidada täiesti ekslikuks eelpool nimetatud,  
Fr. G. v. Bunge poolt kujundatud ja tema järglaste poolt harras-  
tatud Saksa lähtekohta Eesti õigusajaloo käsitlemisel. Mitte eest-  
laste alistamisega sakslastele ei alga Eesti õigusajalugu, vaid ulatub  
hoopis kaugemale, varematesse teadmismõimelistesse aegadesse.

Vana-Eesti õiguslikku ja ühiskondlikku korda on ühel või  
teisel määral senini käsitletud mittejuristid. Selle juures on kasu-  
tatud eestkätt Läti Hendriku kroonikat (Hurt, Reiman) või  
ka muid kroonikaid (J. Luiga, A. Põrk). Ainult kõige uuemad  
uurijad on tarvitanud mitmekesisemaid allikaid (A. Korhonen,  
P. Johansen). Vana-Eesti õigusliku ja ühiskondliku korra kind-  
lakstegemisel seisab suur töö siiski alles veel ees. Selleks ots-  
tarbeks ei ole veel süstemaatiliselt ära kasustatud kõik kroonikad,  
mis asja kohta võiksid tähtsad olla, samuti ka mitte kõik ürikud.  
Sugugi ei ole veel kindlaks tehtud, millisel määral võivad vana-  
eesti õiguse allikaina olla tähtsad keskaegse Liivimaa „õigusraama-  
tud“. Kõik muud allikad on selleks otstarbeks kogumata ning  
kasustamata. On endastmõistetav, et ka lähemate naaberrahvaste  
ning lähemate ja kaugemate sugurahvaste õiguskorra käsitlemine  
võib vanade eestlaste õigusele valgust heita. Üldiselt tuleb seega tun-  
nustada, et vana-eesti õiguse õigusajalooline käsitlemine ja uuri-  
mine seisab tähtsal määral alles ees.

Eesti õigusajalugu XIII—XVI sajandil on võrdlemisi teiste aja-  
järkudega kõige rohkem läbi töötatud. Ülalkirjeldatud saksa orien-  
tatsioon Eesti õigusajaloo käsitlemisel pidi loomulikult just kõige

pealt asuma selle ajajärgu uurimisele, mis ka on sündinud. Tagajärjeks on võrdlemisi korralikud ürikute ja õigusraamatute publikatsioonid ja ka üksikute õigusinstituutide käsitlused iseäranis eraõiguse ja agrarõiguse alal. Suurem osa ülemal mainitud isikuist, kes on teotsenud Fr. G. v. Bunge poolt loodud suunas kui ka enne teda, on olnud selles mõttes tegevad. Kuid vaatamata sellele võrdlemisi suurele loomingule, on ka kõnesolevas ajajärgus veel palju neid aineid, mis ootavad läbitöötamist ja uuesti kontrollimist. Nimelt on veel võrdlemisi vähe kogutud ja avaldatud neid allikaid, mis puutuvad otseselt keskaja eestlastesse. Ainult kõige viimasel ajal on selles asjas, eriti vakuraamatute avaldamisega, suuremal määral edasi jõutud (F. parun Stackelberg, P. Johansen). Aga ka mõned õiguslad on suurtes joonteski veel läbi töötamata. Siia kuulub eriti kriminaalõigus. Samal ajal vajab aga uuesti kontrollimist kogu senine saksa orientatsioonilt ettevõetud õigusajalooline looming. Nimelt ei kao, nagu teada, õigusnormid ja õigusinstituudid kergesti, vaid hoiduvad visalt ja viimase võimaluseni alal ka sootu uufes poliitilistes ja majanduslikes oludes. „Es erben sich Gesetz' und Rechte wie eine ew'ge Krankheit fort“ (Goethe). Sellelt vaatekohalt peab arvama, et ka vana-eesti instituudid ja õigusnormid püsisid XIII—XVI sajandite jooksul veel alal, niipalju kui muutunud olud seda vähegi võimaldasid. Saksa orientatsioonist ettevõetud uurimised ja looming ei saanud oma metodoloogilise lähtekoha tõttu sellele küljele Eesti kesk-aegses õiguskorras kas üldse või mitte tarvilikul määral tähelepanu pöörata. Nüüd on mõningail aladel (asustamine, maksundus) juba asutud uuele teele (A. Korhonen, P. Johansen). Selles sihis edasiminemine kõikidel aladel toob kahtlemata kaasa uue valgustuse Eesti keskaegsele õiguskorrale ja seniste uurimiste ümberhinnangu.

Hoopis vähem kui ajajärk XIII—XVI sajandil on käsitlemist leidnud Poola, Taani ja Rootsi ajastu Eesti õiguse ajaloos. Eriti puudulikult ja ühtlasi ekslikult on valgustatud Poola aeg. Olemasolevad rikkalikud arhiivmaterjalid on õieti alles lausa kogumata ja läbi töötamata. Senine saksaõiguslik lähtekoht Eesti õigusajaloo käsitlemisel sünnitas sellel alal metodoloogilisi raskusi, eelpool arendatud Eesti õigusajalooline orientatsioon loob aga selleks soodsa pinna ja teeb vastava käsitluse ilmtingimata tarvilikuks. Samuti või veel suuremal määral on õieti üsna uurimisest puutumata õiguskord taaniaegsel Saare- ja Muhemaal. Ka siin seisab Eesti õiguslikul orientatsioonil neitsilik uurimisväli ees. Veidi suuremal määral kui poola- ja taaniaegne on käsitlemist leidnud rootsiaegne õiguskord Eestis. Nii allikate (Fr. G. v. Bunge, P. parun Ungern-Sternberg) kui ka üksikute õigusinstituutide alal leidub käsitlusi osalt rootslaste (G. O. F. Westling, J. A. Almqvist) kui ka eestimaalaste poolt (mitmed ülalnimetatud autorid). Kuid ka siin on äärmiselt rikas allikate hulk tähtsal määral veel kogumata ja läbi töötamata, iseäranis mis puutub otseselt just eestlastesse (vakuraamatud). Üksikud õigusinstituudid on pea-

aegu alles läbi töötamata, eriti kriminaalõigus ja protsessuaalõigus. Ühenduses eelpool arendatud eestiõigusliku orientatsiooniga tuleb aga siingi toime panna mitmeidki ümberhinnanguid seniste uurimiste metodoloogiliste lähtekohtade ja saavutiste suhtes.

Vene ajajärk Eesti õigusajaloos on senini leidnud väga ebatasast käsitlemist. XVIII sajand on nii allikate kogumise ja kriitika kui ka üksikute õigusinstituutide läbitöötamise mõttes võrdlemisi kõige puudulikumas seisundis, olgugi et allikad on küllaldaselt rikkalikud. Iseäranis kriminaalõigus ja protsessuaalõigus on uurimisest peaaegu puutumata, kuid ka muu avalik õigus ja ka eraõigus pole selles suhtes palju paremas seisundis. Ainult 1710. a. kapitulatsioonid on üksikasjalisemat käsitlust leidnud (C. Schirren, A. Harusin, B. parun Nolde). XIX sajandi esimese poole ja keskaega õigusallikate kohta on mõnedel aladel tähelepandavaid uurimisi, eriti agraarõiguse (A. v. Tobien, A. v. Gernet) ning eraõiguse (A. parun Nolde) aladel. Teised allikad samast ajajärgust on aga võrdlemisi vähe või üldse mitte käsitletud (kirikuõigus, talurahva-õigus, kohaliste muude asutiste ja seisuste õigus). Peaaegu täiesti läbi töötamata nii allikailt kui sisult on ka samaaegne kriminaalõigus ja protsessuaalõigus. Viimati asub läbiuurimise suhtes täiesti eriseisundis õiguslik areng Eestis XIX sajandi lõpul ja XX sajandi alul. Selleaegsed reformi-seadused on allikloomiselt peaaegu täiesti uurimata; suurel määral veel praeguse ni maksvaina on nad aga dogmaatilist käsitlemist leidnud. Üldiselt tuleb aga Eesti õigusajaloo Vene ajajärgu kohta tähendada, et vaatamata üksikuile õigusajaloolistele uurimistele ja dogmaatilistele käsitlustele on see ajastu ühtlaselt metodoloogiliselt vaatepunktilt läbi töötamata, Eesti orientatsioonilt tuleb aga senisteski käsitlustes teha olulisi ümberhinnanguid ja korrektiive.

Eesti õigusajaloo viimane ajajärk — Eesti vabariigi aeg — on alles niivõrra lähedane ja saabumise ning loomise hoos, et vaevalt saaks veel nõudagi lähemaid uurimisi selle ajajärgu kohta. Kuid seda tõsisemad ja tähtsamad on vastavad ülesanded siiski ise. Eesti vabariigi ajal on osalt edasi arendatud neid õigusnorme ja õigusinstituute, mis ajalooliselt saabunud, samal ajal osalt tühistatud seniseid õigusnorme ja õigusinstituute, asendades nad uutega. Kõige selle kaudu on loodud ja luuakse see õiguskord, milles asub Eesti vabariik. On endastmõistetav, et selle praegu maksva õiguskorra saabumise lugu tuleb teada. Selles mõttes esitab Eesti vabariigi ajajärgu õigusajalooline uurimine laialdasi ülesandeid, millede teostamist ei saa lükata edasi määramata ajani, vaid mis vajavad lahendamist — mida varem, seda parem.

Kõigest esitatust järgneb, et Eesti õigusajalool kõigis tema ajajärkudes seisavad eel paljud ja rõhked ülesanded. Viljaväljad on ees ja ootavad lõikajaid. Praeguste ja tulevaste põlvete seast oodatakse neid.

Jüri Uluots.

# Meie arhitektuuriajaloo seniseist saavutistest.

Nii kunstiajalugu üldse kui ka arhitektuuriajalugu eriti on meil saanud, võrreldes teiste ajalooliste teadustega, silmatorkavalt puuduliku ja mitteküllalise käsitluse osaliseks. Pealegi pole ta kunagi tarvilikul määral äratanud huvi laiemas kihtides. See asjalu on seda üllatavam, et ometi just Eestimaa osutab märksa suuremaid rikkusi nii sakraalsete kui ka profaansete ehitismälestiste alal kui meie naabermaa Läti, eriti vanema aja suhtes, mille kohta ometi tohiks eeldada laialisemat huvi, nii et nende aegade muinasvarade põhjalikum uurimine peaks tunduma teataval määral endastmõistetavana. Suurelt osalt võiks ehk sellega seletada nähtust, et Vene ajal Tartu ülikoolis puudus kunstiajaloo õppetool ja et ülikooli poolt ei otseselt ega kaudselt midagi ei tehtud vastavate uurimistööde ergutamiseks. Vene ülikooli viimasel perioodil kandis meie teada ainult kunstihuviline Uue Testamendi teaduse professor Joh. Frey oma teoloogia-üliõpilastele vahetevahel üht-teist kirikliku arhitektuuri ajaloost ette (необязательно и бесплатно!). Kui järelikult puudus keskkohht, mis oleks võinud elustada huvi nende küsimuste vastu ja anda tööle sel alal suunda ja ilmet, siis ei tule muidugi imestada, et sel alal üldse toimunud vähene töö aset leidis juhuslikult ja muu seas, olles tehtud kas eraisikute poolt või teaduslikes ühinguis. Loomulikult ei võidud asja nii olles jõuda mingisuguste nimetamisväärsete tulemusteni, liiatigi, et siin väga sageli tegu oli isikutega, kel puudus vastav eriline ettevalmistus, ja et peale selle veel polnud üldse olemas paratamatult tarvilikku kirjanduslikku abiparaati.

Mis puutub eriliselt arhitektuuriajalukku, siis on Guleke ja Neumann'i nimedega õigupoolest kõik öeldud, mis seni sel alal on tõeliselt tähtsat tehtud.

Guleke suurejooneliselt kavatsetud teos „Alt-Livland“ (Leipzig 1896) on teatavasti jäänud torsoks. Pealegi pole ta 320 pilditahvlile lisaks andnud ühtki sõna selgitavat teksti. Mõni aasta tagasi, lühikest aega enne oma surma pöördus üle 90-ne aastane autor enam kui 30 aastat peale pildimaterjali avaldamist Eestimaa Kirjandusseltsi poole palvega võtta endale teksti kirjastamine, mis loomulikult polnud enam teostatav. Kuna Guleke polnud milgi määral kunstiajaloolane, vaid ainult praktiline arhitekt, ja kuna tema töö pealegi kahjuks liiga sageli kannab mingi seletamatu pealiskaudsuse jälgi, siis on arusaadav, et meie tema rekonstruktsioonesse ja põhijoonistesse võime tänapäeval suhtuda ainult äärmise umbusklikkusega. Ka jäävad tema juures paljud asjad täiesti arusaamatuks. Seevastu pole tema ülesvõtete-materjal midagi oma väärtusest kaotanud, vaid võib-olla isegi juurde võitnud, sest mõ-

nedki ehitised pole praegu enam sel kujul olemas, millistena nad esinesid ülesvõtte tegemise ajal. Nii on Guleke töö praeguselgi ajal täiesti möödapääsematuks abiteoseks ja kuulub õigusega otsitavate bibliograafiliste harulduste hulka.

W. Neumann tegi esimesena katse käsitleda tervet kujutavate kunstide ala Baltimail töös „Grundriss einer Geschichte der bildenden Künste u. des Kunstgewerbes in Liv-, Est- und Kurland“ (Tallinna 1887). Kuidagi kasutamiskõlvuliste eeltööde täieliku puudumise tõttu ei võinud ta kaugemale jõuda vähenõudlikust „katsest“ („Versuch“), mis tänapäeval ka enam ei jaksu paika pidada teadusliku kriitika ees. Kuid siin on ikkagi esimest korda katsutud muude kunstiajalooliste nähtuste kõrval süstemaatilisel viisil käsitleda ka ehitusajalugu Balti alal. Edasi peame puhas-arkitektuuriajaloolisest seisukohast esijoonest arvestama tema „Kunstdenkmäler der Stadt Reval“, mis moodustab osa E. v. Nottbeck'iga üheskoos väljaantud teosest „Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval“ (I—III, Tallinna 1896—1904), ja samuti ka tema kirjutisi Tartu Toomkiriku ja Saaremaa kirikute kohta. Ka need tööd on tänapäeval vananenud ja vajavad paljudes suhetes revideerimist. Eriti iseloomustav on Neumann'ile tema töö Tartu Toomkiriku kohta. On omaviisi liigutav näha, millise visadusega Neumann kinni hoiab oma kord kujunenud vaateist. Möödunud sajandi 80-aial aastail avaldas ta esmakordselt arvamust, et Tartu Toomkirik moodustavat Lüübeki Maarjakiriku järelkujundise redutseeritud masstabis ja olevat tekkinud täiesti ühtlase kava järgi; ja sellele väitele jäi ta kõikumatult truuks kuni oma 1914. a. ilmunud artiklini (Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte u. Altertumskunde 1913, Riia 1914). Hoolimata ehitise korduvaist uurimisist ei võinud (või ehk ei tahtnud!) ta näha silmatorkavaid tehnilisi erinevusi kiriku müüristikus, kuigi juba Guleke oli neid täielikult arvestanud, nii et Neumann'i artiklit Tartu Toomkiriku kohta oli võimalik juba selle ilmumisel pidada vananenuks. See on just iseloomulik Neumann'i uurimismeetodi kohta: ta vaatlleb ehitisi niivõrra, kui see vähegi osutub võimalikuks, kui ühtlaselt tekkinud kujundeid, jäädes selles suhtes ikka enam ja enam maha oma aja arhitektuuriajaloolise uurimistöö seisundist. Kus teda selleks otseselt ei sundinud vastuvaidlematud stiililised resp. tehnilised erinevused või isegi ürikulise iseloomuga allikad, hiilis ta ehitusajaloo probleemidest kartlikult kõrvale, isegi sel juhul, kui need, nagu näit. lugu oli Oleviste kirikuga, olid juba teiste poolt vaielduseks esitatud. Loomulikult sai sääranne menetelu ehitiste arhitektuuriajaloolisel järjestamisel eksimuste allikaks, mis kergesti võis viia karrikatuurideni.

Kooli Neumann ei loonud, ühtki oma töö jätkajat ta ei leid-



nud; ka Riias, kus ta kestvamalt teotses, ei mõjunud ta tegevus kuigi õhutavalt. Mainimist väärib ainult C. v. Lõwis of Menar'i „Profanarchitektuur“ (Lüübek 1892), mis meile praegusel ajal omab tähtsust rohkem piltide suhtes Tallinna ja Narva kohta kui neid saatva teksti tõttu. Nii on ka arusaadav ja seletatav, et ei võidud hästi jõuda suuremate töödeni, kõige pealt ehitusmälestiste süstemaatilise inventariseerimiseni. Neumann'i algatusel Riia Ajaloo ja Muinsusuurimise Seltsi poolt käima pandud eeltööd jäid juba varsti peale nende alustamist soiku ja olid paratamatult pühendatud nurjumisele.

Säärane oli kõige üldisemais ja jämedamais joontes seisund, kui sõjaaastate lüngastuse järel Tartu eesti ülikooli asutamisel lõpuks ometi kord loodi ka kunstiajaloo jaoks õppetool, millest võis loota huvi elustamist ja põhjalikku uurimistöö edasiviimist teaduse praegusele seisundile vastaval kujul. Et need lootused pole kaugeltki täies ulatuses teostunud, seda tuleb osalt seletada selle katse kahjuks liiga lühiajalise kestvusega. Kuulutati ju selle õppetooli esimese ja ainsa täitja prof. T. H. Kjellin'i lahkumise järele kunstiajaloo kateeder kestvalt vakantseks. Prof. Kjellin'i tegevus oli selleks liig lühikese kestvusega, et ta oleks jõudnud anda vajalise koolituse ja põhjaliku väljaõpi küllalt suurele järglaste arvule, kes oleksid võinud alatud tööd sihikindlalt edasi viia. Ja nii jäädigi ka seegi kord jälle rohkem algatuste ja kavatsuste juurde, kui et võiks juba rääkida mingisugusest süstemaatilisest tegevusest sel alal.

Sellega ei ole aga kaugeltki tahetud prof. Kjellin'i tegevust kuidagi alahindavalt iseloomustada. Just vastupidi! Rääkimata juba sellest, et huvi nii arhitektuuriajalooliste küsimuste kui ka veel enam üldse kunstiajalooliste küsimuste vastu sai sel lühikesel ajavahemikul ikkagi teatava elustava tõuke osaliseks, peame esijoones konstateerima, et nüüd lõpuks algust tehti tarviliku kirjandusliku abiaparaadi soetamisega, mis seni oli täielikult puudunud: oli ju kunstiajalooline kirjandus meil otse uskumatult kasin ja lünklik ja seegi vähene, mis olemas oli, täitsa juhuslikult ja süsteemitult kokku korjatud. Kunstiajaloo kabineti asutamisega ülikooli juures kutsuti nüüd ellu keskus, mis võttis enda ülesandeks kirjanduslike ja ka teiste abivahendite süstemaatilise muretsemise. Kõige pealt tehti algust, olemasolevate, igatahes väga piiratud aineliste ressurside piires, paratamatult tarvilikkude suurte mälestistekinventaride hankimisega — peaaegu, tahaks öelda, juba liiga hilja: on ju mitmedki neist seeriatena ilmunud tõist kas osaliselt või täielikult müügilt otsas ja antikvaarseteks haruldusteks muutunud, mida ainult veel õige suure vaevaga õnnestub leida. Kui sellega veel kõik õigustatud soovid pole täidetud ja veel mõnedki lüngad ootavad kõrvaldamist, siis on ometi viimaste aastate jooksul nii

kabineti kui ka ülikooli raamatukogudesse koondunud nii suurel määral abivahendeid, et õigupoolest on alles nüüd üldse võimalikuks saanud tõsisemaile teaduslikele nõudeile vastavad uurimistööd kunstiajaloo alal.

Mis puutub arhitektuuriajaloolist uurimistööd ennast, siis peab, hoolimata asjaolust, et töö, nagu ülal juba tähendatud, ei võinud täiesti soovitaval kujul edeneda, ometi rõõmustava edusammuna konstateerima, et terve probleemiseadlus on sel alal muutunud põhimõtteliselt teissuguseks, kui me seda enimini oleksime julgenud oletadagi. Ja vaevalt oleks liialdus öelda, et selles suhtes korda saadetud võrdlemisi vähene töö on olnud selles mõttes üli- väga tagajärjekas, et selle tulemused on puudutanud küsimuste- komplekse, mis on tarvilikuks teinud täiesti uue probleemiseadluse ja mis võivad suuna anda tulevikus sel alal tehtavaile töödele. Meie ehitusmälestiste uurimist algatas prof. Kjellin suurejoonelisel kujul, kui seda meil kunagi tehtud. On endastmõistetav, et see- juures juba olemasoleva materjali hulgale vastavalt kiriklikule arki- tektuurile pühendati kaugelt kõige enam tähelepanu. (Profaanehi- tistest on põhjalikult uuritud ja mõõdetud ainult Tallinna Toompea kants, mille kohta on eriteos välja kuulutatud.) Samuti ei tule selle üle imestada, kui prof. Kjellin rootslasena esijoones huvi tundis alade vastu, kus ta kõige pealt lootis leida Ojamaa resp. üldse Skandinaavia mõjustusi, järelikult kõige pealt Saare- ja Läänemaa vastu, rääkimata juba sellest, et kirikud neil aladel on säilinud suu- remal määral paremas seisundis, kui selles suhtes lood on teistes Eestimaa osades, ja et siin on seetõttu olemas võrdlemisi enam uuri- mismaterjali.

Prof. Kjellin'i poolt Saaremaal toimetatud tööde esialgse tule- musena on ilmunud kõige pealt mahukas monograafia tema poolt õieti üksikasjalikult uuritud Karja kiriku kohta<sup>1)</sup>, mille stiilikas re- noveerimine tema juhatusel alustati ja ka suurelt osalt teostati. Ma ütlesin: kõige pealt, sest sama autor on lubanud Saaremaa kirikute kohta avaldada veel ühe laiemalt haarava teose. Ja prof. Kjellin'i uurimistööde tulemuste avaldamine oleks õige mitmel põhjusel üli- väga soovitav: töötavad ju kindlaks tehtud andmed väga tähtsaid lisandeid anda ja puudutavad osaliselt, nagu näit. Ridala kiriku kooris leitud, võrdlemisi õieti suured seinamaalid, meie kunstiuuri- mise seni peaaegu täiesti läbitöötamata alasid, milliste leidudega võrrelduna osutub hoopis tähtsusetuks kõik see, mis meil sel alal oli seni Karja ja Muhu kirikuist teada.

Kui me ei kõhkle päris väljapaistvas varustuses väljaantud Kjellin'i teose deskriptiivset osa nimetamast mitmes suhtes otse

<sup>1)</sup> Die Kirche zu Karris auf Oesel und ihre Beziehungen zu Gotland, Lund 1928.

eeskujuliseks, siis ei või me põhimõteteliste kaalutluste mõjul päri olla selle töö teise, sünteetilise osaga, vigadeküllasest ajaloolisest ekskursist juba rääkimata. Et küsimus juba teisel põhjalikumalt käsitletud <sup>2)</sup>), märgime käesolevas sellest ainult mõned peajooned.

Kõnelemata juba sellest, et Kjellin'ile omane fanaatiline ind, tuletada kõike Ojamaalt resp. vähemalt Skandinaaviast, ahvatleb teda hoopis imelikkude, ebatõenäoliste ja meelevaldsete deduktioonideni, osutub ta ilmselt plastilise vormi arhitektuuriajaloo pooldajaks. Arhitektoonilisi ja ornamentaalseid üksikasju uuritakse kui mingeid primaarseid nähtusi ja eriliigete kogusummast arvatakse võivat tunnetada terviku olemust. Meie oleme kaugel sellest, et üksikasjade uurimist kuidagi alahinnata või maha teha tahta; kuid meile näib siiski, et see meetod küll vaevalt võib meid viia kindlaile tulemustele. Kindlamini annab palju paremaid resultate vastupidine menetelu: vaadelda kõige pealt tervikut ja käsitada üksikasju ainult sõltuvaina ja tingituna ehitusideest ja ruumikujundamisest. Ei saa salata, et Kjellin'i järeldused tunduvad olevat kaunis ebatõenäolised ja motiveerimata. Igatahes seisab Karja kiriku uurimine teiste selle ala kirikute raames veel ees, samuti ka Ojamaa tõelise mõju objektiivne selgitamine.

Säärase teataval määral ühekülgse detailiuurimise pahed esinevad veel silmatorkavamalt Kjellin'i teises, väikeses töös, mis küll kannab pealkirja „Die Hallenkirchen Estlands und Gotland“ (Lund 1928), kuid käsitleb peaaesjalikult ainult nelja Järva-maa kirikut. Kjellin kirjeldab neid kirikuid juba hoopis vähema täpsusega ja toeb osaliselt ühe oma õpilase prl. E. Markus'e kirjeldistele, mille tõttu eksimused osutuvad kergemini võimalikuks. Ka ei pea paika Ambla kiriku, kui terve uurimuse lähtekoha, dateering, mis iseloomulikul viisil baseerub ühelainsal üksikasjal, ühel kapiteelil, Skandinaavia erikirjanduse puuduliku arvestamise tõttu. Kuid selle tagajärjel kaotab ka teiste, ülejäänud kirikute dateering oma kõige olulisema toe. Edasi tehakse katse Eestimaa kodakirikuid tüpoloogiliselt rühmitada, kusjuures jällegi lähtutakse ühest enam-vähem juhuslikust üksikasjast, nimelt võlvipiidast.

Oleme ühes teises kohas <sup>3)</sup> näidanud, et see rühmitamine Kjellin'i poolt esitatud kujul pole vastuvõetav, lihtsalt seetõttu, et pole küllalisel määral arvestatud juba iseendast lünklikku ja puudulikku materjali. Seejuures on aga oluline küsimus, kuivõrra puhta arhitektuuriajaloo seisukohalt võib asja tõeliselt edasi viia ja selgitada säärane rühmitamine, mis toeb üheleainsale arhitektoonilisele üksikasjale. Me võime kirikuid samasuguse õigusega rühmitada näit. akende või mõnede teiste huupi võetud üksikasjade alusel.

<sup>2)</sup> Vt. Ajalooline Ajakiri 1928, nr. 4.

<sup>3)</sup> Ajalooline Ajakiri 1929, nr. 2.

Me saavutaksime niiviisi igal eri juhul erinevad, kuid tõeliselt täpsalt sama vähe või üldse mitte midagi ütlevad tulemused, kui võrra huvitavad iseendast ei oleksidki ka niisugused tüpologiseerimiskatsed. Kuid olgu sellega lugu, kuidas tahes, igal juhul ei saa aga dateerimise tarvilikkust kavast maha kustutada. Ja kui me juba peame ette võtma mingi arhitektuuriajalooliselt selgitava rühmitamise meie kodakirikute suhtes, siis peame katsuma leida selleks mingi kindlama aluse. Kuid viimast on vist küll vaevalt võimalik leida. Sest mõnel puhul uurijate poolt tehtud katsed rühmitada kirikuid põhijoonise kuju ja ruumi kujundamise alusel, milliste teatava ala ehitamistoimingu vaimsete põhjuste arvestamisel kahtlemata võiksime tugeida kõige kergemini mingisugusele kindlamale pinnale, on näidanud, et sedagi teed tuleb tarvitada suurima ettevaatlikkusega.

Seda tõendavad kõige selgemal kujul möödunud suvel muinsuskaitse komisjoni ülesandel Palamuse kirikus ettevõetud uurimistööde tulemused, mille avaldamine on praegu teoksil. Siin oli võimalik kõige olulisemais joontes selgitada ühe maakiriku ehitusajalugu, mis osutus igasuguste ootuste kiuste õieti keeruliseks. Kiriku esialgse kujuna võidi vastuvaidlematult kindlaks teha mingi üleminekuaja võlvideta kirik (seda tüüpi, nagu me neid leiame arvukais variantides Põhja-Saksamaa alal), mis alles hiljemini kodakirikuks ümber muudeti võlvide juurdeehitamise kaudu. Nii võime suurima tõenäolisusega oletada, et praeguse kiriku müürid tõeliselt kuuluvad 1234. a. esimest korda mainitud kirikule; s. t. küll ainult pikihoones, sest koor on uuendatud ja mitmel korral ümber ehitatud. Kiriku ootamatult kõrge vanadus viib meid, rääkimata juba kõigest muust, kõige pealt küsimuse juurde hüpoteetilisist puukirikuist kui hilisemate kivikirikute eelkäijaist — see küsimus vajab igal juhul revideerimist — edasi aga ka küsimuse juurde võlvideta kirikute levimisest meil maal üldse. Ja kui me tahaksime Palamuse kiriku paigutada mingisse kodakirikute rühma, siis on seda võimata teha piidakuju põhjal, sest piitadest pole säilinud mingeid jälgi. Katsuda seda teha põhijoonise ja ruumikujundamise najal oleks aga samuti õieti mõttetu, sest kodakiriku kuju polnud siin kiriku esialgne kuju, vaid kohandati alles hiljemini heterogeensele vanemale kujule, milline toiming loomulikult ei võinud sündida, ilma et vanem kuju ei oleks tunduvalt mõjutanud hilisemat.

Need tulemused demonstreerivad hiilgavalt, millise äärmise ettevaatlikkusega meie peame toimima meie ehitusmälestiste hindamisel, kui me soovime jõuda kuidagi teaduslikult kõlbulikkude resultaatideni. Sest just Palamuse kiriku koor, mis võrdlemisi hästi alal hoidunud, avaldas oma senises seisukorras täitsa ühtlast muljet ega lubanud vähimalgi määral aimata niivõrra põhjalikke

muudatusi, nagu need tõeliselt aset leidsid. Kui me soovime saavutada mingi enam-vähem tõele vastava kujutluse ehitamistoimingu käigust meie maal, siis ei saa see mõeldav olla ilma eri mälestiste ehitusajaloo põhjaliku tundmiseta: ta jääks vastasel korral ainult kindlusetuks ümberkobamiseks. Sellega muutuvad tuleviku ülesanded loomulikult palju keerulisemaiks ja suuremaiks, igatahes aga ka palju huvitavamaiks ja tasuvamaiks, kui meie seda oleme seni oletanud. Ehituse täppis kirjeldamine on küll möödapääsematu abinõu, kuid võib, nagu seda Palamuse juhtumus õpetab, ilma kõige täpsamate ehitusajalooliste uurimisteta ainult harukorral osutada küllaliseks. Et aga sääraseid uurimistööd on teostatavad ainult suuremate remontide eel, siis tuleb kõige tungivamalt soovida, et muinsuskaitse komisjon, nagu ta seda Palamuse suhtes tegi, hoolasti silmas peaks iga võimalust sääraseks uurimiseks ja selle teostamiseks hangiks vajalised ainelised vahendid.

Mis puutub meie linnade arhitektuuri, siis võib siin loomulikult sama vähe juttu olla mingisugusest süstemaatilisest uurimistööst. Kuid ikkagi leiame ka sel alal mõningaid rõõmustavaid tulemusi. Tallinna dominikaanlaste klooster mõõdeti ja uuriti tema maa-alal ettevõetud ehituste puhul arhitekt E. Kühnert'i poolt, kes katset tegi kloostriehitisi rekonstrueerida. Olulistest joontes tuleb selle rekonstruktsiooniga ühineda<sup>4)</sup>. Kloostrikiriku dateerimise suhtes esinevad aga autoril vastuvõtmatud ebatõenäolisused, mis suurelt osalt on tingitud asjaolust, et autor, osutudes selles suhtes veel täitsa vana kooli pooldajaks, püüab arglikult hoiduda oletusest, et mitu ehitusperioodi võisid esineda, ja arvab terve kiriku, mis moodustab kahtlemata kõige huvitavama osa kloostrist, olevat ühtlaselt tekkinud.

Edasi võidi 1926. a. suvel Tallinna Niguliste kirikus keskkütte sisseseadmise puhul teha väga väärtuslikke tähelepanekuid. Rääkimata juba mõningaist vähemaist üksikasjust, võidi kindlaks teha, et kirik oli esialgu olnud ilma tornita ja et ta varemini tõenäoliselt vähemal määral ulatus idapoolle, mille tõttu esialgse kiriku põhijoonis pikihoone süsteemi suhtes saavutab teatava sarnasuse Tallinna toomkirikuga.

Lõpuks on Tartu toomkiriku pikihoone aastail 1924—1927 laiaulatuslikkude kaevamiste teel uuritud ja selle ehitusajalugu kuni üksikasjadeni selgitatud<sup>5)</sup>. Ka Tartu toomkiriku suhtes osutus võimalikuks kindlaks teha, et selle esialgseks kujuks oli ilma tornita

<sup>4)</sup> E. Kühnert, Das Dominikanerkloster zu Reval, Beiträge zur Kunde Estlands, XII, Heft 1/3, Tallinna 1926. Vrdl. Ajalooline Ajakiri 1926, lk. 110—117.

<sup>5)</sup> Vt. allakirjutanu kaevamistöõde aruandeid, Ajalooline Ajakiri 1926, lk. 20—36, 1927, lk. 90—111.

kodakirik, kuid igatahes puhas-basilikaalse põhijoonise juures. Sellega ühenduses õnnestus kodakiriku ja basiilika küsimus asetada laiemale alusele ja kodakiriku eri tüüpide täpsa selgitamise teel tõestada, et, välja arvatud Riia Peetri kiriku koor, basiilika pole Vana-Liivimaal üldse mitte puhtal kujul läbi löönud, vaid et alles XV sajandil seni eranditult domineerivad kodakirikud muudeti nende kesklöövide kõrgendamise teel mingiks basiilika liigiks, nii et täiesti heterogeensete elementide kokkusulatamisest kujunesid õieti imelikud segakujundid, mille kõige absurdsemaks näiteks tuleb pidada Tallinna Oleviste kirikut. Niisuguseid segakujundeid otsiksimine niivõrra iseloomulikul kujul mujal asjata: nad moodustavad Vana-Liivimaa arhitektuuri omapärasuse ja on säärastena tolle ajastu mentaliteedi kajastus<sup>6)</sup>.

Profaanarkitektuuri ala pole ei seni üldse ega ka viimasel ajal eriti, välja arvatud mag. V. V a g a katse käsitada Tartu ülikooli-arkitektide tegevust<sup>7)</sup>, mainimisväärset läbitöötamist leidnud. See on seda enam kahetsetav, et materjali siin ähvardavad palju sagedamad ja suuremad hädaohud — linnusevaremete ja losside puhul kõdunemine, eramajade ja teiste avalikkude linnaehitiste puhul moonutav ümberehitamine või lammutamine uusehitisteks või mõningail muil põhjustel — kui selles suhtes lugu on sakraal-ehitistega, mille *status praesens*'i säilitamine on kergemini teostatav. Seetõttu peaks õigupoolest profaanarkitektuuri uurimisele pühendamata palju enam tähelepanu. See on õieti suur ülesanne, mis vääriks küll viibimatut käsilevõtmist. Riia arhitekt H. P i r a n g on asunud Balti mõisate härrastemajade ajaloo koostamisele<sup>8)</sup>, milline üritus väärib tunnustamist, kuigi mõlemad seni ilmunud köited ei suuda meid tekstilt niivõrra rahuldada kui pildimaterjalilt.

Kasustada olev ruum on meid käesolevas võimaldanud ainult kõige üldisemais joontes kirjeldada meie kodumaa arhitektuurajaloolise uurimistöö praegust seisundit. Ometi peaks juba esitatud põhjal küllaliselt selge olema, et viimasel ajal tehtud töö on küll võinud lahendada terve rea ja seejuures kaugeltki mitte väheolulisi üksikküsimusi, et meie aga suurte põhikküsimuste suhtes ainult niivõrra oleme edasi jõudnud, et me neid, just tänu üksikküsimuste lahendamisele, võime selgemal ja kindlamal kujul vormuleerida ja seetõttu omandada ülevaate terve ala kohta kõiges selle — peaaegu tahaks öelda — hämmastavas suuruses. Kindlasti tuleb aga kõige pealt lahendada rida üksikküsimusi, enne kui võidakse tagajärjekalt asuda suurte ülesannete kallale. Selle töö

<sup>6)</sup> Selle küsimuse üle oli käesolevate ridade autoril au ettekandega esineda möödunud aastal Hansa ajaloo ühingu päeval Stendalis.

<sup>7)</sup> V. V a g a, Tartu ülikooli arhitektid, Tartu 1928.

<sup>8)</sup> H. P i r a n g, Das baltische Herrenhaus, I, II, Riia 1926—1928.

möödapääsematuks eelduseks on ehitusmälestiste tarvitamiskõlvuline inventariseerimine. Eeltööd selles suunas on eraisikute poolt poolt käimas. Selles suhtes ei tohi mainimata jätta Tallinna arhitekti Ederberg'i tegevust, kes on mõõtnud terve hulga kirikuid. Asja huvides oleks aga loomulikult soovitav, et mingi keskkohat võtaks selle töö juhtimise ja ühtlustamise enda kätte ja et kõige pealt hangitaks vajalised ainelised vahendid, ilma milleta inventariseerimistöö poleks läbiviidav. Kuid ilma inventarita ei saa üldse hästi kujutleda milgi määral edukat arhitektuuriajaloo käsitlemist selle sõna õiges mõttes, milline käsitus ometi tohiks olla esijoones taotlemisvääriliseks sihiks meie kunstiajaloolises uurimistöös.

O. Freymuth.

## Eesti kihelkondade ajaloo koostamisest.

Eesti ajalooteaduse areng on kujunenud kõige tihedamas seoses meie rahva saatusega. Rõhutatud võõraste sissetunginute poolt sajandite kestes orjamassi seisundisse, ei saanud see rahvas esineda aktiivse ajaloolise tegurina. Samuti ei saanud sel „ajaloota rahvusel“ tekkida oma ajalooteadust. Tema ja ta minevik jäi võõraste käsitleda, kelle sulest on pärit meie n. n. ajaloolise aja algusest kuni XIX sajandi teise pooleni pea kõik meie kirjalikud ajaloolallikad, samuti ajaloolised uurimused. See kõik ei jäänud mõjuta käsitlemise suunale. Erapoolikute allikatega erapoolikult opereerides asetati eesti rahva kaugem ja lähem minevik sellisse valgusse, nagu seda nõudsid käsitlejate huvisuunad.

Eesti maa-ala nii pika sajandite rea kestes valitsenud võõra ühiskondlik-politilise koorekihi teenistusse rakendus kõige pealt meie maa minevikku tundma õppiv balti-saksa ajaloo-uurimine. Selle tendentslikkus, mis avaldus nii käsitluseseme ja probleemi valikul (balti-saksa ühiskondlik-rahvusliku koorekihi enesevalduste ja tema juhitud institutsioonide mineviku jälgimine) kui vastavas käsitlemissuunas (Baltimail saksluse valitsemisel kujunenud olundi apologetika) mõjustas otsustavalt meie kodumaa mineviku uurimist paljude aastakümnete kestes. Selle tulemuseks oli maa kõrgema võimukihi apologetikast moonutatud, mitte aga maa, eriti rahva objektiivne ajalugu.

Samuti oli politilise tendentsi teenistuses meie maa mineviku uurimisel hiljemini juurde tulnud vene ajalooautorite rühm. Nende esmajärguliseks ülesandeks oli õigustada Vene mitmelaadilist ekspansiooni meie maa-alal. Nende käsitlused, mis kannavad peamiselt publitsistilise poleemika iselaadi, mööduvad eesti rahva ajaloo seisukohalt olulisemaist mineviku probleemest samuti võõrasemalikul kui balti-saksagi ajaloolaste omad.

Kodumaa minevikku uuriv eesti ajalooteadus seisab siin hoopis uute ülesannete ees, mis olid võõrad nii saksa kui vene autoritele. Eesti ajalooteaduse ülesannete süsteemi keskuseks on lihtsalt formuleeritav juhtmõte — tundma õppida eesti rahva ajalugu. See on lähtekoht ja siht. Kõigi muude alade ja küsimuste uurimine meie kodumaa minevikus on ainult teeniva tähendusega selle üldise juhtmõtte teostamiseks, on seda vähemalt seni, kui meil puudub eesti rahva põhjalik ja igakülgne ajalugu. See juhtmõte, hoolimata oma näilisest primitiivsusest ja endastmõistetavusest, tähendab siiski suurt põhimõttelist pööret meie kodumaa mineviku tundmaõppimises, võrreldes eriti balti-saksa ja vene vaimust kantud käsitlustega. See tähendab meie ajalooteaduse uurimisobjektis raskuspunkti ümberasetamist ühiskondlik-politilistelt koorekihtidelt ja nende institutsioonidelt laialisele rahvamassile, tema olundile ja eneseavaldusile. Seega võtab eesti ajalooteadus enesele märksa raskemad ülesanded, kui need, mis olid balti-saksa ja vene uurijail. Üheks olulisemaks raskuseks siin on uurimisobjekti suureviisiline laienemine, mis tõmbab vaatlusalale kodumaa ka kõige kaugemad ja väiksemad kolkad. See tõttu omab meie kodumaa ja rahva mineviku tundmaõppimisel erilist tähtsust n. n. kohalik ajalugu. Selle kaudu hangitakse vajalikke sugemeid, mis koos meie üldiste ajalooliste uurimuste tulemustega annab kindla aluse eesti rahva ajaloo lõplikule sünteesile.

Kohaliku ajaloo kõige otstarbekohasemalt käsitletava regionaalse alana esineb meie arvates kihelkond. Selle poolt kõneleb kõige pealt asjaolu, et kihelkond on ajalooliselt kõige tervikulisem, kindlailmelisem ja ühtlasi eripalgelisem regionaalne ühik, ületades sellisena nii maakonna kui valla. Olles ristiusu ajajärgul alul puhtkiriklikuks organisatsiooniks kujunes ta varsti ka kommunaalseks ühikuks, millel oli rida mitmesuguseid ülesandeid: hoolekanne vaeste eest, teede ehitamine ja nende korrashoid, postiolude korraldamine, kohaliku koolikorralduse arendamine ja juhtimine jne. Kirik moodustas siin keskuse, mis sajandite kestes mõjustas juhtivalt kogu kihelkonna vaimlist elu ja arengut. Mõjud lähtusid kirikukantslist, kirikuõpetaja, resp. preestri isikust ja kiriklik-kihelkondlikest organisatsioonidest. Oluliselt mõjustas kirik kohalikku rahvastikku suurema liiklemissuundade keskusena. Siin saadi kokku oma kihelkonna kaugemate kolgaste inimestega, vahetati mõtteid ja kogemusi, algatati ühiseid üritusi jne. Tekkis omaviisiline kihelkondlik teadvus, mis hilisemal aastakümneil, eriti ärkamisajast peale oli väärtuslikuks positiivseks eelduseks mitmeladilistele ühistele kultuurilistele ja majanduslikkudele üritustele. Nendena tekkisid kihelkondlikud laulu- ja mängukoorid, mitmesugused hariduslikud seltsid, ühistegelised ettevõtted jne. Lühidalt: kihelkond esineb nii organisatsioonilt kui kultuuriliselt ja osalt ka majanduslikult küllalt tervikulise ja kindlailmelise ühikuna, mis annab piisavalt kindla aluse käsitleda teda ajaloolise eriühikuna.

Kihelkonna kui kohaliku ajaloo otstarbekohase regionaalse ala poolt kõnelevad ka ajaloo pedagoogilised motiivid. Alates oma kodu mineviku tundmaõppimisel lapsele kõige lähema ümbrusega



ja avardades vaatlusala järk-järgult laiemate regioonidega, tuleb jääda pikemalt peatuma kohaliku kihelkonna ajaloo juures. Sest see, omades nii palju õpetamise seisukohalt vajaliku konkreetse elemente, on oma mitmekesiste erikülgedega ja juba laiema regiooni perspektiiviga eriti tagajärjekalt kasutatavaks õppeaineks. Kihelkonna ajaloo pedagoogiline väärtus on suur ka täiskasvanute suhtes. Oma konkreetse, läheduse ja omaviisilise intiimsusega äratades huvi enese vastu on ta vahendiks, mille kaudu kasvatatakse meie rahvas huvi ajaloo vastu üldse ja virgutatakse ajaloolist mõtlemisviisi.

Esitatud kaks motiivi — ühelt poolt meie rahva ajaloo uurimise huvi, teisest küljest ajaloo pedagoogiline väärtus — on küllalt kaaluvad, et meie kihelkondade ajaloo koostamise küsimus tuleb võtta kõige tõsisemalt päevakorda. Selle küsimuse elulisust, tema lahendamise vajadust rõhutab ka rida katseid, mis seni tehtud kihelkonna ajaloo alal. Aja jooksul on ilmunud siit ja sealt kihelkonnast rida lühemaid ajaloolisi ülevaateid. Need on enamikult koostatud kohalikkude kirikuõpetajate poolt teatavate kiriklik-kihelkondlikkude tähtpäevade ja sündmuste puhul. Pealiskaudsed ja omamata ulatuvamat teaduslikku väärtust, rõhutavad nad vähemalt vajadust kihelkonna ajaloo küsimuste käsitlemise järele. Kihelkonna ajalugu on leidnud laiemat ning juba süstemaatilist tähelepanu ka koguteose „Eesti“ maakondlikes kirjeldusis. Kuid oma kitsapiirilise ja pealiskaudse käsitlesega ei anna siin esinevad kihelkondade ajaloo kokkuvõtted teaduslikule ajaloo uurimisele pea midagi olulist, jäävad omal alal ainult ajutisteks hädavahenditeks. Ainus kihelkond, mille ajalugu on esimesena saanud enesele põhjaliku teadusliku käsitlemise, on Laiuse. Kuid sellegi kohta käiv prof. J. Kõpu uurimus on seni veel trükkis ilmunud. Nii seisame siis kihelkondade ajaloo koostamise alal, hoolimata üldiselt õige elavast huvist selle küsimuse vastu, veel tee algusel. Ja eluliseks küsimuseks on, kuidas organiseerida meie kihelkondade laiema ulatuslikku ja süstemaatilist ajaloo koostamist.

See ülesanne, mis ka kõige soodsamais tingimuses oma lahendamiseks vajab palju aastaid, pole teostatav üksikute ajaloo-uurijate eraalgatusena ja ühe või teise juhusliku huvi kaudu. Ta nõuab asja hoogsaks ja õieti suunatud edasiviimiseks püsivalt juhtivat kesksorganisatsiooni. Selle eesotsas peaks seisma selleks eriliselt palgatud ajalooteadlane, nimetame teda Eesti kihelkondade ajaloo üldtoimetajaks. Tema juhatusel toimiks nõuandva ja kaasaaitava asutisena Eesti kihelkondade ajaloo peakomitee, mis koostuks kõigi kodumaa kohaliku ajaloo tundmaõppimisest tihedamalt huvitatud organisatsioonide esindajaist. Siia kuuluksid: Eesti ja Põhjamaade ajaloo alal teotsevad ülikooli õppejõud, esindajad Akad. Ajaloo-Seltsilt, Eesti Kirjanduse Seltsi Ajaloo-toimkonnalt, sama seltsi Kodu-uurimise toimkonnalt, Eesti Rahva Muuseumilt, Akadeemiliselt Emakeele Seltsilt, Eesti Rahvaluule Arhiivilt jne. Üldtoimetaja ja peakomitee lähemad ülesanded tuleksid lõplikult fikseerida vastavalt kodukordades kõige tihedamas kontaktis äsjamainitud orga-

nisatsioonidega. Ainelised kulud esitatud keskorganisatsiooni ülalpidamiseks peaks riik või kultuurkapital võtma enda kanda.

Kohapealsete organisatsioonidena tuleks kihelkondades ellu kutsuda kohalikud komiteed, millesse kuuluksid kirikute vaimulikud, vähemalt üks õpetaja igast koolist, hariduslike organisatsioonide esindajad ja kohalikud ajaloo-harrastajad. Kihelkondlike komiteede ülesandeks oleks üldtoimetajalt ja peakomiteelt saadud juhtnõõride järgi hankida ajaloolisi andmeid, äratada kohal ajaloolist huvi laiemais hulkades ja soetada ainelisi vahendeid oma kihelkonna ajaloo koostamiseks ja trükkis avaldamiseks.

Sellisenä kujutame kõige üldisemais joontes kihelkondade ajaloo koostamise organisatsiooni, mis oleks vajalikult tsentraliseeritud, kuid teisest küljest sisaldaks ka küllaldaselt detsentralisatsiooni elemente, mis tagaks õige laialiste ringkondade osavõtu meie ajaloo uurimise laiaulatuslikust tööst. Need oleksid muidugi ainult peapõhimõtted, mida tuleks lähemalt konkretiseerida nõutlemistes vastavate organisatsioonide esindajate vahel. Asja algatajaks võiks olla Akadeemiline Ajaloo-Selts oma tegevuse uue, algava detsenniumi alul.

Nii koostataks eesti rahva ajalugu rahva enese aktiivsel osavõtul. Ja see ajalugu ei jääks lihtsa uudishimu ja teadusmeeste eneserahulduse kitsaks ürituseks, vaid kujuneks maksimaalsel määral laiade hulkade rahvuslikuks ja ühiskondlik-politiliseks kasvatajaks.

Hans Kruus.

## V a r i a.

### Max Ebert †

15. nov. 1929 suri Berliini ülikooli muinasteaduse professor dr. Max Ebert — mees, kes oli hästi tuntud mitte ainult Saksamaal, vaid kogu Euroopagi muinasteadlastele ja kelle nimi on omandanud koht ka Läänemere maade esiaja uurimise ajaloos. Ebert sündis 4. aug. 1879 Stendalis, prov. Sachsenis, kirurgi pojana, õppis Innsbruckis, Heidelbergis, Halles ja Berliinis germaani filoloogiat ja ajalugu — ega olnud seega otse ülikoolist saadik arkeoloog. Sellele alale läks ta üle pisut hiljemini, olles aa. 1906—1914 Berliini kuninglike muuseumide esiajaloolise osakonna assistendiks. Sel ajal reisis ta ka mitmel korral Skandinaavias, kus astus kontakti muinasteaduse rajajate O. Montelius'e ja S. Müller'iga kui ka teiste muinasteadlastega, kellelt ta õieti oma kooli omandaski, kuna tol ajal esiajalooline teadus Saksamaal oli alles lapseas. Ta reisis palju ka Ida-Euroopas, töötades muuseumis ja toimetades Lõuna-Venemaal ka kaevamisi. Hiljemini avaldas ta kokkuvõtliku töö Lõuna-Vene muinasajast „Südrussland im Alttertum“ (1921). Neil reisisidel peatus ta mõnel korral Riiaski, 1913. ja 1914. a. pikemat aega, korraldades sealse Gesellschaft für Geschichte u. Alttertumskunde kutsel selle esiajaloolisi kogusid, toimetades kaevamisi ja võttes ette lühema-ajalisi teekondi Eestissegi, kus viibis mitmel pool maal ja pidas mõned ettekanded Tartus. Õpetatud Eesti Seltsis ning Tallinnas Eestimaa Kirjandusseltsis, ühtlasi

tutvudes nende muuseumidega. Oma Baltimail oleku tulemusena ilmutas ta „Prähistorische Zeitschrift“is“ 1913 ülevaate „Die baltischen Provinzen Kurland, Livland, Estland“. See töö on küll peaaegselt klassifitseeriv muinasleidude loendus, siiski on see igapidi oma aja teaduse kõrgusel seisev meie maa materjali käsitus, mille sarnast teist tol ajal polnud ja mis eriti tol ajal kaunis sõdis oleva Baltimaade kivi-aja kohta on väärtuslik. 1914. a. avaldas Ebert veel tema poolt toimetatud koguväljaandes „Baltische Studien zur Archäologie u. Geschichte“ mõned vähemad uurimused noorema raua-aja relvadest: „Zu den Beziehungen der Ostseeprovinzen mit Skandinavien in der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts“ ja „Ein Schwert mit tauschierter Klinge von Lümmada auf Oesel“. Kuna senine Baltimaade muinasteaduse vanameister Hausmann oli juba vana ja haige, tekkis Riias kavatsus kutsuda Ebert asutatavale Baltimaade „provintσιαal-arkeoloogi“ kohale, aga maailmasõda tühistas selle kavatsuse. Maailmasõja järel, olles saanud erakorraliseks muinasteaduse professoriks Königsbergis, võttis ta 1922. a. professuuri vastu veel ka Riia ülikoolis ja tuli seega teistkorda Läänemere maile, kuhu jäi 1924. aastani. Läti noorem muinasteadlaste põlv on saanud tema juures kooli alul Riias, pärast Saksamaal ja niiviisi jätkub tema töö otseselt vähemalt meie naabermaal. Saksamaal, kus ta oli 1927. a. Berliini ülikooli korraliseks professoriks, andis ta m. s. välja rahvusvahelist muinasteaduse bibliograafilist aastaraamatut „Vorgeschichtliches Jahrbuch“ (1924—1926; 1927 jäi pooleli), kus ilmus Eestigi vastav kirjandus. Enne kõike pühendas ta aga oma tööjõu suure „Realexikon der Vorgeschichte“ väljaandmisele, mis ta surma-aastal jõudis oma 14-da suure kõitega ilmuda lõpuni. See hiiglatöö, mida ta tegi ühenduses 126-e teadlasega erimaadelt umbes 8 aastat, murdis aga ka ta tervise, mis oli sõjaväljal saadud haavadest niikuinii vapustatud, ja on vist oma ülepingutusega olnud põhjuseks, et Ebert täies meheas suri. See viimane töö pole aga üks suureks mälestusmärgiks ta tegijale, vaid on saavutis, mis suuremal määral kui ükski muu on lisanud saksa muinasteaduse rahvusvahelist tähtsust.

H. Moora.

### „Senatne“

(= muinasaeg) on uue kultuuriloolise ajakirja nimi, mis hakkas ilmuma möödunud aastal Riias. Lätlastel ilmub 1923. a. saadik juba üks sarnane ajakiri „Latvijas Saule“ (= Läti päike), mida toetab ka Läti kultuurkapital sel teel, et tellib teatava arvu numbraid ja jagab need koolidele. Uue ajakirja asutajad on noored etnograafid, arhitektid ja muinasteadlased, kes nähtavasti peavad vana liig dilettantlikuks. „Senatne“ peaks ilmuma 3 korda aastas ja selle kavas on niihästi kokkuvõtlikud läti muistse kultuuri küsimuste käsitlused kui ka üksikasjade arutamine ja valgustamine, mida tahetakse teha teaduslike nõuete kohaselt, kuid siiski laiemale ringidele arusaadavalt — sest just eeskätt viimastes huvi süvendada on ajakirja eesmärk. Et tööd oleksid jälgitavad välismailgi, avaldatakse igaühe lõpul saksakeelne kokkuvõte. Seni ilmunud kahes numbris võiks tähtsamatena mainida järgmisi kirjutisi: F. Jākobsons, „Lätlaste siserändamine muinasajal“, Kr. Pāvuliņa, „Aletegu“, R. Legzdīņš, „Vennastekoguduste majad Lätis“, F. Jākobsons ja Ed. Šturms, „Uusimaid muinasleide Lätist“; järgneb kroonikat, arvustisi j. m. Kirjutistele on lisatud rohkesti pilte.

H. M.

Wilhelm Gaerte, Urgeschichte Ostpreussens, Ostpreussische Landeskunde in Einzeldarstellungen, hrsg. von O. Schlicht, Königsberg 1929, VIII + 406 lk.

Välja arvatud Ida-Preisit käsitlev pikem artikkel M. Ebert'i „Reallexikon der Vorgeschichte's“ on käesolev raamat esimene suurem kokkuvõtte terve Ida-Preis'i esiajaloo kohta. Et Baltimaade muinasaeg terves omas ulatuses nii või teisiti seotud Ida-Preisiga, siis on kokkuvõtlik teos viimase kohta ka meie muinasteadusele esimese järgu tähtsusega. Raamat on populaarteaduslik, määratud kõige pealt autori kodumaa laiematele hulkadele, ning täidab seda oma ülesannet üldiselt kaunis hästi. Alates varasema kivi-ajaga ning lõpetades orduajaga antakse ülevaade ajajärkude kaupa kõigest tähtsamaist kultuurinähtustest: ainelisest ja vaimlisest kultuurist, suhetest välisladega, majanduslikest oludest, etnograafilisest küsimisest. Võõrastavalt mõjub aga, et autor käsitleb oma geograafiliselt Ida-Preisiga piiratud teoses ka Meemeli ala kui selle osa, nagu see oli enne sõda. Teaduslikult tähtsasse üksikasjusse tungimist ei saa populaarselt teoselt muidugi nõuda. Siiski valitseb üksikute ajajärkude käsitluses teatav ebaühtlus. Nii on raamatu viimane peatükk noorema rauaaja (vikingi aja) ja ajaloolise aja alguse kohta kirjutatud õige summaarselt. Kahtlemata oleks ka populaarteaduslikus teoses olnud kasulikum hoida need kaks ajajärku rohkem lahus, eraldada kultuurirühmitusi, puudutada üksikasjalisemalt kultuurinähtuste päritolu jne., nagu see palju suuremal määral tehtud varemate ajajärkude kohta. Eri ajajärkude rahvusküsimuste lahendamisel oleks vahest olnud soovitatav rohkem selgust ja ühtlasi ettevaatlikkust. Nii on pronksiaja „põhjaillüürlased“ kaunis ebamäärane mõiste. Gootide ja aesti'de probleemi rooma rauaajal lahendab autor, arvatavasti täiesti õieti, sel viisil, et gootid moodustanud vaid väikese osa elanikke. Kuid aesti'de kuuluvus germaani rahvaste hulka, nagu autor seda väidab, jääb kahtlaseks. Neis võiks näha ennemini mõnd balti rahvast, nagu seda kirjanduses ongi seni arvatud. Ebaselgeks jääb ka vahekord aesti'de ja hilisemate preislaste vahel, keda autor lähemalt ei määritlegi.

Üldamainitud ja veel mõnele teisele puudusele vaatamata on teos siiski kaunis suure tähtsusega Ida-Preis'i esiajaloo uurimisele. Erilist tähelepanu väärivad need osad, kus on võrreldemisi üksikasjaliselt käsitletud keramikat, mis seni ka suuremais monograafias Ida-Preis'i kohta enamasti jäänud kõrvale. Lõpuks olgu veel mainitud rikkalik ja üldiselt kaunis hea pildimaterjal (üle 300 joonise), mis küll osalt juba varemini ilmunud eri väljaandeis, kuid mis siiski pakub ka uut ja ühte teosesse kokkuvõetuna annab hea võimaluse orienteeruda Ida-Preis'i nii määratu rikkas arkeoloogilises ainekis.

M. S.

\*

Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1927, Tartu 1928, 292 lk.

Käesolev Õpetatud Eesti Seltsi istungiteadete köide sisaldab ka ajaloo-uurimise seisukohast palju huvitavat.

Esimeses töös „Das Kirchenwesen in den Landgemeinden Livlands zu Ausgang der schwedischen Zeit“ juhib praost A. Westrén-Doll tähelepanu sageli esinenud veale — hinnata rootsiaegseid kiriklikke reforme väljaantud määruste põhjal: kirikute protokollist meile vastu astuv tõelikkus näeb hoopis teisiti välja ja on otse masendav näha, kui vähesel määral valitsus suutis kõige kurvemaid väärnähtusi kõrvaldada. Kuid sellelaadilist materjali õieti kasutada on aja-

loolise kujutuse kõige raskemaid ülesandeid: ühest küljest mitte liiga kerge käega üldistada, teisest küljest mitte aga seda materjali kui liig erandlikku kõrvale lükata või isegi — nagu see sageli on sündinud — sääraseid pilte peatükki „kultuuriajalugu“ pikantsete episoodidena elustamiseks sisse paigutada.

Ühe seni kahjuks vähe tähelepanu leidnud sotsiaalse kihilise ja selle organisatsiooni ajaloole toob J. Gahlnbäck'i artikkel „Das Amt der „Estonischen Führer“ in Dorpat und ihre Zinnkannen“ väga huvitavaid lisandusi. Sellesama uurija ühe enimini ilmunud töö tina kohta eestlaste ja soomlaste juures müütide põhjal (SB. G. E. G. 1924) võtab P. Ariste hävitava, kuid väga õigustatud arvustuse alla.

Kõige mahukam kirjutis käesolevas köites on F. parun Stackelbergi „Das älteste Wackenbuch der Wiek (1518—1544)“, millest omakord üle poole võtab endale avaldatav allikas. Märkustes esitab autor imestustäratava hulga üksiktähelepanekuid, milledest igauks heidab valgust külaelule XVI sajandil, ja püüab sissejuhatuses kokku võtta oma uurimise tulemused. Kuid näib siiski, et kuna märkustes püütakse vast liigagi palju pakkuda, sissejuhatuses seevastu aga mitte igakord ei tõmmata konsekventse võimaliku teravusega ja et edaspidisel töötamisel võiks antud materjalist veel väga palju ammutada. Lugeja ei saa asja kohta õiget ülevaadet ja tunneb teravat tarvet ülevaatlikkude tabelite järele, mida pole esitatud; ka oleks vastav kaart olnud väga soovitatav. Vakuraamat moodustab oma iseloomult seni otse ainulaadilise allika: õige oleks vist seda nimetada „maaraamatuks“ (Landbuch). Ühe Vana-Liivimaa terve territooriumi kohta — Saaremaa on valitsemise suhtes ilmselt Läänemaast täiesti lahutatud olnud — leiame siin täieliku ülevaate valitsemise, maksutamise, majanduse ja asustamise suhtes, millist me seni ei ole tunnud. Agraarvahekordade alal esinevad siin nähtused, mida õieti raske on kooskõlla viia meie seniste kujutelmadega meie agraarjaloo käigust. Näit. leiame vastolus senise oletusega teoorjuse-majanduse tõusust orduaja lõpul liikumise vastupidises suunas — raharendi tõusu ja n. n. vabatalupoegade kihi juurdekasvu. Tähelepanu äratav on ka nimede põhjal jälgitav eri käsitööde levimine külades.

Edasi sisaldab köide aruande etnograafilise kogumistöö kohta Eestis aastail 1923—1926 I. Mannise sulest, prof. W. Wigeti artikli „Herkunft und Verbreitung der neueren germanischen Lehnwörter im Estnischen“ (täienduseks prof. A. Saareste tööle „Leksikaalseist vahekordadest Eesti murretes“), R. Vasmer'i kirjutise „Die Sasanidenmünzen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft“, ja prof. W. Anderson'i kolmanda aruande saksa lasteriimide ja lastelaulude kogumistöö kohta.

H. L.

\*

Wilhelm Süss, Karl Morgenstern (1770—1852), ein kulturhistorischer Versuch, Tartu ülikooli toimetised, B XVI, Tartu 1928. 328 lk.

Tartu vene ülikooli elokventsi professor, ülikooli raamatukogu ja kunstimuseumi teeneterikas rajaja Karl Morgenstern on Parrot'i kõrval huvitavamaid ja omapärasemaid kujusid ülikooli „herolilise perioodi“ — XIX sajandi esimeste aastakümnete — ajaloos. Tema järglane, klassilise filoloogia õpetooli praegune täitja prof. W. Süss on käesolevas „kultuuriajaloolises katses“ endale ülesandeks seadnud pieteediga jälgida oma eelkäija elu ja tegevust tema poolt mahajäetud ja ülikooli raamatukogus säilitatava käsikirjalise hiiglamaterjali põhjal. Morgenstern pidas aastakümnete kaupa

päevikut, toimides seejuures filoloogile omase pedantsusega: sidemeta üksikmärkmed kanti eri kaustikuisse, päevpäevalt registreeritud muljed ja meeletud — teistesse. Peale selle on temalt säilinud tuhanded temale saadetud kirjad ja ta enda kirjade kontseptid. Kõik see kokku moodustab autori õige tähenduse järgi mingi juba minevikku vaibunud kultuuri Pompei, milles on tufevastele põlvedele alal hoitud lugematud pisiasjad sündmuste, isikute ja nähtuste kohta .

Prof. Süss on vaevaks võtnud kõik selle materjali läbi töötada ja pakub selle põhjal huvitava läbilõike tervest Morgenstern'i aja vaimsest keskkonnast, neis linnus, kus tuli viimasel elada ja töötada (Magdeburg, Halle, Danzig, Tartu). Suurt rõhku on seejuures pandud klassilise studiumi tingimuste ja seisundi valgustamisele neis kultuuritsentrumes. Kuid ka Morgensterni korraldav tegevus Tartus akadeemilise „Geschäftsmann'ina“, koolikomisjoni liikmena, õpetajana, bibliotekarina ja isegi tsensorina leiab huvitavat valgustust. Samuti pühendatakse ohtrasti tähelepanu Morgensterni sümpaatliku isiku iseloomustamisele. Osavasti valitud joonekete ja tsitaatide abil, mida saadavad teose autori selgitavad märkmed (sageli õieti vaimukad ja peened), antakse kujukas pilt sellest klassitsistliku humanismi esindajast, kelle iseloomus olid kooskõlalisel kokku sulanud säärased pealtnäha vastukslikud jooned, nagu rafineeritud vaimuaristokraadi ideaali taotlus ja sümpatiseerivalt inimestesse suhtuv demokraatlik humanism, innustunud ilu kumardamine ja vali moraalne rigorism, tugev gravitatsioon õilsasse klassilisse ilma ja tänapäeva inimese praktiline eluoskus ja organiseerimisand.

Käesolev prof. Süssi teos, mis küll ei püüagi olla kõigile moderniseile nõudeile vastav igakülgne isikukäsitlus, moodustab peene „Kleinmalerei“ meie alma mater'i olustiku, isikute ja nähtuste kohta möödunud sajandi algupoolel ja väärib sellega kõigi kultuuriloo harrastajate tõsist tähelepanu.

P. T.

\*

Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat V, Tartu 1930, 210 lk.

Äsa ilmunud perioodilise väljaande viies köide sisaldab seitse kirjutist seitsmelt autorilt. Enamikus neist kirjutistest käsitletakse puhtetnograafilisi küsimusi. Esimene artikkel, „Pulmamõök“ prof. M. J. Eisen'ilt, on õieti poolfolkloristliku ilmega. Autor jälgib pulmamõõga tarvitamist meie ja muude rahvaste juures seoses vastavate pulmakommetega, kasustades etnograafilise materjali kõrval ajaloolisi ürikuid ja rahvaluulelisi andmeid. Sellele järgnevad A. Tilga kirjutis „Eesti suusad“ ja R. Põldmäe' artikkel „Eesti rahvaomastest majariistadest“; neist rajab esimene oma ülevaate peamiselt kirjalistele ja ankeetandmetele, kuna teine opereerib suure hulga muuseumis leiduva materjaliga. Noorte uurijate kohta on mõlemad ülevaated hästi korda läinud.

Teose suurem puhtergoloogiline kirjutis on mag. F. Leinbock'i „Uste ja väravate sulused Eestis“. Autor katsub, esitades esiteks eesti materjali, tüpoloogilise võrdluse teel kindlaks määrata üksiksuluste päritolu ja sisserändamise teed. Igatahes moodustab see artikkel esimese sellealalise üksikasjalise ergoloogilise uurimuse meie vastavas kirjanduses. Kirjutises „Eesti etnograafilist vanavara välismaa muuseumites“ annab dr. J. Manninen ülevaate eesti asjade kogudest suuremais Euroopa muuseumes, nagu Stokholmi, Helsingi, Leningradi, Moskva, Budapesti j. t. omades, avaldades seejuures esmakordselt mõned pildid välismaa eesti kogudest. Kirjutises „Härjaike“ annab G. Ränk ülevaate sellest primittiivsest

rakendusvahendist, kuna H. Kurrik kirjutises „Kama“ otsib selle toidu päritolu.

Teost illustreerivad 76 pilti ja levimiskaarti ning kaks pilditabelit. Lõpuks leidub eesti keelt mitte-mõistvate lugejate jaoks saksakeelne referaadistik ja piltide nimistu samas keeles. Oma meeldiva välimise ja hea paberigi poolest ei jäta teos midagi soovida.

G. R.

\*

Aratrükina „Revaler Bote'st“ ilmus hiljuti dr. P. Johansen'i poolt Eestimaa Kirjanduse Seltsis peetud ettekanne „Über die deutschen Ortsnamen Estlands“, Tallinna 1930, mis sisaldab terve rea Eesti alale kuuluvate saksakeelsete kohanimede keelelise j. m. algupära seletusi. Kõige pealt peatub autor neil kohanimedel, mille algupära tuleb otsida Skandinaaviast — vanapõhja keelest. Seejuures märgib ta ära asjaolu, et enamik vanemaid saksa kohanimesid, nimelt maistu-, mere-, saarte-, randade- ja mõned teised kohanimed, on laenatud vanapõhja keelest. Ordu ajal võtsid sakslased hulga eestikeelseid kohanimesid üle, tehes neid omale suupärasemaks lõppude mahalihvimise, ärajätmise või saksastamise teel või mõnel teisel viisil.

Puht-saksa algupära nimedest leiab autor vanemad olevat pärit orduajast, mil nad esinesid alul alasaksa keeles, kuna nad hiljemini ümber pandi ülemsaksa keelde. Hilisemaist saksa algupära kohanimedest olevat osa pärit Rootsi, osa — Vene ajast, kusuures autor püüab veel lähemat vahet teha teatavate eriperioodide vahel.

Teadagi on dr. Johansen käesolevas brošüüris võinud tõmmata ainult mõningaid üldjooni, jättes peatöö sel alal tulevikule. Nimede seletamisel lähtub ta esijoonest asustusajaloolisest ja rahvateaduslikust seisukohast. Igatahes võime käesolevat katset meie kohanimede uurimise alal igale asjastuhvitatule kindlasti tutvumiseks soovitada.

H. S.

\*

H. Sepp, Narva piiramine ja lahing a. 1700, Kaitsevägede Staabi VI osakonna kirjastus, Tallinna 1930, 342 lk., 7 kaardi ning plaaniga ja 5 pildiga.

Käesolev põhjalik uurimus Eesti territooriumil asetleidnud suurima lahingu kohta moodustab aastatepikkuse töö tulemuse. Autor arvestab omas teoses nii rootsi, vene kui ka mõnes teises keeles ilmunud arvukat erikirjandust Narva lahingu kohta ja on peale selle kasustanud ka seni trükimata ürikmaterjali, peamiselt meie Riigi Keskarhiivist. Teos viib Põhja-sõja alguse uurimist mitmeti tunduvalt edasi, käsitledes pikemalt, kui seda teised autorid teinud, Narva ja Ivangorodi piiramist enne Narva lahingut, Rootsi vägede moonastamisega seotud küsimusi ja maakaitse korraldamist Vene rüüstesalkade vastu Rootsi võimude poolt. Kõige selle tagajärjel luuakse just meile, eestlasile, eriti huvi pakkuv lokaalajalooline tagasein Narva piiramisele ja lahingule. Loodame selle uurimuse kohta tuua mõnes järgnevas numbris pikema hindava kirjutise.

P. T.

\*

Albert Mathiez, La réaction thermidorienne, Paris 1929, 324 lk. 16-ne pilditahvliga.

A. Mathiez, Aulard'i järglane Sorbonne'is Prantsuse revolutsiooni aja-

loo alal, on praegu selle ajastu parimaid tundjaid ja vaimukamaid tõlgendajaid. Kuna ta varemajal avaldas rea eriuurimusi Prantsuse revolutsiooni usuliste liikumiste ja välispoliitika alal, on ta viimaseil aastail siirdunud selle sotsiaalsete ja üldpoliitiliste küsimuste käsitlemisele. Praegu mainitud töö moodustab tema sünteetilise ilmega kokkuvõtliku teose „La révolution française“, Pariis, I, 1922, II, 1924, III, 1927, jätku, erinedes eelmisist köiteist siiski mitte ainult iseseisva pealkirja ja suurema kausta, vaid ka mitme teise olulise joone suhtes. Samuti kui Aulard'i „Prantsuse revolutsiooni poliitilises ajaloos“, näeme ka käesolevas Mathiez' üldkäsitluses esitust ikka üksikasjalisemaks ja tihedamaks muutuvat, mida kaugemale jõutakse revolutsiooni eriperioodide vaatlemisel. Revolutsiooni eellugu, Asutava Kogu ja Legislatiivi ajastu (1787—aug. 1792) ajaloo jaoks jätkus ühest võrdlemisi väiksest köitest, kuna Rahvuskonvendi ajastule (1792—1795) on pühendatud tervelt kolm köidet. Neist käsitleb esimene Gironde'i ja Mäe erakondade võitlust kuni girondiinide langemiseni 1793. a. juunis, järgmine — revolutsioonilise valitsuse ja terrori aega kuni 9. thermidori riigipöördeni ja viimne hiljuti ilmunud köide valgustab Konvendi lõpuperioodi thermidoorlaste võimutsemise ajal.

Oma revolutsiooni-ajaloo esimeses kolmes köites esitas Mathiez ainult puhtakujulise sünteesi, ilma eri väidete lähema argumentatsioonita ja kasutatud algallikaile juhtimiseta. Seevastu annab ta viimses köites üksikasjalised tõestused oma eriliste seisukohtade puhul ja tsiteerib alatasa asjaomast allikmaterjali. Seetõttu moodustab see köide juba teatava monograafilise ilmega uurimuse, mida ei saa hästi võtta populariseerimissünteetile taotleva üldkäsitlusena, nagu seda olid eelmised köited. Samuti kui viimseis, toeb ka siin üksikasjaline sündmuste kirjeldus valjude teaduslikkuse põhimõtete seisukohalt kritiseeritud algallikaile. Mathiez kummutab oma terava analüüsiga mõnedki senised pealiskaudsed seisukohad ja avardab mitmeti meie teadmisi selle perioodi kohta. Robespierre'i poliitika õigustajana ei näe ta jakobiinide juhi kukutajais midagi head ja iseloomustab nende teotsemist üldiselt sünges värves. Thermidoorlased, kes kukutasid Robespierre'i, läinud omavolipoliitikas Robespierre'ist mitmeti kaugemale, identifitseerinud oma kitsad isiklikud erihuvid Prantsuse vabariigi huvidega ja rikkunud lakkamatult demokraatlikke põhimõtteid. Nende poliitika, täis vastuoksusi ja tingitud ainult poliitilise momendi ahtaist päevahuvest, ei suutnud rahuldada ei jakobiine ega mõõdukaid kuningriiklasi. Kuid et nende taga seisnud rahvusvaranduste ostjate ja sõjavägede moonamuretsajate kitsas, kuid oma võtteis jultunud ja hästi distsiplineeritud rühmitis, siis olevat nad suutnud jagu saada kõigist nende vastu sihitud liikumistest ja jääda mõne aja jooksul Prantsusmaa peremeesteks. Pikapeale kaevanud aga säärane parlamentliku korra aluspõhimõtteid eitav kitsailmeline rühmahuvi-poliitika noorele vabariigile haa.

P. T.

\*

Eesti arhiivinduse alal seni puudub veel üldine korraldav seadus arhiivide kohta. Selle puuduse kõrvaldamiseks on Arhiivinõukogu oma koosolekul 18. XII 1929 otsustanud asuda vastava seaduse väljatöötamisele, valides selleks komisjoni, kuhu kuuluvad prof. J. Uluots, Tallinna linnaarhiivari abi dr. P. Johansen ja R. Keskarhiivi juhataja k. t. O. Liiv. Ühtlasi otsustati samal koosolekul jätta R. Keskarhiivi hooleks võimalusi leida arhiivinduslike inspekteerimisreiside korraldamiseks, et nende abil koguda üldist seadust väljatöötavale komisjonile materjale kui ka fikseerida Eesti riiklikkude, omavalitsuste j. t. asutuste



arhiivide seisukorda, mis aitaks teataval määral selgitada ka provintsiarhiivide asutamise küsimust. Et inspekteerimisreisideks enam andmeid saada, pöördus R. Keskarhiiv juba k. a. jaanuari lõpul 160-ne mitmesuguse asutise poole küsimusega, kas neil leidub vene- või okupatsiooniaegseid arhivaale. Vastusi saabus 153, neist mitmed õige huvitava sisuga. Hariduse- ja Sotsiaalministeeriumi vastutulekul saatis Keskarhiiv oma ametnikud koh-tadele; märtsikuu jooksul inspekteeriti Paide, Pärnu, Viljandi (osakonna juhataja M. Alev'i poolt), Petseri, Võru, Valga (vanema assistendi V. Ederberg'i poolt), Narva, Rakvere, Kunda ja Jõhvi (osakonna juha-taja A. Perandi poolt). Ei ole piirdutud üksi linnadega, vaid tutvuti ka mõne valla ja alevi arhiiviga, et saada näitlikke teateid. Tallinna kohta kogutakse andmeid Riigiarhiivi poolt, kuna muud linnad loodetakse inspekteerida käesoleva aasta suve jooksul.

O. L.

\*

R. Keskarhiivil on kavatsusel korraldada ka käesoleval aastal (juunis) lühiajaline arhivaalide näitus, kusjuures teemana oleks ette-nähtav talurahva olukord Vene aja algusest kuni raharendini XIX sajandil. Näitus tahab tutvustada nii koolidele kui teistelegi asjastuhvitatud ring-kondadele teatavas, sisuliselt kooskõlalises ülevaates dokumentaalseid ese-meid meie rahva ajaloo mitmest aktuaalsemast ja huvitavast sündmustikust, levitades kaudsel teel ka arhiivmaterjali väärtuslikkuse mõistet.

O. L.

\*

Lätiga arhivaalide vahetamise küsimus on olnud meie iseseisvuseaegsele arhiivindusele raskesti lahendatavaks probleemiks. Juba 1922. a. on alanud Eesti pool eeltööd selle küsimuse alal, ajuti siiski vaibudes. Nüüd on küsimus jällegi leidnud elavamat tähelepanu. Teda on arutatud meie arhiivindusele lähedal seisvates ringkondades. K. a. märtsi lõpul viibis R. Keskarhiivi juhataja k. t. mõned päevad Riias tutvumas, millised arvamused ses küsimuses valitsevad Läti arhiivitegelaste seas ja millised eeltööd seal tehtud vastava vahetamiskonventsiooni sõlmimiseks. Järgmine üksikasjalikum nõupidamine arhivaalide vahetamise alal Läti Riigiarhiivi ja R. Keskarhiivi esindajate vahel on ette nähtud s. a. maikuuks.

O. L.

\*

Ajakirjas „Maaomavalitsus“ 1930, nr. 4 (lk. 61—64) ilmus „Oskus-sõnu arhiivinduse alalt“. Oskussõnad, arvult 263, on koostanud Riigi Keskarhiivi juhataja k. t. O. Liiv'i poolt kokkukutsutud komisjon, kuhu kuulus peale arhiivinduse esindajate veel liikmeid, eriti lektor J. W. Weski ja üliõp. A. Margus, Akadeemilise Ajaloo-Seltsi oskussõnade toimkonnast. Oskussõnad, mis edaspidi ilmuvad koos ajaloolise oskussõnas-tikuga, on mitmel puhul õige õnnestunud, näit. eestikeelne vahetegemine „toimiku“ (kausta ulatavus) ja „akti“ (momentsema iseloomuga) vahel, „arhiivindus“ j. t. Pisut segavalt mõjub ainult mõningate eestikeelsete terminite mahutamine saksakeelsete, tõlgitavate, hulka nimistu esiritta (näit.: Kantselei raamat — kantselei raamat) ja mõne trükivea sissejäämine (näit.: Orden [!] — korraldamine).

N. T.

Narva linnaarhiivi üle ilmus hiljuti Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamatus 1928 (Tartu 1930) linnaarhivaar Ed. Dieckhoff'i sulest huvitav kirjutis „Das Narvasche Stadtarchiv“, mis lühidas sõnastuses valgustab arhiivi korraldamise lugu ja koostuvust. Siin märgitakse eriti eelrootsiaegseid ja rootsiaegseid materjale, mis säilivad arhiivis. Need on suure tähtsusega meie ajaloole ning senini väga vähe uuritud. On tarvilik, et meie tähtsamad arhiivid informeeriks teatavate ajavahemikkude järel ajaloouurijaid ja teisi asjast huvitatud ringkondi sise- ning välismail arhiivis asuvaist varadest ja tehtud uurimistöödest. Osaliselt on seda püütud juba tehagi, näiteks Tallinna linnaarhiivi poolt (vt. tema kataloog, publikatsioonid ja töö ülevaade); samuti leidub riiklikkude arhiivide kohta kirjutis käesoleva „Ajaloolise Ajakirja“ numbris. Mainitagu siin veel R. Keskarhiivi kavatsust alustada oma toimetiste väljaandmist.

O. L.

\*

Riigi Keskarhiiv korraldab igal aastal arhiivteoreetiliste küsimuste käsitlemiseks referaatkoosolekuid, kus ettekannetega on esinenud Keskarhiivi teenistuses olevad isikud, kuid ka referendid väljastpoolt arhiivi.

1929./1930. tegevusaastal on peetud 8 isiku poolt 12 ettekannet. Erilist tähelepanu väärib prof. J. Uluotsa ettekanne: „Seaduseelnõu Eesti ajalooliste linnaarhiivide kohta“, kus referent, käsitledes seaduseelnõu ja temas aset leidnud puudusi, rõhutas eriti üldise arhiivseaduse väljatöötamise vajadust. Edasi on kõnelenud Keskarhiivi juhataja k. t. O. Liiv — „Lätiga arhivaalide vahetamise küsimusest“ ja abijuhataja A. Sildnik — „Eesti arhiivasjanduse põhiküsimusi“ ja „R. Keskarhiiv algusaastail“. Arhiivteoreetilisi küsimusi kitsamas mõttes on käsitlenud osakonna juhataja A. Perandi — „Arhiivi korraldamise ja inventeerimise põhimõtted“ ja „Eestimaal ülemmaakohtu arhiiv kuni 1710“. A. Oinas on kõnelenud teemadel: „Nekrutite võtmisest Eestimaal XVIII sajandi lõpul“ ja „Arhiiv ja ajaloo õpetus“. Veel on ettekannetega esinenud osakonna juhataja M. Alew — „Talurahva kohtute reformid a. 1889“ ja „Arhiivide inspekteerimisest Pärnus, Paides ja Viljandis“, vanem assistent W. Ederberg — „Eestimaal kroonupalati arhiivi korraldamine“ ja N. Treumuth — „Ülevaade veneaegsest Balti arhiivindust käsitlevast kirjandusest“. Ettekannetest on alati osa võtnud rohkel arvul kuulajaid.

A. P-i.

\*

Käesoleva a. jaanuaris deponeeriti Valga linnavalitsuse poolt Riigi Keskarhiivi mõne aja eest Valgas leitud kindral Numseni arhiiv. Deponeerimise korral olid arhivaalid, milliste väline ulatus küll pole eriti suur, täiesti segamini ning võeti Keskarhiivis lähemale korraldamisele, seda enam, et leid oli huvi äratanud ka välismaade ajaloolaste ringes. Nii näit. on prof. A. Friis Kopenhaagenist pöördunud Keskarhiivi poole nende kohta mõningate andmete saamiseks. Praegu on mainitud arhiiv nimistuga varustatud ja võiks eeskätt lisa pakkuda neile, kes on huvitatud Vene-Rootsi sõjast 1790. a., Vene vägede majutamisest Liivimaal 1791. a. j. m.

N. T.

---

Vastutav toimetaja: P. Treiberg. Väljaandja: Akadeemiline Ajaloo-Selts.  
K. Mattieseni trükikoda O/Ü., Tartus, 1930.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

# „AJALOOLINE AJAKIRI“

jatkab käesoleval aastal senisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eestkätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutisi avaldanud: prof. W. Anderson, prof. J. Bergman (Rootsi), prof. A. R. Cederberg (Soome), O. Freymuth, O. Greiffenhagen, prof. P. Haliste (Bauman), T. Holm (Rootsi), dr. P. Johansen, E. Kerem, R. Kleis, A. Koort, dr. Arvi Korhonen (Soome), H. Kruus, A. Kruusberg, prof. J. Köpp, H. Laakmann, E. Laid, L. Leesment, F. Leinbock, M. Lepik, O. Liiv, L. Metslang, prof. H. Moora, H. Mühlberg, Fr. Niveve†, prof. H. Oldekop†, H. Ottenson, prof. A. Pridik, prof. K. Ramul, G. Rauch, M. Schmiedehelm, H. Sepp, prof. O. Sild, A. Soom, prof. W. Süss, prof. A. M. Tallgren (Soome), prof. P. Treiberg, N. Treumuth, prof. J. Uluots, J. Vasar. K. Vilhelmson. dr. E. Virányi (Ungari), dr. Fr. Westling† (Rootsi), prof. A. H. Wirkkunen† (Soome) ja R. Övel. Peale eelnimetatute on veel lahkesti kaastööd lubanud: G. Vihgrabs (Läti), prof. V. Voionmaa (Soome) j. t.

„Ajaloolise Ajakirja“ tellimishind: 2 kr. 40 s. aastas. Üksik number 70 senti. Kuulutuste lehekülge — 10 krooni, 1/2 lehekülge — 5 krooni jne.

**Talitus asub:** Tartu, K.-Ü. „Loodus“, Vana tän. 1. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

Järgmine number ilmub oktoobrikuus. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 senti. Järgmisi aastakäike on veel saada: 1923. aastakäik — à 1 kr. 60 senti, 1924., 1925. ja 1926. aastakäik — à 2 krooni, 1927., 1928. ja 1929. aastakäik — à 2 kr. 40 senti.